

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM

Természettudományi Kar
Földtudományok Doktori Iskola

**Etnikai homogenizálódás, fragmentálódás és polarizálódás
a XX-XXI. századi Baltikumban**

PhD-értekezés

Németh Ádám

Témavezető:
Dr. Dövényi Zoltán

Pécs, 2014

Tartalomjegyzék

1. Problémafelvetés	3
2. Célkitűzések	5
3. Az alapfogalmak definiálása, a kutatás térbeli keretének meghatározása	7
3.1. „Balti”, „Baltikum”, „baltisztika”	7
3.2. „Etnikum”, „nemzet”	8
3.3. A térbeli keret: a Baltikum helye Európában és a térség lehatárolása	11
4. Módszerek	15
4.1. A kutatás primer és szekunder forrásai	15
4.2. Az etnikai diverzitás kutatásának előzményei	21
4.2.1. Etnikai fragmentáció	21
4.2.2. Etnikai polarizáció	23
4.2.3. Az etnikai fragmentáció és polarizáció parallel vizsgálatának szükségessége	24
4.3. A „kulturális távolság” problematikája	27
4.4. A módszertan helye a társadalomtudományok rendszerében: korlátok és hozadékok	28
4.5. A módszer gyakorlati jelentősége	29
4.6. Térinformatikai, kartográfiai módszerek	32
4.7. A kutatás objektivitását befolyásoló egyéb tényezők	34
5. Kutatástörténet	37
5.1. Az etnikai diverzitás szakirodalma	38
5.2. A Baltikum etnikai földrajzával foglalkozó szakirodalom	43
6. Eredmények	49
6.1. A Baltikum etnikumai és térbeli eloszlásuk az 1897. évi népszámlálás alapján	54
6.2. A XX. század első két évtizede	70
6.3. A két világháború közti időszak	73
6.3.1. A balti államok etnikai térszerkezete az 1920-as években	73
6.3.2. Etnikai homogenizálódás, fragmentálódás és polarizálódás a két világháború közötti Vilnius-vidéken	80
6.3.3. Etnikai homogenizálódás, fragmentálódás és polarizálódás a két világháború közötti Ész- és Lettországbán	87
6.3.3.1. Az etnikai diverzitást módosító társadalmi folyamatok	87
6.3.3.2. Az etnikai homogenizálódás, fragmentálódás, polarizálódás területi különbségei	91

6.4. A második világháború időszaka	103
6.5. A szovjet megszállás időszaka	105
6.5.1. Az etnikai diverzitást módosító társadalmi folyamatok	105
6.5.2. Az etnikai homogenizálódás, fragmentálódás és polarizálódás területi külön- ségei a szovjet megszállás évtizedeiben	113
6.5.3. A balti szovjet szocialista köztársaságok etnikai térszerkezete 1989-ben	115
6.6. A második függetlenség időszaka	125
6.6.1. Az etnikai diverzitást módosító társadalmi folyamatok	125
6.6.1.1. Természetes szaporulat	126
6.6.1.2. Vándorlási különbség, asszimiláció	130
6.6.2. Az etnikai homogenizálódás, fragmentálódás és polarizálódás területi külön- ségei az elmúlt két évtizedben	136
6.6.3. Recens térszerkezet	149
7. Kitekintés: diverzitás, társadalom, politika	160
8. Összegzés	164
9. Felhasznált szakirodalom	170

1. Problémafelvetés

A globális világproblémák létezésének riasztó ténye és kezelésük szükségessége ma már mindenki számára nyilvánvaló. Az emberiség jelenét és jövőjét érintő legfontosabb környezeti, társadalmi, gazdasági kihívásokról van szó, melyek hatásai a világ minden pontján érzékelhetők, és egyre súlyosabb zavarokat okozhatnak az emberi civilizáció fejlődésében. Ide sorolhatók a demográfiai robbanás és a klímaváltozás kérdései éppúgy, mint az élelmezési nehézségek, vagy éppen a különböző biztonságpolitikai dilemmák. Nem kétséges, hogy globális kihívásnak tekinthető a migrációval összefüggő komplex problémahalmaz adekvát kezelése is, mely szorosan összefügg a kultúrák, nyelvek, etnikumok, nemzetek, vallások – máig a legfontosabb identitásképző tényezők – gyorsuló ütemű keveredésével.

Mivel a Föld országainak döntő többsége különböző származású, anyanyelvű, vallású közösségek otthona, a társadalmi sokszínűség (diverzitás) ügye nemzetstratégiai kérdés szinte mindenütt. Bármilyen attitűddel viszonyuljon is az állam ehhez a heterogenitáshoz, a jelenség létezését, annak komplex és szenzitív jellegét fel kell ismernie, azzal foglalkoznia kell, azt kezelnie kell. A legtöbb állam ennek megfelelően rendelkezik valamilyen kisebbségpolitikával és bevándorlási politikával, bár hosszú távú, explicit módon megjelenő, mondhatni felvállalt stratégia az etnikai diverzitás kezelésére eddig meglehetősen kevés helyen született. Észak-Amerikában, Ausztráliában és Nyugat-Európában a modern értelemben vett multikulturalizmus menedzselése, a bevándorlás-politika szabályozása, úgy tűnik, a XXI. század egyik legfontosabb kihívása lesz. Térségünkben, az etnikai mozaikként is értelmezhető Köztes-Európában egyelőre még a történelmi kisebbségek helyzete és a multietnikus területek státusza sincs megoldva, lezárva.

A problematika súlyosságát és aktualitását jelzi, hogy az ENSZ, az UNESCO és az Európai Unió is prioritásként kezeli a kérdést, és időről időre deklarációkban hívja fel a világ figyelmét a jelenségre, ill. az etnikai, vallási (vagy ha úgy tetszik „civilizációk közti” – HUNTINGTON, S. P. 2006) konfliktusok békés kezelésére. Ennek fényében nem véletlen, hogy az elmúlt évtizedekben mind a laikus közvélemény, mind a tudományos szféra oldaláról egyre növekvő érdeklődés övezi a multikulturalizmus létrejöttével és lehetséges társadalmi, gazdasági, politikai hatásaival kapcsolatos kutatásokat. Ezekhez a kutatásokhoz a térszemlélet fontosságát hangsúlyozó társadalomföldrajz elsősorban kvantitatív módszereivel kapcsolódhat. Például azáltal, hogy matematikai, statisztikai módszerek segítségével teszi mérhetővé az et-

nikai diverzitás fogalmát; melynek hiányában a jelenség menedzselésének hosszú távú stratégiája igen nehezen volna elképzelhető.

Módszertani szempontból a disszertáció az etnikai diverzitás fogalmának definiálásával és a jelenség két ideáltípusának elkülönítésével foglalkozik. A kutatás terepe egy olyan európai nagyrégió, ahol az etnikai törésvonalak áthidalása és a kisebbségi csoportok sikeres integrálása ma elsősorú nemzetstratégiai feladatnak számít. A Baltikum (Észtország, Lettország és Litvánia) több szempontból is speciális kutatási területnek számít. Amellett, hogy az Észak-, Közép- és Kelet-Európa közé ékelődő régió kontinensünk egyik legklasszikusabb geopolitikai pufferzónájának és etnikai kontaktzónájának nevezhető, a térségben egyszerre vizsgálhatók a „hagyományos” soknemzetiségű terek társadalmi folyamatai, ill. a modern értelemben vett – és egyébként tipikusan a nyugat-európai nagyvárosokra jellemző – multikulturalizmus megnyilvánulási formái. E megfontolások alapján talán nem túlzás azt állítani, hogy a disszertáció témaválasztása, módszertana és eredményei, melyeket a közeljövőben angolul is szeretnék publikálni, nemcsak a szűk tudományos szakma, hanem a szélesebb baltikumi közvélemény számára is tanulságos, hasznos információkkal szolgálhat.

2. Célkitűzések

A kutatás célkeresztjében az etnikai diverzitás áll, aminek változását a tanulmány a tér (balti államok, makro- és mikro szint) és idő (1897-2011) összekapcsolódó dimenzióiban értelmezi. Az etnikai sokszínűség térbeli aspektusának vizsgálata egy adott területen az alábbi elméleti váz mentén történhet:

1. az „etnikai diverzitás” definiálása, típusainak elkülönítése,
2. tényezők, melyek az etnikai diverzitás permanens változását befolyásolják, ill. magának a változásnak a körülményei (mikor, miért, hol, hogyan),
3. az etnikai fragmentáció és polarizáció recens térszerkezete,
4. az etnikai heterogenitás társadalmi, gazdasági, politikai szférákra gyakorolt hatásai, és fordítva: a társadalmi, gazdasági, politikai folyamatok hatásai az etnikai összetételre.

A tanulmány logikája alapvetően ezt a struktúrát követi. Mindazonáltal fontos belátni, hogy a teljes vizsgálati folyamat lefolytatása egyetlen értekezésen belül nem lehetséges. A disszertáció az 1-3. pontok vizsgálatára vállalkozik, az etnikai diverzitás konkrét társadalmi, gazdasági és egyéb következményeinek részletes elemzése nem tartozik a célkitűzések közé, hiszen az bőven túlfeszítené a munka kereteit. A 4. pont kifejtéséhez valószínűleg más kutatási módszerekkel és más tudományterületen tevékenykedő szakemberek munkájára is szükség volna, akik akár konkrét esettanulmányok, akár komplex szemléletmódú publikációk segítségével elemezhetik a diverzitás hatásait a Baltikum lokális közösségeire. Másképpen fogalmazva: e kutatás tipikus példa lehet a kooperatív multidiszciplinaritásra, ahol a „kemény” módszereknek (világos problémafelvetés, hipotézisállítás, logikai-matematikai módszerek használata a valóság modellezésére, objektív és numerizált eredmények stb.) és „puha” módszereknek (pluralista problémafelvetés és -kezelés, a fogalmak és modellek képlékeny, szituatív értelmezése, kevésbé kézzelfogható végeredmény stb.) szükségszerűen kell kiegészíteniük egymást (VIDAL, R. V. 2005, p. 5).

A disszertáció metodikai szempontból két alaptézist állít fel:

- Az etnikai diverzitási indexek, mint kvantitatív, matematikai – statisztikai módszerek, minden hiányosságuk ellenére, fontos részét kell, hogy képezzék az etnikai földrajzi kutatásoknak. Segítségükkel objektív módon, egzakt számértékkel fejezhető ki a hete-

rogenitás mértéke, de ami talán még fontosabb: az elemzés dinamikussá tehető két időpont közötti változás megjelenítésével. A diverzitási indexek használatával tehát a homogenizálódó, fragmentálódó és polarizálódó terek lehatárolása sokkal könnyebben megoldható, mint a puszta százaléértékek körülményes összehasonlításaival.

- Az etnikai diverzitás változása nem egy kétdimenziós mozgásként leírható folyamat. Homogenizálódás és diverzifikálódás ugyanis egyaránt eredményezhet polarizálódást a kiindulási állapottól függően; a másik irányban pedig: ha csökken a polarizáció mértéke, az etnikai struktúra elmozdulhat a homogenizáció és a fragmentáció irányába is. Önmagában az etnikai földrajzi szakirodalomban gyökeret eresztett „diverzitási index” vizsgálata tehát tévútra vezethet bennünket. Az etnikai struktúra átalakulásának modellezése csak a fragmentációs és polarizációs indexek együttes használatával lehetséges; e disszertáció az elsők között tesz kísérletet erre.

Az értekezés célja pedig voltaképpen nem más, mint az alábbi kérdések megválaszolása.

- Hogyan definiálható és hogyan tagolható az „etnikai sokszínűség” fogalma, és miért fontos kiemelt figyelmet szentelni a jelenség tanulmányozásának?
- A vizsgált régió szempontjából: a mindenkori demográfiai, gazdasági, politikai stb. folyamatok tükrében mikor, miért és hogyan változott a Baltikumban az etnikai fragmentáció és polarizáció mértéke?
- Az etnikai térszerkezet átalakulásának trendjei milyen térbeli mintázatot mutatnak?
- Hogy néz ki napjainkban Észtország, Lettország és Litvánia etnikai térszerkezete a fragmentációs és polarizációs indexek által meghatározott dimenzióban?

3. Az alapfogalmak definiálása, a kutatás térbeli keretének meghatározása

3.1. „Balti”, „Baltikum”, „baltisztika”

Mivel a disszertációban előforduló leggyakoribb és legfontosabb kifejezések kontextustól függően más és más tartalommal rendelkezhetnek, célszerű mindenekelőtt külön alfejezetet szentelni az alapfogalmak tisztázásának. A „*balti*” szóval kapcsolatban az első és legfontosabb megállapítás az, hogy egy mesterségesen konstruált kifejezéssel van dolgunk; a történelem folyamán egyetlen nép sem nevezte magát baltinak. A szó eredeti szótöve származhat a „*fehér*” (lett: *balt/s*, litván: *balt/as*), a „*mocsár*” (porosz: *balt*, litván: *bala*, szláv: *boloto*) vagy az „*öv*” (latin: *balteus*) szavakból egyaránt (BOJTÁR E. 1997, p. 15). Habár Brémai Ádám a „*Mare Balticum*” szókapcsolatot már a XI. században használta, a középkori krónikákat leszámítva a kifejezés csupán a XIX. században vált elterjedtté, amikor mindjárt politikai jelentést is kapott: először az Estlandi, Livlandi és Kurlandi német nemesség kezdte magát „*balti németnek*” nevezni (LAUR, W. 1971, p. 63). Csak az első világháború után vált általánossá az a nemzetközi gyakorlat, hogy a három új, független állam lakóit illessék e jelzővel; eleinte etnikai hovatartozásra való tekintet nélkül, később a litvánokra, lettekre és észtekre korlátozva. A *balti* szónak tehát „*az idők folyamán legalább négyféle, néha szinte szétválaszthatatlanul egymásba folyó jelentése alakult ki: földrajzi, nyelvészeti, etnikai és politikai*” (BOJTÁR E. 1997, pp. 12-17). Geográfiai szempontból gyakran *baltinak* neveznek mindenkit, aki a Balti-tenger keleti partján él Narvától Kalinyingrádig. Ez azonban pontatlan és hibás gyakorlat; ebben az esetben „*balti*” helyett célszerűbb a földrajzi megnevezést használni, és „*baltikumiról*” beszélni. Politikai értelemben szűkebb kategóriát jelöl: Észtország, Lettország és Litvánia polgárait jelenti; olykor származástól, anyanyelvtől, vallástól függetlenül, máskor csak az észtekre, lettekre és litvánokra vonatkoztatva. Nyelvészeti értelemben még szűkebb fogalom, hiszen csak a lett, a litván és – a már kihalt – porosz tartozik az indoeurópai nyelvcsalád *balti* ágához, míg az észt és lív a finnugor nyelvcsalád tagjai. (E logika alapján jogos kritika érheti pl. a médiában oly’ gyakran használt „*balti orosz*” szókapcsolatot is, hiszen konzekvens szóhasználat mellett csak „*baltikumi oroszokról*” van értelme beszélni.)

A *balti* szóból két további fontos fogalom származtatható. Az egyik a „*baltisztika*”, amely szűkebb értelemben véve a lett, litván és porosz nyelvekkel, tágabb értelemben pedig az ezeket beszélő népek kultúrájával foglalkozó tudományszakág. A másik egy geográfiai kifejezés: „*Baltikum*”, amely hasonlóan bizonytalan eredetű szó, ráadásul mind történelmi, mind földrajzi vonatkozásban számos félreértésre adhat okot. A németből átemelt fogalom a XX. szá-

zadban általánosan elterjedté vált a magyar köznyelvben és a szakirodalomban is, amihez nagyban hozzájárult a Moszkva által kreált „Szovjet-Baltikum” szókapcsolat meghonosodása is (MINIOTAITE, G. 2003). A kutatók történelmi perspektívában a „Baltikum” kifejezést legtöbbször – az önálló államisággal rendelkező litvánokat kizárva – Ó-Livóniára és olykor Kelet-Poroszországra alkalmazzák, míg jelenkori metszetben hol tágabb értelemben (a Balti-tengerrel határos országokat csoportosítva – angolul Baltic Sea region/area), hol szűkebb értelemben használják (Baltic region/area). Utóbbi esetben Észtországot, Lettországot, Litvániát és néha a Kalinyingrádi Területet szokás a Baltikumhoz sorolni.

Az elmúlt évtizedekben kialakult az a – de facto, soha sehol nem rögzített – gyakorlat, hogy a politikai, gazdasági szempontú elemzéseknél inkább a közigazgatási határok közé szorított „balti országok” vagy „balti államok” (Baltic states/countries) szókapcsolatok használata vált meghatározóvá, míg a történelemtudománnyal, történelmi földrajzzal foglalkozó szakemberek továbbra is a régióra vonatkozó, átfogó kifejezéseket preferálják. A nemzetközi szakirodalomban természetesen több kísérlet is született a szűkebb és tágabb régió pontosabb definiálására (pl. „North-Eastern Europe” – HACKMANN, J. 2000; „Baltoscandia” – LEHTI, M. 1998; „Baltic World” – KIRBY, D. 1995 stb. Összegyűjti: LEHTI, M. 2007), vagy esetenként újradefiniálására (pl. „Nordosteuropa” a politikailag kínossá váló „Ostseeraum” helyett – TUCHTENHAGEN, R. 1999, ZERNACK, K. 2002), de még egyik sem tudta kiváltani a klasszikus „Baltic Sea” jelzöt (pl. MÄNNIKÖ, M. 1979).

Mivel a „Baltikum” évtizedek óta szerves részét képezi a magyar köz- és a tudományos szókincsnek, az egzakt definíció hiánya és a pontos lehatárolás lehetetlensége ellenére sem tartom indokoltnak a kifejezés mellőzését. A tanulmányban ezért az egyszerűség kedvéért, és alkalmazkodva a többszöri jelentésmódosuláshoz, a tárgyalt szóösszetétel minden esetben Észtország, Lettország és Litvánia mai területére vonatkozik, ill. történelmi kitekintésben, a rendelkezésre álló adatok és a mindenkori közigazgatási beosztás alapján, az ahhoz leginkább hasonlító területi formációra utal.

3.2. „Etnikum”, „nemzet”

Egy etnikai földrajzi jellegű disszertáció esetében nem lehet megkerülni a diszciplína alapfogalmainak tisztázását, ill. e fogalmak régió-specifikus értelmezéseit sem. Az etnikai földrajz legfontosabb alapegysége természetesen a görög ethnosz szóból származtatott „*etnikum*”, ami legegyszerűbb megfogalmazásban népet jelent. Az alapvető probléma az, hogy egyetemes érvényű, mindenki által elfogadott definíció megalkotása még senkinek sem sikerült, és valószínűleg nem is fog, így a politikusok és a legkülönbözőbb társadalomtudósok nagyon sokféle

dolgot érhetnek és értenek etnikai csoport alatt. Az ún. „prototipikus” felfogás szerint az etnikum ismérvei közé tartozik a közös származás, a terület, a nyelv, a vallás és egyéb kulturális vonások, ill. az, hogy történelmileg kialakult, tartós közösségről beszélünk, melynek van kollektív identitástudata, így határozottan elkülöníti magát „másoktól” (KOC SIS K. 2002, p. 320; FEARON, J. D. 2003, p. 201 stb.). Egyes kutatók a felsorolt kritériumok összességét, vagy azok valamilyen kombinációját tekintik az etnikum fogalmának, egyszerű gyűjtőfogalomként (pl. WALLERSTEIN, I. 1979). Egy másik megközelítés szerint az etnikum „területileg, biológiailag és kulturálisan elkülönülő származási csoportok olyan együttese, amely a nemzet ismérével még nem rendelkezik, csupán a nemzetté válás lehetőségével” (ROMSICS I. 1998, pp. 12-13). Másképpen fogalmazva az etnikum még csak kulturálisan, a nemzet azonban már politikailag is integrált közösségnek tekintendő, amely közös gazdasági, társadalmi, politikai célok elérését tűzi ki célul. A különbség alapvetően a nemzet fogalmának eltérő értelmezéséből fakad.

A „nemzet” szó ugyanis, ha lehet, még az előzőknél is több félreértésre ad okot (HOBSBAWM, E. J. 1992; HROCH, M. 1993 stb.). Míg a „Szczezin-Trieszt vonaltól” nyugatra a nemzet keretévé a XIX. században egy évszázados hagyománnyal rendelkező, egységesülő politikai egység, az állam vált (államnemzet), addig attól keletre az identitástudatot – részben a gyenge polgárság és a saját államiság hiánya miatt – a közös származás és a közös kultúra, nyelv, vallás stb. formálta (kultúrnemzet) (BIBÓ I. 1946; KŐSZEGI M. – BOTTLIK ZS. 2013 stb.). Leegyszerűsítve a képletet: a nemzetdefiníció nyugaton az állampolgárság, keleten az etnikum felé tolódott el.

Visszakanyarodva az etnikum szó térben és időben változó értelmezéséhez: a fogalom objektív vagy szubjektív felfogása alapvetően meghatározza az azzal foglalkozó tudományos tevékenység jellegét. A XX. század derekáig az etnicitás fogalmakörében az ún. „primordializmus” volt az általános rendező elv, mely szerint az etnikum elsősorban egy vérségi kötődésre utaló biológiai fogalom, és mint ilyen, az emberi lét éppoly’ magától értetődő, természetes és változatlan jellemzője, mint pl. a nemhez vagy a rasszhoz tartozás (JENKINS, R. 1997, p. 44). Az etnicitás modern, szociálkonstrukcionista modellje az 1970-es évektől kezdett elterjedni. Előfutárai közt ott találjuk Max Weber és Everett Hughest, akik elsők közt tettek kísérletet a fogalom relativizálására. Míg előbbi (WEBER, M. 1978, p. 389) megfogalmazta, hogy a valós vagy vélt közös származásban való hit sokkal inkább a politikai cselekvés terméke, mintsem eredője, addig utóbbi (HUGHES, E. 1994, p. 91) az etnikai hovatartozás mentális – a „mi” és az „ők” által érzékelt – jellegét hangsúlyozta. A szociálkonstrukcionista modell szerint az etnikai hovatartozás nem alapvető emberi tulajdonság. Az etnikai csoportok nem statikus, hanem kulturális alapokon nyugvó, szituatív, az egyéni és a kollektíva szintjén

egyaránt változtatható társadalmi konstrukciók, melyeket a „mi” és az „ők” közötti puha etnikai határokon átívelő interakciók határoznak meg (BARTH, F. 1969). Másképpen fogalmazva az etnikum nem olyan dolog, ami az embereknek „van”, hanem olyasvalami, amit használnak, tanulnak, megélnék („csinálnak”) a mindennapok során (JENKINS, R. 1997, p. 14). A barthi paradigma – mely a továbbiakban egy sor kutatót inspirált (pl. COHEN, R. 1978; BANTON, M. 1983; JENKINS, R. 1997; GORENBURG, D. 2006 stb.) – egyik legfontosabb következménye, hogy az etnikai csoportokra többé már nem belülről homogén, kívülről zárt közösségekként tekintünk, és az etnicitás fogalmát sokkal inkább a szabad identitás-választáshoz (pl. TAJFEL, H. – TURNER, J. C. 1986; PATAKI F. 2004) kötjük.

A posztmodern konstruktivisták már odáig jutottak az etnikum, mint kognitív fogalom szubjektivizálásában, hogy az elemzés legalapvetőbb egységének, az etnikai csoportnak a létezését is megkérdőjelezzik, és az etnicitás csoportok nélküli tanulmányozását sürgetik. Hangsúlyozzák, hogy az etnikumok „nem dolgok a világban, hanem látásmódjai a világnak”. Ez az a szemüveg, amin keresztül ma az emberek „etnikailag, fajilag vagy nemzetileg megjelöltként vagy jelentőséggel bíróként ismerik fel és tapasztalják a tárgyakat, helyeket, cselekedeteket és helyzeteket” (BRUBAKER, R. 2001, 2002).

E posztmodern tudományos paradigma bár kétségkívül árnyalja az etnikumokról, az azokkal foglalkozó diszciplínákról és kutatási módszerekről alkotott képünket, a gyakorlatban aligha változtathatja meg gyökeresen a társadalom, a tudomány és az etnicitás viszonyrendszerét. Különösen igaz ez térségünkre, a poszt-szocialista Köztes-Európára, ahol úgy tűnik, továbbra is az etnikai hovatartozás jelenti az egyik legfontosabb csoportidentitás-képző erőt, amely a társadalmi, politikai, olykor gazdasági törésvonalak meghatározásában változatlanul döntő jelentőséggel bír. A csoportban való gondolkodásmód így továbbra is használható szemléletmódnak tűnik (SZENTPÁLI Á. 2013, p. 106), csak hangsúlyozni kell, hogy sohasem belülről homogén, kívülről zárt, objektív szubsztanciákról, hanem dinamikus, fluktuáló és főleg szubjektív konstrukciókról van szó. A csoport létezésének tagadása már csak azért sem tűnik indokoltnak, mert a csoporthoz való tartozás igénye – csakúgy, mint pl. a territoriális viselkedés – olyan természetes, ősi ösztöne az embernek, ami mélyebben gyökeredzik a homo sapiens sapiens által létrehozott modern társadalmak alapjainál. (A legtöbb kutató által méltánytalanul mellőzött humánetológia és a társadalmi csoportidentitások kapcsolatáról lásd pl.: CSÁNYI V. 2012).

A disszertációban a nemzet szó használatát igyekszem elkerülni, helyette többnyire a talán értéksemlegesebbnek mondható etnikum szót használom. Ez azért is fontos, mert egy több országot érintő kutatási terület és egy nemzetközi érdeklődésre is számot tartó téma esetében

az eredményeket – sajnos vagy nem sajnos – csak a többé-kevésbé standardizált, angolszász fogalomrendszer használatával lehet beleilleszteni a „mainstream” tudományos vérkeringésbe. Az angolszász fogalomhasználatban pedig napjainkban egyértelműen az „etnikum” kap prioritást.

Összefoglalva: a posztmodern, képlékeny etnikum-definíciók és természeténél fogva merev statisztikai adatok elemzése között húzódó ellentétet – mely a kutatás talán legalapvetőbb problematikája – csak úgy lehet feloldani, hogy hangsúlyozom: az „objektív valóság” pontos leírása nem lehet reális célkitűzés, legfeljebb csak a statisztikai adatok által valamilyen módon visszatükrözött társadalmi folyamatok modellezésére törekedhetek. Meggyőződésem ugyanakkor, hogy ezek a statisztikai adatok és azokra épülő kvantitatív módszerek, minden hibájuk és hiányosságuk ellenére, továbbra is fontos részét kell, hogy képezzék az etnikai kutatásoknak, hiszen a folyamatok földrajzi térben való értelmezése csakis ilyen keretek között képzelhető el. Az etnicitás kutatása továbbra is multidiszciplináris kutatási téma, amelyen belül az ún. „hard” és „soft” módszereknek meg kell férniük egymás mellett, sőt egymást kiegészítve kell működniük.

3.3. A térbeli keret: a Baltikum helye Európában és a térség lehatárolása

Nehéz helyzetben vagyunk, ha Észtországot, Lettországot és Litvániát kell elhelyeznünk Európa térszerkezetében. Jellemző, hogy a besorolás kérdésére még az érintettek számára sincs egyértelmű válasz: kontextustól függően az egyes individuumok éppúgy szabadon „váltogathatják” regionális identitástudatukat, mint a politikai, gazdasági élet szereplői; hol észak-, hol kelet-, hol közép-európaiként, hol pedig baltikumiként definiálva önmagukat. Hogy a Baltikum valamely európai nagyrégió részének, avagy önálló egységnek tekintendő – és ha utóbbi, milyen megnevezéssel –, régóta vita tárgyát képezi a nemzetközi szakirodalomban.

Természetföldrajzi szempontból a Baltikum területének legnagyobb része Kelet-Európához tartozik, hiszen az a Kelet-Európai-síkvidék része, a felszínen többnyire glaciális akkumulációs geomorfológiai formákkal. A Finn-öböllel párhuzamosan, attól legfeljebb 2-3 km távolságban, kelet-nyugat csapásirányban húzódik ugyanakkor a Balti-glintvonal, amely Észak- és Kelet-Európa határát jelöli ki. Észtország e szűk, tengerparti sávja tehát geológiai értelemben már Észak-Európa része (HALTENBERGER M. 1926, pp. 31-33). Topográfiai szempontból érdekes tény ugyanakkor, hogy kontinensünk egyik mértani középpontja épp Litvániában, Vilnius közelében található. A Baltikum természetföldrajzi lehatárolása már csak azért sem lehetséges, mert bár északon és nyugaton a Balti-tenger, ill. annak öblei (Finn-, Pärnu-, Rigai-öböl) kijelölik a nagyrégió határait, délen és keleten, a Narva-folyó, a Peipsi- és Pszkovi-tó

kivételével, nincsenek markáns természetföldrajzi választóvonalak. Társadalomföldrajzi szempontból még ennél is árnyaltabb a kép, így történelmi, politikai, gazdasági, kulturális, mentális tényezőket egyaránt számba kell venni a kérdés megválaszolásához.

A vita szorosan összefügg azzal az alapkérdéssel, hogy vajon Oroszországot Európa részének kell-e tekintenünk vagy sem, hiszen ez döntően befolyásolja például a kontinens égtájak szerinti felosztását is. A XIX. század közepe óta számtalan koncepció látott napvilágot; az alábbiakban ezek közül csak néhány fontosabb, a Baltikum hovatartozását is meghatározó munkára hívom fel a figyelmet (összefoglalja többek között: ROMSICS I. 1998, pp. 17-31).

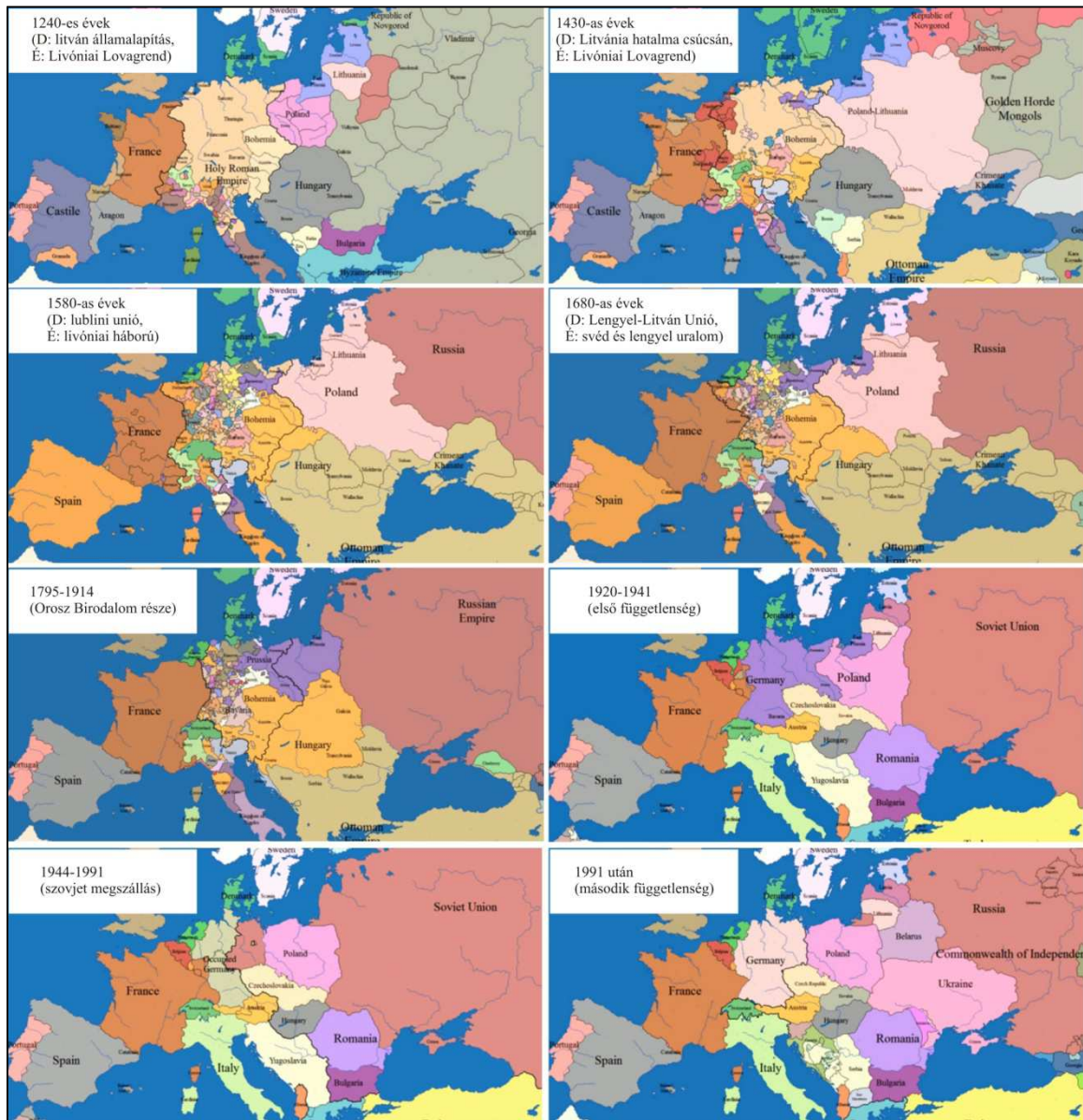
Az 1800-as években még általános volt az a gyakorlat, hogy Európát a Német Birodalom és az Osztrák-Magyar-monarchia keleti és déli határai mentén osztották fel Nyugatra és Keletre. A két világháború közti időszakban, ill. a második világháború követő évtizedekben világszerte többé-kevésbé elfogadottá vált Szovjet-Oroszország, később a Szovjetunió közvetett vagy közvetlen kizárása Európából (pl. Teleki P. 1934; Lhéritier, M. 1938; Seton-Watson, H. 1945; Macartney, C. A. – Palmer, A. 1962). Ez a logika a Baltikum szempontjából különös „kontinensváltást” eredményezett. Míg a háború előtti független balti köztársaságokat általában Kelet-Európához sorolták (Halecki, O. 1924), addig a Szovjetunió részeként, és azzal együtt, lényegében lekerültek Európa mentális térképéről. Az 1920-as, 30-as években alternatívaként a Köztes-Európa fogalom használata is viszonylag népszerűvé vált; e kategóriába Sieger, R. és Penck, A. (1916) csaknem egy tucat államalakulatot sorolt Észtországtól Albániáig. Rokkan, S. (1975) viszont a Tallinn-Dubrovnik vonal mentén fekvő ún. „tampon-államokat” éppúgy a Nyugat részének tekintette, mint negyven évvel korábban Bidlo, J. (1934), aki a nyugati és keleti kereszténység határa mentén osztotta ketté a kontinenst. BIBÓ I. (1946) és SZÜCS J. (1981) háromszatú kontinense már kiegészült egy Közép-Európával; a Baltikum tehát itt ismét Kelet-Európa részévé vált. A mentális térben még messzebbre tolt a Nyugattól Észtországot, Lettországot és Litvániát NIEDERHAUSER E. (1988), akinek bipoláris modelljében Kelet-Kelet-Európához került minden, a lengyel – cseh – magyar tengelytől keletebbre fekvő terület.

A Szovjetuniótól való elszakadás és/vagy politikai rendszerváltozás érezhető változást hozott az egész poszt-szocialista tömb pozícionálásában. Az európai poszt-szovjet államok hol kikerülnek, hol belekerülnek a Közép-Európa definícióba (pl. Sellier, A. – Sellier, J. 1991), bár inkább az előbbi vált jellemzővé. A Baltikum szempontjából az mindenképpen újdonságot jelent a korábbiakhoz képest, hogy a kutatók egy része már a régió tradicionális észak-európai kapcsolatait is hangsúlyozni kívánja (LEHTI, M. 1998; HACKMANN, J. 2000; LAKATOS J. 2002; sőt, hivatalos regionális felosztásában az ENSZ is Észak-Európához sorolja a balti országo-

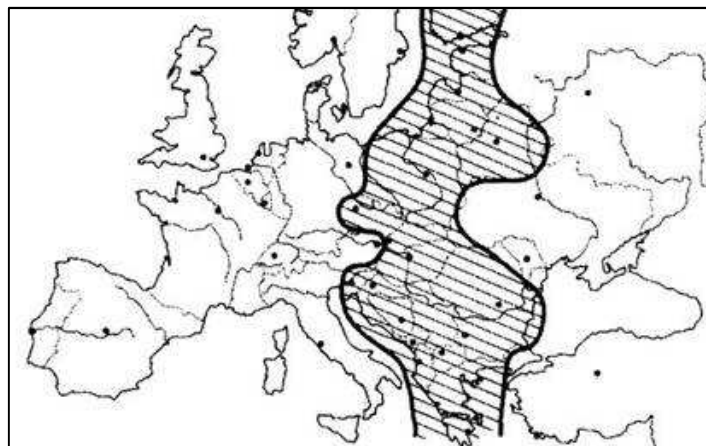
kat). Ezzel párhuzamosan megfigyelhető a „Baltic Sea Region” koncepció fokozatos erősödése is, ami komoly politikai támogatást élvez az egyes tagállamok és az Európai Unió oldaláról egyaránt (KOTENKO, A. 2006). Ennek ellenére a szűken értelmezett Baltikum mind gyakrabban kerül fel önálló nagyrégióként Európa térképére a nemzetközi és hazai szakirodalomban egyaránt (pl. DINGSDALE, A. 1999, p. 208; PAP N. – TÓTH J. 2002), bár a térség hovatartozását illetően továbbra sem alakult ki konszenzus a szakemberek között.

Természetesen voltak és vannak olyan kutatók is, akik nem tekintik egységes, szerves egésznek a Baltikumot. HALTENBERGER M. (1925) például Ész- és Lettországot inkább Észak-Európához, míg Litvániát Közép-Európához sorolta. Bár a Tartuban dolgozó magyar geográfus megállapításai csaknem száz évesek (NÉMETH Á. 2013a), mit sem veszítettek aktualitásukból. Az észtek még ma is elsősorban „északiként” (lásd az észti politikai elit, pl. Toomas Hendrik Ilves államfő beszédeit, pl.: ILVES, T. H. 1999), míg a litvánok gyakran közép-európaiként definiálják önmagukat. A kérdés megválaszolásához perdöntő lenne annak ismerete, hogy vajon kitapintható-e valamiféle regionális azonosságtudat; igazolva ezáltal a Baltikum önálló nagyrégióként való szerepeltetését. Kutatások bizonyítják, hogy igen: napjainkban pl. Lettország lakosainak kereken 20%-a rendelkezik „baltikumi” identitással, etnikai hovatartozástól függetlenül (ZEPÄ, B. – KĹAVE, E. 2011, p. 22). Habár érthető módon a szűkebb lakóhelyhez és az országhoz fűződő kötelékek erősebbek, úgy tűnik: a Baltikum – mint tágabb otthon – nagyon is élő fogalom a helyiek mentális identitás-térképén.

Én a magam részéről úgy gondolom, hogy bár történelmi perspektívában nem lehet egyetlen jó lehatárolásról beszélni, a térség XVIII-XIX-XX. századi történelmi fejlődését vizsgálva – mely során a geopolitikai kulcspozíció által determinált „ütközőzóna-jelleg” mindvégig meghatározó maradt (1. ábra) – talán a Köztes-Európa modell (2. ábra) tűnik az optimális választásnak; kiegészítve azzal, hogy ezen belül a Baltikumot mindenképpen önálló alrégióknak kell tekinteni. Az Észak-, Kelet- és Közép-Európa közé ékelődő terület még ma is az eurázsiai közép- és nagyhatalmak vetélkedési terepe. Az évtizedek múlásával csak a versengés jellege változott meg: katonai akciók helyett ma már politikai és gazdasági érdekszférák feszülnek egymásnak. Mindezt úgy, hogy a politikai viták gyújtópontjába gyakran a Baltikum vélt vagy valós etnikai konfliktusait állítják.

1. ábra. A Baltikum geopolitikai pozíciójának változása Európa történelme során
(Saját szerkesztés, a térképek eredeti forrása: http://www.liveleak.com/view?i=f54_1337075813)

2. ábra. Köztes-Európa lehatárolása

(http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/altalanos/a_kisebbségi_ter_valto_zatai/pages/002_talalkozas_a_terben.htm, PÁNDI L. 1997 nyomán)

4. Módszerek

4.1. A kutatás primer és szekunder forrásai

A kutatás során mindvégig a népszámlálások hivatalos adataira, mint *primer forrásokra* támaszkodtam. Tekintettel arra, hogy céлом az etnikai térszerkezet minél precízebb ábrázolása volt, a területi elemzésnél a lehető legkisebb közigazgatási egységek szintjét elemeztem. Ez Észt- és Lettország esetében járási (LAU2), Litvánia esetében, 1989 után pedig megyei (LAU1) bontású adatbázis feldolgozását jelentette.

A XIX. században a mai balti államok területe még szinte teljes egészében az Orosz Birodalom részét képezte. Ezt megelőzően szisztematikus népesség-összeírásokra csak elvétve került sor. Litván területeken a legelső átfogó censzust közvetlenül a Lengyel-Litván Unió második felosztása előtt tartották 1790-ben. Ekkor az alapvető demográfiai (nem, kor, születések, halálozások száma stb.) mutatókon túl a lakosság társadalmi státuszára és vallására vonatkozó adatokat gyűjtötték (Lietuvos Statistikos Departamentas 2011). A korabeli viszonyokat figyelembe véve hasonlóan nagyszabású vállalkozás volt a Svéd Birodalomhoz tartozó Livónia (3. ábra) katasztrális felmérése 1681 és 1710 között, mely során bizonyos szociális adatokat is regisztráltak (DUNSDORFS, E. 1950).

3. ábra. A történelmi Livónia felosztásai, XV-XVIII. század.
(Forrás: BOJTÁR, E. 1997, p. 136.)

A XIX. századi Oroszországban nem voltak állami megrendelésre készülő, rendszeres és módszeres népszámlálások, így csupán a különböző néprajzi expedíciók által végzett terepi kutatások esetleges eredményei ismertek (GAUČAS, P. 2003; PETRONIS, V. 2007). Ó-Livóniában ugyan kisebb-nagyobb területeket átfogó népszámlálásokra már az 1800-as évek közepén is volt példa (1863: Kurlandi, 1867: Livlandi, 1881: Estlandi, Livlandi, Kurlandi Kormányzóságok), és bizonyos adatokat ettől kezdve a statisztikai évkönyvekben rendszeresen publikáltak (pl. Statistisches Jahrbuch für das Gouvernement Kurland 1860, 1863; Volkszählung in den Städten Livlands 1867; Kurlandisches Statistisches Jahrbuch 1869), az első modern értelemben vett cenzusra 1897-ig kellett várni.

Ez volt az első és egyben utolsó össz-oroszországi népszámlálás a cári birodalomban, mely során „a hétköznapi életig lebontva vették fel az adatgyűjtők az összeírt népességre vonatkozó adatokat” (KENDE T. 2002, p. 78). Habár etnikai vagy nemzetiségi hovatartozásra ekkor nem kérdeztek rá, csak anyanyelvi és vallási adatokat gyűjtöttek, mégis, a témánk szempontjából ez tekinthető az első releváns adatforrásnak (Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. – IV, V, XIX, XXI, XLII, XLIX, LIX. kötet). Egyfelől, a grandiózus munka eredményeként egy hatalmas méretű és kifejezetten magas színvonalú adathalmaz jött létre, ami a történelem során először tette közvetlenül összehasonlíthatóvá Ó-Livónia és Litvánia népességét a legkülönbözőbb szociális és kulturális paraméterek alapján. Másfelől, figyelembe véve a tényt, hogy a XIX. századi Baltikumban – mint Köztes-Európában általában – elsősorban a nyelvi kötődés mentén kezdek differenciálódni az etnikai csoportok, az anyanyelvi adatok alapján nagyjából képet kaphatunk az etnikai viszonyokról is. Annál is inkább, mert a diverzitás térbeli mintázata már 1897-ben számos olyan jellegzetességet mutatott, ami napjainkban is meghatározza a Baltikum etnikai képét.

A Nemunas-folyó alsó szakasza mentén elterülő, eredetileg poroszok, később litvánok és németek által vegyesen lakott Kis-Litvánia (Mažoji Lietuva vagy Lithuania Minor – 4. ábra), a XIII. századtól mindvégig német fennhatóság alá tartozott: a Livóniai Lovagrend, a Porosz Hercegség, majd a Porosz Királyság része volt. Ezen a területen már 1825 után rendszeresen összeírták a lakosság anyanyelvi összetételét, így viszonylag jól nyomon követhető a litván-német arány permanens átalakulása (MATULEVIČIUS, A. 1989). Napjainkban Kis-Litvánia legnagyobb része az oroszországi Kalinyingrádi Területhez tartozik, de a Nemunas torkolatától északra és keletre húzódó szűk, félhold alakú sáv – melynek három megyéjét (Memel/Klaipėda, Heydekrug/Šilutė, Pogegen/Pagėgiai) a XIX-XX. század folyamán általában Memel-vidéknek nevezték – ma a Litván Köztársaság része, ahogy 1923 és 1939 között is az volt. Erről a területről az 1910. évi német és 1925. évi litván cenzus adatait ismertetem.

4. ábra. Litvánia történelmi, néprajzi régiói.
 (Forrás: <http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/77/Etnoregionai.png>)

A két világháború közötti időszakban mind Lett-, mind Észtországban igen precízen végezték a népesség-összeírásokat. Lettorszáiban öt (1920, 1925, 1930, 1935, 1943), Észtországban három (1922, 1934, 1941) cenzust tartottak, de a náci megszállás alatti rögtönzött, korlátozott számú kérdést tartalmazó összeírásokat rendszerint nem tekintik teljes értékű népszámlálásoknak (Eesti Statistika 2013). Ráadásul az Észt Statisztikai Hivatal archív anyagai teljesen megsemmisültek Tallinn 1944. március 9-ei bombázása során (SAKKEUS, L. 2000, p. 5). Így a tanulmány két-két parallel adatsort dolgoz fel: az 1922-es észt és 1925-ös lett, ill. az 1934-es észt és 1935-ös lett cenzus eredményeit. Ehhez képest Litvániáról sokkal kevesebb információ áll rendelkezésre. Egyrészt azért, mert a két világháború közötti Litvániában mindössze egy alkalommal, 1923 szeptemberében tartottak népszámlálást (habár a Memelvidék ekkor már hét hónapja litván kézen volt, a régióra valószínűleg a feszült politikai helyzet miatt ekkor nem terjesztették ki az összeírást; azt 1925-ben pótolták), másrészt azért, mert a Vilnius-vidék ebben a két évtizedben Lengyelországhoz tartozott. Itt 1916 és 1942 között több alkalommal is feltérképezték a lakosság nemzetiségi, vallási, anyanyelvi összetételét, ám a cenzusokat más-más állami apparátusok bonyolították le, ami természetesen igen megnehezíti az összehasonlíthatóságot. Mind a háborús körülmények között megtartott 1916-os német, mind az 1919., 1921. és 1931. évi lengyel, mind pedig a náci megszállás idején elrendelt 1942-es népszámlálás eredményei csak komoly fenntartással vehetők számításba (bővebben lásd 6.4. fejezet).

Összességében azonban azt mondhatjuk, hogy a Baltikum két világháború közötti időszá-
káról kellő mennyiségű és megfelelő részletességű adat áll rendelkezésre az etnikai struktúra
feltérképezéséhez. (Mindazonáltal fontos megjegyezni, hogy a tallinni, rigai és vilniusi sta-
tisztikai hivatalok ilyen jellegű adatkezelése messze elmarad a kívánatostól. Többször is elő-
fordult, hogy még maguk az ott dolgozók sem voltak tisztában azzal, hogy milyen adatok bir-
tokában vannak, például léteznek-e két világháború közötti, járási bontású etnikai adatok. A
nyolc-kilenc évtizede a pincékben porosodó statisztikai kiadványok táblázatait így az első
betűtől a legutolsó számig – több tízezer cellaértéket – magamnak kellett bedigitalizálnom,
hiszen erre korábban egyáltalán nem került sor. Ugyanez mondható el a két világháború kö-
zötti digitális térképekről, pontosabban azok hiányáról: két időkeresztmetszet három közigaz-
gatási szintjén több, mint 1300 db poligon georeferált digitalizálására volt szükség.)

A szovjet érában négy alkalommal (1959, 1970, 1979, 1989) került sor népszámlálásra,
melyek eredményeit első ízben 1959-ben dolgozták fel számítógépek segítségével. A kérdő-
ívek rendszerint oroszul íródtak, és ha kellett, kérdezőbiztosok segítettek az embereknek le-
fordítani azokat észti, lett vagy litván nyelvre. Ezek azonban módszertanilag sok tekintetben
nem felelnének már meg a censusokkal szemben támasztott modern kritériumoknak. Például
az első két alkalommal a jelenlévő népesség, míg 1979-ben és '89-ben már az állandó népes-
ség alapján összesítették a táblázatokat; pontatlanul és következetlenül kezelték a kategóriá-
kat, melyek így két időpont között gyakran összehasonlíthatatlanná váltak; spórolási meg-
fontolásból az 1970-es és 1979-es census során csak minden negyedik háztartás adatait rögzí-
tették stb. (Lietuvos Statistikos Departamentas 2011).

Mivel a rendszer hosszú távú célja az egységes szovjet nép megteremtése volt, ideológiai
megfontolásból a különböző identitásképző attribútumokat nagy óvatossággal kezelték. Val-
lási kötődésre például egyetlen alkalommal sem kérdeztek rá, és a születési helyre is csak a
legutolsó census alkalmával, 1989-ben. Az etnikai hovatartozást és az anyanyelvet előre ösz-
szeállított listák alapján kellett megjelölni. A szovjet hatóságok által marginálisnak ítélt cso-
portok (lettországi lívek, észtországi svédek, inkerik stb.) így nem mindig jelentek meg a hi-
vatalos statisztikákban; utóbbiakat például egyszerűen finnként regisztrálták. A második be-
szélt nyelvre csak 1970 után kérdeztek rá, de ennek is csak ideológiai okai voltak: az orosz
térhódítását kívánták demonstrálni. Az etnikai adatokat a moszkvai pártvezetés stratégiai
okokból titkosnak minősítette, így egy „átlagos felhasználó” számára csupán a tagköztársasá-
gi szinten összesített számok és arányok válhattak ismertté. Valamivel részletesebb, megyei
bontású adatokhoz még néhány kiváltságos hozzáférhetett, de annál finomabb: járási vagy
települési adatokhoz gyakorlatilag senki. A szovjet kartográfusok számára különös fejtörést

okozott az, hogy úgy kellett torzítani a térképi objektumokat, hogy azok elfedjék bizonyos – hivatalosan nem létező, ám valójában több ezer lakossal rendelkező – települések hollétét, pl. Sillamäe vagy Paldiski esetében. Paradox módon, bár a szovjet Védelmi Minisztérium közvetlen irányítása alatt álló katonai területek állandó népességét rendszerint nem számolták hozzá a tagköztársasági adatokhoz, a sorkatonasággal összefüggő migrációs adatokat igen (SAKKEUS, L. 2000, p. 6, 11). Mindazonáltal a Szovjetunió belüli népességmozgásra vonatkozó adatok, melyek az ún. propiska-rendszer (постоянная, временная прописка) miatt eleve pontatlanok voltak, szintén szigorúan titkosnak minősültek, és csak az 1980-as évek legvégén váltak publikálhatóvá (pl. KATUS, K. – PUUR, A. 1989).

Az 1989-es volt az első olyan népszámlálás, melynek dokumentációjáról másolatot készíthettek maguknak az Észti és Letti Sz. Sz. K statisztikai hivatalai. Ez a magyarázata annak, hogy az 1930-as évek óta először kerülhettek nyilvánosságra járási bontású etnikai adatok, ill. hogy disszertációmban én is ezt az évet választottam referenciapontnak. Bár a függetlenség kivívása után a szovjet népszámlálások bizonyos részletei hozzáférhetővé váltak, az adatok egy tekintélyes hányada a mai napig nem került nyilvánosságra (Latvijas Statistika 2012, Eesti Statistika 2013).

A függetlenség kivívása óta mindhárom balti államban két-két népszámlálásra került sor: Észti- és Lettországra 2000-ben és 2011-ben, Litvániában pedig 2001-ben és szintén 2011-ben. Ezek már minden tekintetben megfeleltek a modern elvárásoknak, sőt, az adatfeldolgozás sebességét és a publikálás minőségét tekintve a baltikumi statisztikai hivatalok valószínűleg magasan kiemelkednek a poszt-szocialista mezőnyből. Az etnikai adatok kezelése mindazonáltal továbbra is kényes kérdésnek számít. A régiók és megyék etnikai összetételét mindenütt publikálták, de annál részletesebb adatokat egyedül Lettországra tettek közzé; ez 2000-ben a járási (pagasti), 2011-ben pedig – a radikálisan átalakult közigazgatási struktúra következtében – a „kistérségi” szintet (novadi) jelentette (1. táblázat). A 2011. évi adatokat ugyan összesítették a korábbi, jóval fragmentáltabb járási beosztás szerint is, de ennek eredményét soha, sehol nem hozták nyilvánosságra. (Ezúton szeretném kifejezni köszönetemet Dr. Mežs, Ilmārsnak, hogy mégis hozzáférhettem ezen adattáblához, és felhasználhattam azt a disszertáció elkészítése során.) Teljes körű, járási szinten összesített etnikai adatokat Észtiországban és Litvániában soha nem publikáltak; legfeljebb erősen korlátozott módon, pl. csupán az „észtek”, „oroszok” és „egyéb nemzetiségűek” adatait feltüntetve. (A Tartui Egyetem vendégkutatói státuszával azonban lehetőségem nyílt hozzájutni ezekhez az adatbázisokhoz is, a 2011. évi litván censust kivéve. A 2001-es járási bontású litván adatokért pedig hálás köszönettel tartozom Dr. Burneika, Donatának.)

Mindazonáltal a személyiségi jogokra vonatkozó törvények miatt a statisztikai hivataloknak érvényesíteni kellett bizonyos fokú korlátozásokat. Mivel a baltikumi járások többsége egy-kétezer, sőt olykor csupán néhány száz fős lakossággal rendelkezik, Litvániában az 5 fő, Észt- és Lettországbban pedig a 3 fő alatti etnikai csoportok adatait rejtve hagyták és a rubrikákat * szimbólummal látták el. Ez azt jelenti, hogy bár az etnikai összetétel tökéletes ábrázolása nem lehetséges, az eltérések olyan minimálisak, hogy csupán elhanyagolható mértékben befolyásolják pl. a fragmentációs vagy polarizációs indexek értékeit.

NUTS 1	NUTS 2	NUTS 3	LAU 1	LAU 2
Észtország	Észtország	5 „régió”	15 megye	226 „járás”
		maakonnad gruppideks	maakond	vald, inn
		group of counties	counties	municipalities
Lettország (2009 előtt)	Lettország	5 régió	26 megye + 7 nagyváros	475 „járás”
		plānošanas reģioni	rajoni + republikas pilsētas	pagasti
		statistical regions	districts + cities under state jurisdiction	municipalities
Lettország (2009 után)	Lettország	5 régió	---	119 „kistérség” + kiemelt nagyvárosok
		plānošanas reģioni	---	novadi + republikas pilsētas
		statistical regions	---	municipalities + cities under state jurisdiction
Litvánia	Litvánia	10 megye	60 járás	524 „helyi önkormányzat”
		apskritys	savivaldybės	seniūnijos
		counties	municipalities	elderships
Magyarország	7 régió	19 megye	175 járás	3152 település

1. táblázat. A balti államok (és refenciapontként Magyarország) közigazgatási beosztása 1991 után (saját szerkesztés)

A hazai és nemzetközi szakirodalom feldolgozása jelentette a *szekunder módszereket*. Mivel egy olyan terület elemzésére vállalkoztam, melynek magyarországi szakirodalma igencsak szerénynek mondható, döntő többségében észt, lett és litván szakemberek munkáira kellett támaszkodnom, de felhasználtam természetesen más, például finn, orosz, lengyel, angol, német, amerikai stb. baltista eredményeit is. Az elmúlt években többször is volt szerencsém hónapokat eltölteni Észtországban, Lettországbban és Litvániában, így bőven jutott időm terepbejárásra. Bár szisztematikus kérdőívezést és interjúzást nem végeztem, a legkülönbözőbb származású és a legkülönbözőbb szociális háttérű emberrel volt alkalmam beszélgetni, olykor szakmai eszmecsere-t folytatni. Ezek az empirikus tapasztalatok, kiegészülve természetesen a helyi sajtóorgánok megismerésével, újra és újra árnyalták Baltikum etnikai viszonyairól alkotott képet, és tovább erősítették a kutatás objektivitására irányuló törekvésemet.

4.2. Az etnikai diverzitás kutatásának előzményei

Bár nem túl gyakori, előfordul, hogy a társadalomtudományok képviselői (szociológusok, politológusok, vagy akár társadalomföldrajzosok) bizonyos természettudományos módszereket hívnak segítségül. Közismert például REILLY, W. J. gravitációs modellje (1931), melynek elméleti alapjait a fizikából emelte át a településföldrajzba, a városökológiai elmélet, amit a Chicagói Iskola képviselői biológiai törvényszerűségek adaptálásával dolgoztak ki (PARK, R. E. – BURGESS, E. W. 1921), vagy a Fuzzy módszer alkalmazása az egyes államok politikai stabilitásának meghatározásához (CASEY, P. *et al.* 2012).

Eredeti értelmében a diverzitás az élő organizmusok fajváltozatosságát jelenti a biológiai rendszerek különböző szintjein (HAWKSWORTH, D. L. 1995, pp. 6-7). Másképpen fogalmazva „a biológiai sokféleség matematikai kvantitatív megjelenítése”, melynek mértéke statisztikai eloszlásokon (geometrikus, logaritmusos stb.) vagy valószínűség-számításon alapuló eljárásokkal határozható meg (MAJER J. 1993, pp. 177-203; MAGURRAN, A. E. 2004, pp. 100-130). A társadalomtudományokban azonban nem létezik általánosan elfogadott definíció a népesség etnikai sokszínűségének meghatározásához; a legtöbb kutató pusztán az etnikai csoportok számával, illetve arányával próbálja érzékeltetni a homogenitás vagy heterogenitás mértékét. E közvetett és meglehetősen körülményes gyakorlat helyett a jelen munka markánsan eltérő megoldást javasol: olyan számítási metódusok adaptálását társadalomföldrajzi környezetbe, melyek kidolgozása eredetileg más diszciplínák szakembereihez köthető, ám segítségükkel az eddigieknél jobban megfoghatóvá válik a fogalom. (Itt fontos megjegyezni, hogy bár a szegregáció jelenségével foglalkozó szociológusok egy része a kapcsolatok valószínűségére vonatkozó módszereket logikailag inkább a csoportok térbeli izolációjának mérésére használja – pl. MASSEY, D. S. – DENTON, N. A. 1988 –, én nem értek egyet ezzel a szemléletmóddal. Véleményem szerint a szegregáció és a diverzitás két különböző fogalom; előbbi a térbeli izoláció mérésére, utóbbi viszont a sokszínűség mértékének – térbeli elemzéstől független – meghatározására alkalmas.)

4.2.1. Etnikai fragmentáció

A valószínűség-számításon alapuló Simpson-féle diverzitási indexet eredetileg ökológusok alkalmazták a biológiai fajváltozatosság mérésére (SIMPSON, E. H. 1949). Erre az elméleti alapra épült az ún. „ethno-linguistic fractionalization index” vagy más néven Herfindahl index, amely a társadalomtudományok oldaláról az első kísérlet volt az etnikai, nyelvi sokszínűség mérésére (TAYLOR, C. – HUDSON, M. C. 1972). Habár egy bizonyos szinten ismertté vált (EASTERLY, W. – LEVINE, R. 1997; REILLY, B. 2000/01; COLLIER, P. 2001; ALESINA, A. *et al.*

2003; FEARON, J. D. 2003; MONTALVO, J. G. – REYNAL-QUEROL, M. 2005 stb.), sőt több hasonló metódust is kidolgoztak (MEYER, P. – OVERBERG, P. 2001; RAY, B. 2008, p. 15. stb.), összességében véve mégis egy viszonylag marginális, kevésbé ismert módszer maradt a társadalomtudósok többsége számára. A módszert, mely Magyarországon végül „etnikai diverzitási index” néven vált ismertté (BAJMÓCY P. 2009; REMÉNYI P. 2009), a Baltikum esetében csupán néhányan használták, de ők csak országos szinten számoltak vele, regionális elemzést ritkán végeztek (pl. ZVIDRIŇŠ, P. – VANOVSKA 1992; MEŽS, I. 1994a; KALNIUS, P. 1999; PALTANAVIČIŪTĒ, G. 2006). A közelmúltban e sorok írója használta többször, több helyen a módszert, pl. NÉMETH, Á. – ŠOLKS, G. 2012; NÉMETH, Á. 2013b.

Mindazonáltal megelőzendő a fogalmi zavart és ügyelve a rész-egész viszony logikai rendjére, e disszertációban kénytelen vagyok eltérni a hazai etnikai földrajzi szakirodalomban gyökeret eresztett „diverzitási index” elnevezéstől. Mivel magát a diverzitást kétosztatú fogalomként értelmezem, helyesebbnek gondolom e mutatót a „fragmentációs index” kifejezéssel illetni (továbbiakban EFI), elkülönítve azt a polarizáció mérésére irányuló metódustól (lásd 4.1.2. fejezet). Az etnikai fragmentációs index tehát, amely tulajdonképpen a Herfindahl index egy módosított formájának tekinthető, nem a hagyományos többség-kisebbség elven működik. A valószínűség-számításon alapuló matematikai módszer azt mutatja meg, hogy egy adott terület két, véletlenszerűen találkozó lakója mekkora eséllyel eltérő származású. A kapott értékek 0 és 1 között mozoghatnak: míg a 0,00 a tökéletesen homogén etnikai összetételre utal, amikor mindenki, kivétel nélkül ugyanahhoz az etnikai csoporthoz tartozik, addig az 1,00 a tökéletesen heterogén összetételt mutatja, amikor a település minden egyes lakója etnikailag más és más csoport tagja. A mutató szempontjából tehát nem az a lényeges, hogy mely etnikumok alkotják a populációt; ami igazán számít, az maga a heterogenitás mértéke. Az etnikai fragmentációs indexét az alábbi képletekkel számíthatjuk ki.

$$FRAC = 1 - \sum_{i=1}^N \pi_i^2$$

π_i : az „i” etnikai csoport aránya a teljes (100%) populációhoz viszonyítva

FRAC: ethno-linguistic fractionalization index (TAYLOR, C. – HUDSON, M. C. 1972).

$$EDI = \frac{L * (L - 1) / 2 - \sum_{i=1}^n e_i * (e_i - 1) / 2}{L * (L - 1) / 2}$$

L: össznépeség az adott településen, megyében stb.

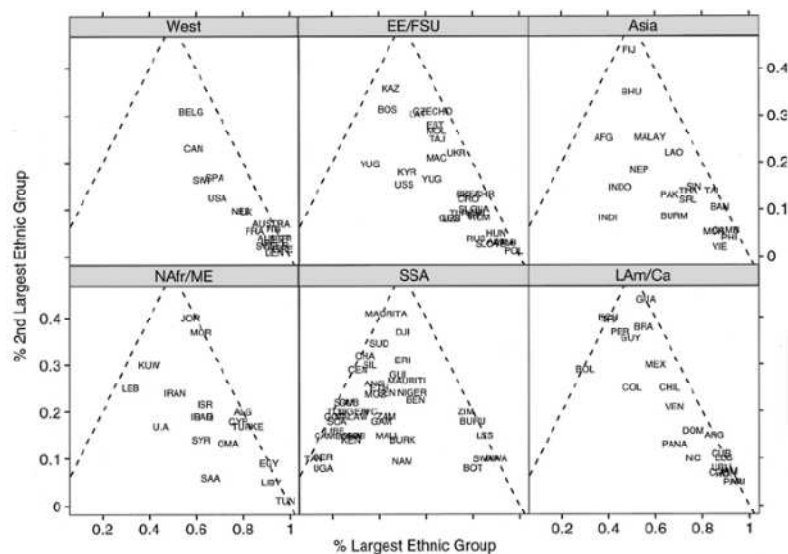
e_1, e_2, \dots, e_n : az egyes etnikai csoportok népeségszáma

EFI: etnikai fragmentációs index (korábban EDI) (BAJMÓCY P. 2009).

A metódus széleskörű használata az 1990-es évekkel vette kezdetét, amikortól az etnikai, vallási heterogenitás társadalmi hatásainak kutatása – összefüggésben a rohamosan diverzifikálódó nyugat-európai és észak-amerikai államok lakosságával – egyre inkább reflektorfénybe került. E potenciális hatások a politikai struktúrákra, a gazdasági fejlődésre, a társadalmi kohézióra, az oktatási rendszerekre, a konfliktusok kialakulásának kockázatára stb. azóta is heves viták tárgyát képezik a szakirodalomban. Feltűnő ugyanakkor, hogy bármilyen konklúzióval is végződjenek az esettanulmányok, ill. modellalkotásra vállalkozó szacikkek, így vagy úgy szinte minden esetben előkerül az etnikai diverzitás egy speciális típusa: a polarizáltság állapota.

4.2.2. Etnikai polarizáció

Nem meglepő tehát, hogy az 1990-es évek végére nemzetközi szinten is megfogalmazódott az igény az etnikai polarizáció egzakt definiálására, mérhetővé tételére. A legegyszerűbb megoldásnak a többség és a kisebbségek százalékos arányai alapján történő tipizálás nevezhető. REILLY, B. (2000/01) felosztásában például – a polarizáció két altípusaként – külön kategóriában szerepel a bipoláris (pl. Ciprus) és a multipoláris (pl. Bosznia-Hercegovina) etnikai struktúra, elkülönülve a fragmentált (pl. Pápua Új-Guinea) és a domináns többséggel (pl. Srí Lanka), ill. domináns kisebbséggel (pl. Burundi) rendelkező társadalmaktól. FEARON, J. D. (2003, pp. 206-208) derékszögű koordináta rendszerben ábrázolta az egyes országokat úgy, hogy az x tengelyen a többség, az y tengelyen pedig a legnagyobb etnikai kisebbség arányát tüntette fel. Minél közelebb estek a 0,5; 0,5 vertexhez, annál inkább bipolárisnak bizonyult a vizsgált társadalom (5. ábra).

5. ábra. Az etnikai összetétel tipizálásának egy lehetséges módja (Forrás: FEARON, J. D. 2003, p. 206)

A polarizáció mértékének szofisztikáltabb meghatározása más logika mentén történik: az *etnikai polarizációs index* (a továbbiakban EPI) a bimodális eloszlástól mért normalizált távolság alapján határozható meg. A kapott értékek itt is 0 és 1 között változhatnak, de az index a maximumát akkor éri el, ha az adott társadalom két egyenlő létszámú csoportra oszlik (a fragmentációs index ilyenkor 0,50); tehát előáll a tökéletes polarizáltság állapota. Ettől a ponttól kezdve azonban a két görbe eltérő módon viselkedik: a fragmentáció növekedésével párhuzamosan fokozatosan csökken a polarizáció mértéke. Amennyiben egy 100 fős település minden egyes lakója különböző etnikumúnak vallja magát, elérkezünk a tökéletes fragmentáltság állapotához, ugyanakkor a polarizáció mértéke már a zéróhoz fog közelíteni. Ez azt is jelenti egyúttal, hogy minden EPI értékhez elméletileg két állapot rendelhető. Az etnikai polarizáció indexe pl. 0,40 lesz akkor is, ha az etnikai arány 88,8%–11,2% szerint alakul, de abban az esetben is, ha a társadalom kilenc azonos lélekszámú etnikai csoportra fragmentálódik. Az EPI a következő képlettel számítható ki (MONTALVO, J. G. – REYNAL-QUEROL, M. 2005):

$$Q = 1 - \sum_{i=1}^N \left(\frac{0.5 - \pi_i}{0.5} \right)^2 \pi_i$$

π_i : az „i” etnikai csoport aránya a teljes (100%) populációhoz viszonyítva,

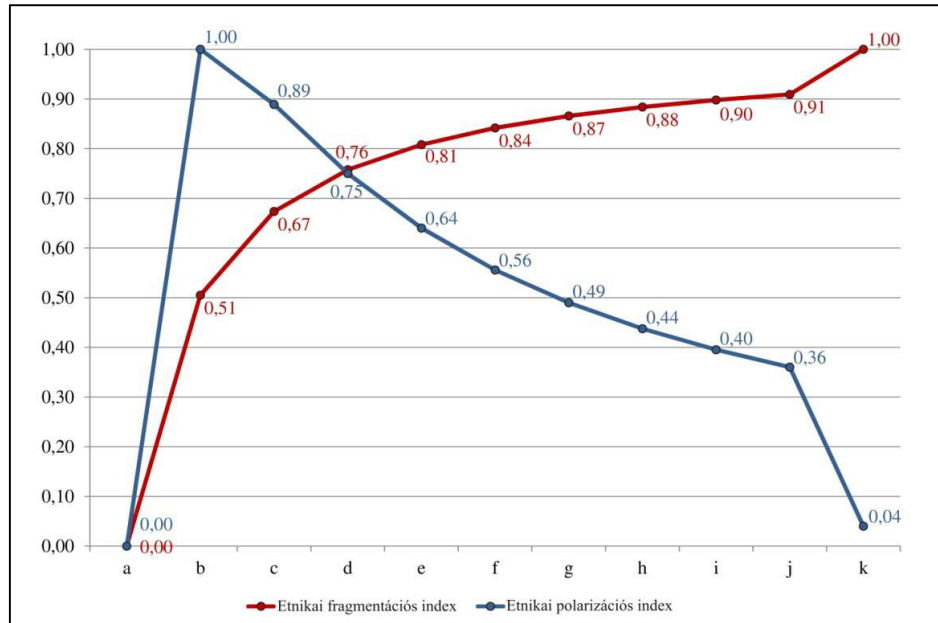
Q: etnikai polarizációs index (a továbbiakban: EPI).

4.2.3. Az etnikai fragmentáció és polarizáció parallel vizsgálatának szükségessége

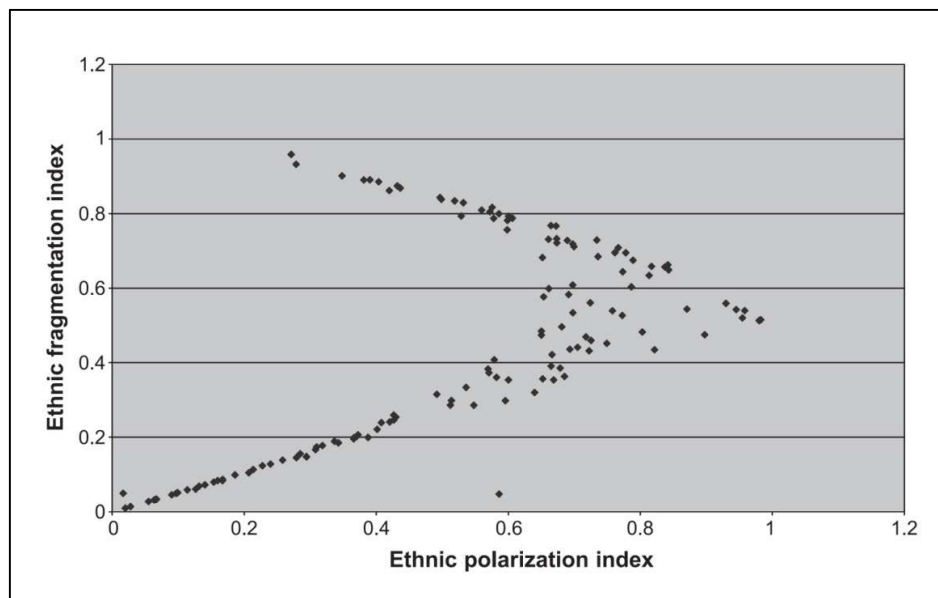
A közelmúlt nagyívű kutatási projektjei rámutattak, hogy az etnikai polarizációt nem pusztán a diverzitás egyik formájának kell tekintenünk, hanem egy sajátos, a tökéletes homogenitással és tökéletes heterogenitással egyenrangú minőségként. Ez a teoretikai alap képezi munkám kiindulópontját. Feltevésem szerint a diverzitás változása nem egy kétdimenziós mozgásként leírható folyamat. Homogenizálódás és diverzifikálódás egyaránt eredményezhet polarizálódást a kiindulási állapottól függően; a másik irányban pedig: ha csökken a polarizáció mértéke, az etnikai struktúra elmozdulhat a homogenizáció és a fragmentáció irányába is. Önmagában a diverzitási (pontosabban fragmentációs) index vizsgálata tehát tévútra vezethet bennünket; csak a két mutató parallel használatával modellezhető jól az etnikai struktúra átalakulása.

Az etnikai sokszínűség e két paraméterének egymáshoz való viszonyát az alábbi ábrák szemléltetik. A 6. ábra x tengelyének betűi egy-egy hipotetikus állapotot mutatnak, ahol a: 1x100 fős etnikum; b: 2x50 fős etnikum; c: 3x33 fős etnikum; ... j: 10x10 fős etnikum; k: 100x1 fő, azaz a lakosság minden egyes tagja más és más etnikai csoporthoz tartozik. Ha az egyes területi egységekre kiszámított EFI és EPI értékeket derékszögű koordináta rendszerben

ábrázoljuk, az eredmény a következő lesz: polarizációs és fragmentációs index alacsony EFI mellett pozitív, magas EFI mellett pedig negatív korrelációt mutat, míg közepes EFI-értékeknél egyáltalán nem korrelál (7. ábra) (ALESINA, A. – LA FERRARA, E. 2004, p. 28).

6. ábra. Az EFI és EPI egymáshoz viszonyított értékei egy 100 fős közösség esetében (saját szerkesztés)

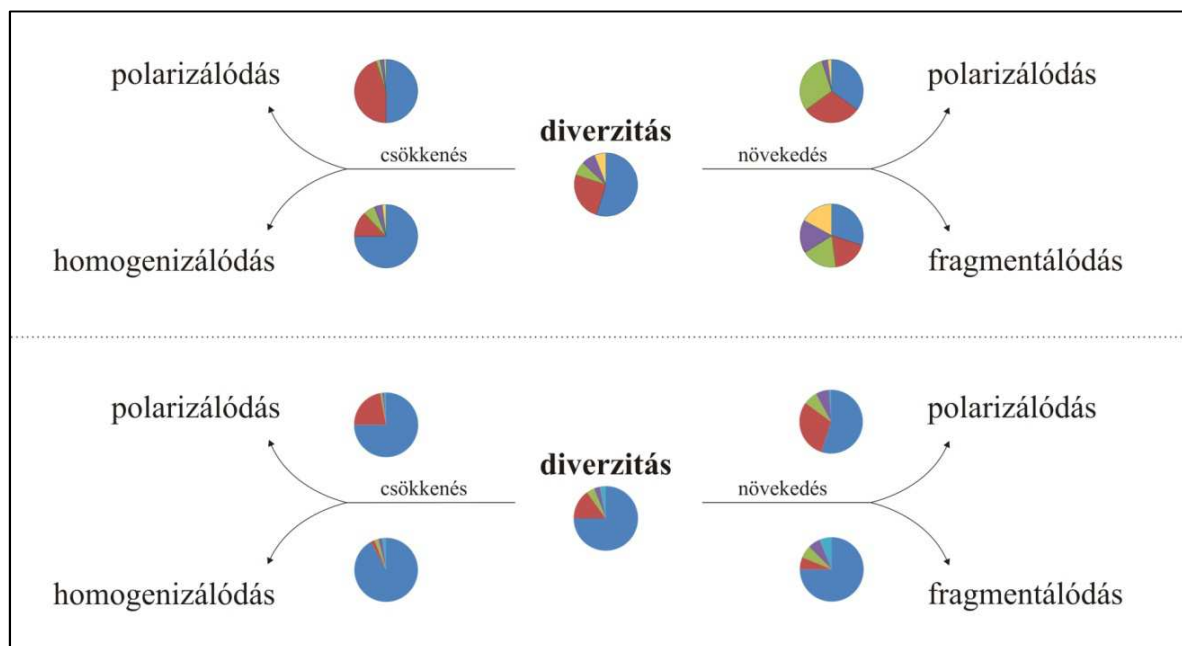

7. ábra. EPI az EFI függvényében a Föld államainak példáin (Forrás: MONTALVO, J. G. – REYNAL-QUEROL, M. 2005, p. 307)

A grafikonon jellegzetesen V alakba rendeződő pontok alapján tudunk típusokat alkotni, azonban csak a közepes és magas fragmentációs indexszel rendelkező egységeket érdemes így elemezni. Ennek oka az, hogy alacsony értékek mellett a korrelációs együttható rendkívül

magas, a pontok lineáris sorba rendeződnek, így nincs értelme csoportokat létrehozni. A magas (jellemzően $EFI > 0,40$ felett) diverzitási indexekkel rendelkező települések esetében azonban e módszer segítségével megfoghatóvá válik a diverzitás két különböző formája. Az elemzés továbbá dinamikussá tehető két időpont közötti változás megjelenítésével. Ilyenkor a ΔEFI és ΔEPI alapján négy kategória jelölhető ki, melyek az etnikai struktúra módosulását tükrözik a 8. ábrán szemléltetett irányok szerint.

A bal felső negyedbe ($\Delta EFI < 0, \Delta EPI > 0$) azok az esetek tartoznak, ahol a fragmentációs index csökken, azaz az etnikai összetétel a homogenizálódás irányába mozdul el, ám közben az etnikai polarizáció mértéke fokozódik. Ez jellemzően akkor fordul elő, amikor bipolárisra kezd válni egy korábban diverz, többnemzetiségű társadalom. A bal alsó negyedben ($\Delta EFI < 0, \Delta EPI < 0$) található pontok esetében mind a fragmentáció, mind a polarizáció csökken, így ez az etnikai homogenizálódás legegyszerűbb és legelterjedtebb esete. Általában olyankor figyelhető meg, ha a többség dominanciája fokozódik, és/vagy csökken a domináns kisebbség súlya. A jobb felső negyed ($\Delta EFI > 0, \Delta EPI > 0$) esetei diverzifikálódnak és polarizálódnak egyszerre. Ilyenkor a társadalom sokszínűbbé válik, de a változás inkább a polarizáció irányába mutat: a domináns etnikai csoport mellett kialakul, megerősödik még egy vagy maximum két csoport. A jobb alsó negyedbe ($\Delta EFI > 0, \Delta EPI < 0$) tartozó települések etnikai struktúrája úgy diverzifikálódik, hogy közben a polarizáció csökken. Ilyen esetekben a társadalom fragmentálódásáról beszélhetünk: az etnikumok százalékos aránya viszonylag kiegyenlítetté válik, vagy legalábbis ebbe az irányba mozdul el.

8. ábra. Az etnikai diverzitás változásának egyszerűsített modellje két példa alapján (saját szerkesztés)

4.3. A „kulturális távolság” problematikája

Az etnikai csoportok közötti „kulturális távolság” kérdése és annak matematikai meghatározása több szerző figyelmét is felkeltette. Többek között FEARON, D. J. (2003, pp. 211-214) is rámutatott arra, hogy az etnikai fragmentációs index bizonyos esetekben torzíthatja a valóságról alkotott képünket. Példaként Ciprust és Fehéroroszországot emelte ki, ahol lényegében azonos mértékű az etnikai fragmentáció mértéke: 0,36 és 0,37. A fehéroroszkok, oroszok, ukránok és lengyelek alkotta mixtúra azonban a beszélt nyelv, a vallás és egyéb kulturális jellemzők alapján mégis sokkal egységesebbnek tűnik a görögök és törökök által lakott sziget lakosságánál. Utóbbi esetben eltérő nyelvcsaládokról, két különböző világvallásról és teljesen más kulturális szokásokról beszélhetünk.

Megoldásként egyes kutatók a csoportok közötti „kulturális távolság” figyelembe vételét javasolják. Az ötlet már viszonylag korán, GREENBERG, J. H. (1956) tanulmányában is előkeült, ám csak a közelmúltban kezdett szélesebb körben ismertté válni. Mind a fragmentációs, mind a polarizációs index átalakítható úgy, hogy a csoportok közötti, valamilyen szempontrendszer szerint súlyozott távolság is belekerüljön a képletbe (pl. ESTEBAN, J. N. – RAY, D. 1994), de hasonló elv alapján működik DESMET, K. – ORUÑO-ORTÍN, I. – WEBER, S. (2005) ún. „periférikus heterogenitási indexe” is. (A tanulmányok többségében egyébként etnikai helyett anyanyelvi adatokkal számolnak, és a „kulturális távolság” meghatározása rendszerint a nyelvfa „ágai” közötti távolságok figyelembe vételével történik: DYEN, I. – KRUSKAL, J. B. – BLACK, P. 1992; DESMET, K. – ORUÑO-ORTÍN, I. – WEBER, S. 2009 stb.). Ha az adott területen élő csoportok jelentősen különböző nyelvet beszélnek, a „kulturális diverzitási index” alig változik a súlyozás nélküli eredményhez képest. Minél közelebbi a nyelvek közötti rokonság és hasonlóság, annál nagyobb mértékben csökken a módosított diverzitási index értéke.

Elismerve azt, hogy bizonyos esetekben a „kulturális távolsággal” súlyozott diverzitási index hasznos és célravezető módszer lehet (lásd Fehéroroszország és Ciprus példáját), a kivételek nagy száma megkérdőjelezi a módszer univerzális használhatóságát. Mi a teendő például akkor, ha egy adott etnikum domináns többsége által beszélt nyelv és a „történelmi” anyanyelv különbözik egymástól? A gondolatmenet logikája szerint Észak-Írország kulturális diverzitási indexe szignifikánsan alacsonyabb lenne azáltal, hogy írek és britek ma már egyaránt angolul beszélnek, holott a valóságban igencsak megkérdőjelezhető ezen állítás valóságtartalma. Más esetekben az etnikai csoportok közötti törésvonal annak ellenére is hatalmasnak mondható, hogy azonos, vagy legalábbis nagyon hasonló nyelvet beszélnek. A Bosznia-Hercegovinában regisztrált fragmentációs index értéke például alapesetben 0,68 lenne, azonban az említett súlyozás után – a szerb, a horvát és a bosnyák nyelvek közeli rokonsága miatt

– 0,14-re csökkenne. Mindazonáltal ennek fordítottja is problémás lehet: a felvidéki települések „kulturális diverzitása” sokkal magasabb lenne pusztán attól, hogy a finnugor nyelvcsaládba tartozó magyar és az indoeurópai nyelvcsalád szláv ágához tartozó szlovák között semmiféle rokonság nem mutatható ki. A valóságban azonban semmivel sem kisebb a két csoport közötti kulturális távolság, mint mondjuk a finn-magyar relációjában.

Mivel a probléma-halmaz jelenleg még több kérdést vet fel, mint amennyire választ ad, e disszertáció keretében a súlyozás nélküli indexek használatát tartom indokoltnak, ami nem zárja ki természetesen azt, hogy a jövőben ne lenne létjogosultsága a „kulturális távolság” valamilyen szempont szerinti figyelembe vételére.

4.4. A módszertan helye a társadalomtudományok rendszerében: korlátok és hozadékok

Fontos mindenekelőtt hangsúlyozni, hogy nincs szó a módszer és a hozzá kapcsolódó teljes összefüggésrendszer ökológiából való átemeléséről. A Simpson-féle diverzitási index eredeti formájában nem értelmezhető a társadalomföldrajzban, hiszen egész más peremfeltételek alakítják a növény- és állatvilág életét, mint az emberi társadaloméét. A diverzitást meghatározó tényezők is mások. Előbbi esetben olyan fogalmakkal találkozhatunk, mint pl. klímastabilitás, versengés, ragadozás (MAJER 1993, pp. 199-202), míg utóbbi esetben viszonylag jól nyomom követhető (természetes szaporodás, migráció) és statisztikailag szinte megfoghatatlan (asszimiláció, identitás stb.) tényezőket egyaránt számba venni. Fontos kiemelni továbbá, hogy míg a természetben a biodiverzitás változása általában minőségi változásként is értelmezhető (pl. környezetszennyezés miatt csökken a fajok változatossága), a társadalomföldrajzban csak szigorúan mennyiségi kategóriaként szabad kezelni. Sem egy homogén, sem egy heterogén társadalom nem jobb vagy rosszabb, értékesebb vagy értéktelenebb a másiknál. Tovább bonyolítja a képletet, hogy míg a természetben egy élőlény csak egyetlen kategóriába sorolható be, addig a modern társadalmakban az identitás vállalása rendszerint már önálló döntés eredménye.

Éppen ez, a képlékeny etnikai identitások (BARTH, F. 1969; JENKINS, R. 1997; BRUBAKER, R. 2001) és az azokat rigid statisztikává redukáló népszámlálási adatok közötti paradoxon nevezhető a kutatás talán legalapvetőbb problematikájának, ami kérdéssé teszi a kettős vagy többes identitással rendelkező egyének kezelését. Sőt félreértésre adhat okot magának az alapfogalomnak, az etnikumnak a térben és időben eltérő értelmezése is. Ez elsősorban az összehasonlíthatóságot nehezíti meg, hiszen másként jelenik meg az „etnikai csoport” fogalma pl. az USA és Uganda statisztikáiban, nem is beszélve azon országokról, ahol nem is gyűjtnek ilyen jellegű adatokat. Nem szabad elfeledkezni a népszámlálási kérdezőbiztosok sajátos, oly-

kor kifejezetten manipulatív kategorizálási technikáiról, ami különösen a régebbi statisztikai kiadványok esetében jelent hibafaktort. Éppen ezért egyes kutatók azzal érvelnek, hogy az ilyen indikátorok sok esetben pont annyit mutatnak meg az egyes jelenségekből, amennyit egyben el is fednek (GYAPAY B. 2012, pp. 178–184).

Én azonban úgy gondolom, hogy a statisztikai adatokra épülő kvantitatív módszerek, minden fogyatékoságuk ellenére továbbra is fontos részét kell, hogy képezzék az etnikai kutatásoknak. Természetesen mindig vannak olyan tényezők, melyek egy modell érvényességi körét szűkítik, ám nem lépnek át azon. „Ilyenek például a súrlódás, a légellenállás: ezek jól elrondtítják a newtoni fizika képleteit, de nem teszik érvénytelenné azokat” (MÉRŐ L. 2013, p. 131). A cél nem egy „univerzális” módszer kreálása; az EFI és EPI párhuzamos használatával csupán az etnikai struktúra változásának hatékonyabb modellezéséhez kívánok hozzájárulni.

E kvantitatív módszerek egyrészt új megvilágításba helyezik a hagyományos etnikai földrajzi kutatási módszereket. Régebben legfeljebb csak a kördiagramok színei, vagy a táblázatok adatai alapján, tehát csak közvetett módon tudtunk következtetni arra, hogy bizonyos területeken tarka, máshol viszont szinte „egyszínű” az etnikai paletta. Azonban arra, hogy etnikailag pontosan mennyire heterogén vagy homogén, ill. mennyire polarizált vagy éppen fragmentált egy közösség, nem kaptunk választ. Az etnikai fragmentáció és polarizáció indexe éppen erre kínál új, könnyen és azonnal értelmezhető megoldásokat: objektív módon, egzakt számértékkel, a matematika nyelvén fejezik ki a heterogenitás e két paraméterének mértékét.

Ennek a társadalomtudományok számára több fontos következménye is van. Egyrészt gyakorlatilag szabványosíthatók az említett fogalmak: azonos premisszák (adatgyűjtési módszerek, vizsgálati kategóriák stb.) esetén a Föld bármilyen és bármekkora területei az etnikai diverzitás szempontjából összehasonlíthatóvá válnak (pl. FEARON, J. D. 2003). Másrészt a módszer egzakt jellege miatt már nem az adott kutató és nem az olvasó személyes megítélésén múlik, hogy mennyire tart homogénnek vagy heterogénnek egy közösséget, és hogyan értékeli annak időbeli változását. De ami talán még fontosabb: ezen indexek változásai (Δ EFI, Δ EPI) jelenleg az egyetlen ismert eszközök arra, hogy az etnikai sokszínűség változásának vektorát – irányát és sebességét – meghatározzuk, és segítségével a homogenizálódó, fragmentálódó vagy polarizálódó téregységeket tipizáljuk.

4.5. A módszer gyakorlati jelentősége

Az elmúlt években nemcsak a szűk tudományos elit, hanem a laikus közvélemény oldaláról is megfigyelhető az etnikai, nyelvi, vallási diverzitás iránti fokozódó érdeklődés. A média figyelve éppoly gyakran fordul Közép- és Kelet-Európa, ill. a Balkán soknemzetiségű területei

felé, mint a modern értelemben vett multikulturalizmus nyugat-európai „sikerei” és „kudarcai” felé. Sőt, napjainkban egyre több speciális szakterület irányából is megfogalmazódik azon igény, hogy a korábbiaknál több figyelmet szükséges szentelni a jelenség megismerésének és megértésének. Brit kutatóorvosok például az orvosképzés átalakítását és az egészségügyi dolgozók továbbképzését sürgetik abból a célból, hogy felkészültebbek, rugalmasabbak és toleránsabbak legyenek az egyre heterogénebbé váló pácienskör ellátása során (KAI, J. et al. 1999), amerikai szakemberek pedig a viszonylag homogén orvostársadalom és az etnikailag sokkal heterogénebb gyermekpopuláció közötti összefüggésekre irányítják a figyelmet (STODDARD, J. J. – BACK, M. R. – BROTHERTON, S. E. 2000). Számos tanulmány foglalkozik az etnikai sokszínűség és az oktatási rendszer harmonizálásának szükségességével is, pl. HERNES, G. – MARTIN, M. – ZADRA, E. 2004.

A fogalmak egzakt, többdimenziós definiálása tehát a társadalomtudományok mellett a gyakorlati élet szempontjából is hasznos lehet, mindenekelőtt azonban a politikai szféra számára. A Föld országainak döntő többsége különböző származású, anyanyelvű, vallású közösségek otthona: tízből nyolc államban a kisebbségek összesített aránya 10%-nál is nagyobb (FEARON, J. D. 2003, p. 205). Ez a tény már önmagában is reflektorfénybe állítja a multietnicitás problematikáját, amelynek adekvát kezelése szinte mindenütt stratégiai kérdésnek számít. Ha általánosítani szeretnénk, az etnikai sokszínűség jelenével és jövőjével kapcsolatos szemléletmód általában szorosan összefügg azzal az alapkérdéssel, hogy a domináns csoport és annak politikai elitje hagyományosan hogyan viszonyul az állam, ill. a többség és kisebbség viszonyrendszeréhez. Míg a „jus soli” elv a nemzethez tartozás és az állampolgárság megszerzésének legfőbb kritériumának a területiséget (pl. Franciaország), a „jus sanguinis” elv pedig a „vérségi kötődést”, az etnikai hovatartozást tekinti (pl. Németország, Japán), addig a harmadik, merőben eltérő megközelítés a multikulturalizmus „ideológiai-normatív”, vagy „politikai” megvalósulását sürgeti (pl. Kanada, Ausztrália) (UNESCO 1995). Azonban bármilyen attitűddel viszonyuljon is az állam az etnikai heterogenitáshoz (asszimiláció, integráció, etno-pluralizmus, liberális multikulturalizmus), a jelenség létezését, annak összetettségét és szenzitív jellegét fel kell ismernie, azzal foglalkoznia kell, azt kezelnie kell. Annál is inkább, mert az etnikai identitás fontosságának tagadása az a hiba, amit a nyugati demokráciák rendre elkövetnek, sokszor igen súlyos következményekkel (KYMLICKA, W. 1998, p. 319).

Egy állam kisebbségpolitikáját rendszerint „belső” és „külső” tényezők befolyásolják (RECHEL, B. 2009, pp. 3-16). A köztes-európai országok esetében azonban számos olyan faktort is számolni kell, amik nyugaton részben vagy teljesen ismeretlenek, és általában negatív

irányban befolyásolják az állam – kisebbség – anyaállam – nemzetközi szervezetek kapcsolatrendszerét. (Ezek között vannak objektív [nagyobb fokú etnikai heterogenitás, limitált állami erőforrások stb.] és szubjektív tényezők egyaránt: „etnikai típusú” nemzeti identitástudat, állambiztonsági kockázattá fokozott interetnikus kapcsolatok, vélt vagy valós történelmi sérelmek napirenden tartása, vagy az a jelenség, amit a szakirodalom „minoritized majority”-nek nevez – KYMLICKA, W. 2007, pp. 180-196. Ez utóbbi tipikusan jellemző a balti államokra, hiszen a Szovjetunió összeroppanásáig reális forgatókönyvnek tűnt, hogy az észtek és lettek kisebbségbe kerülnek saját hazájukban.) Az állam – kisebbség – anyaállam – nemzetközi szervezetek kölcsönhatás legjobban egy három- vagy négypólusú modell segítségével írható le (triadic/quadratic nexus model: BRUBAKER, R. 1996; SMITH, D. J. 2002), ahol az egyes entitások nem egységes, hanem sok szempontból differenciált szereplők, melyeknek leginkább csak „szubjektív percepciói vannak egymásról” (PETTAI, V. 2006). Egy olyan rendszerben pedig, ahol a tényszerű elemek keverednek a perceptuális és emocionális elemekkel, különösen nagy szükség van arra, hogy legalább néhány alapfogalom – pl. az alapvető emberi jogok, vagy éppen a multietnicitás – standardizálva, mindenki által elfogadott módon definiálva legyen.

Az etnikai diverzitás menedzselésének hosszú távú stratégiája ráadásul nehezen képzelhető el a fogalom definiálása és mérése nélkül. Az EFI és EPI egy rendkívül komplex társadalmi jelenség kezelésénél, a döntés-előkészítésben kínálhat fogódzót azáltal, hogy mérhetővé teszi azt. Természetesen a számok mögött soha nem veszt el maga az ember, de a módszer használatával legalább a főbb tendenciák gyorsan és könnyen értelmezhetővé válnak. A multietnicitáshoz, sőt tágabb értelemben a multikulturalizmushoz kapcsolódó stratégia kidolgozásakor (a Baltikum esetében lásd pl. SMITH, D. J. 2005a), vagy akár az integrációs programok megfogalmazásakor érdemes átgondolni továbbá, hogy a társadalom multietnikusnak tekinthető-e a fogalom hagyományos, ill. földrajzi értelmében egyaránt.

Szükség van tehát földrajzi térben való gondolkodásra és a lokalitás fontosságának hangsúlyozására. Habár ez magától értetődő szempontnak tűnik, a témával foglalkozó szakemberek (többségében történészek, szociológusok, politológusok, közgazdászok) és politikai döntéshozók igen ritkán szentelnek figyelmet a geográfiai aspektusnak. Holott például alapvetően különböző megközelítési módra lehet szükség olyan esetben, ha térben viszonylag szegregált (pl. Belgium, Koszovó), térben viszonylag kevert (pl. Lettország, Moldova) etnikai csoportokról van szó, vagy ha egy alapvetően homogén államterületről beszélünk pontszerűen elhelyezkedő multietnikus városokkal tarkítva (pl. Észtország). Így nem meglepő, hogy egy olyan modellt, ami az egyik országban működőképesnek tűnik, olykor éppen az etnikai struktúra

térbeli jellegzetességei miatt képtelenség átültetni egy másikba; tipikus példa erre Lettország és a területi autonómia kérdése.

Fontos továbbá a lokalitás szerepének hangsúlyozása is. Az emberek által észlelt „szubjektív valóság” és hivatalos statisztikai adatokból kiszámolt „objektív valóság” ugyanis könnyen kettéválhat, és látszólag ellentmondásba kerülhet. Például egy kicsi, kizárólag a többségi etnikum által lakott vidéki település lakóinak mentális térképén valószínűleg a társadalom egésze is sokkal homogénebbnek tűnik, hiszen a mindennapokban nem szembesülnek közvetlenül a távoli nagyvárosokra jellemző multikulturalizmus jelenségével és hatásaival. Számukra a kisebbségi jogok igazságosságának vagy az állam integrációs politikájának problematikája legfeljebb marginális kérdés lehet, és valószínűleg ritkábban jelent prioritást például a pártválasztásnál. Másrészt semmi okunk azt feltételezni, hogy az etnikai diverzitás potenciális társadalmi hatásai, melyek makroszinten érvényesülhetnek, ne lennének igazak mikroszinten, azaz a lokális közösségek esetében. Azonban ennek fordítottja is igaz lehet: a mikroszinten jelentkező súrlódások tovagyűrűzhetnek és makroszintű konfliktussá eszkalálódhatnak; ilyen esetekben pedig a problémákat célszerű helyi szinten kezelni, a szubszidiaritás elve alapján.

4.6. Térinformatikai, kartográfiai módszerek

„A térinformatika (Geographical Information System, GIS) technikáját tekintve olyan számítógépes információs rendszer, amely jellemzői a földrajzi helyhez kapcsolódó adatok gyűjtése, tárolása, kezelése, elemzése, a levezetett információk megjelenítése, a földrajzi jelenségek megfigyelése, modellezése.” Egy multidiszciplináris tudományterületről van szó, melynek „legjelentősebb részét a földrajz, a geodézia és a kartográfia adják, de megjelenik benne a geológia, a távérzékelés, a fotogrammetria, a statisztika, a számítástechnika, a matematika stb. is” (VARGA G. 2007). A térinformatikai eszköztár e disszertációban a regionális (baltikumi) társadalomföldrajzi (etnikai földrajzi) kutatásokhoz nyújtott nélkülözhetetlen segítséget. Az etnikai térszerkezet megjelenítése, a számolás és térképszerkesztés az ESRI ArcGIS 9.2 elnevezésű programcsomag (ArcMap, ArcCatalog, ArcToolbox) segítségével történt.

A térinformatikai alkalmazás első munkafázisára, az adatgyűjtésre a 4.1. fejezetben részletesen kitértem. Mivel minden kutatómunka hatékonyságát nagymértékben javítja az átlátható, rendszerezett adatstruktúra, második lépésként (adattárolás és -rendezés) fontos szempont volt a releváns szoftverek kiválasztása. Táblázatkezelőként az MS Excel 2007, adatbáziskezelőként pedig az MS Access 2007 szolgált. A térinformatikai alkalmazás harmadik munkafázisának célja az adatokra definiált rend – azaz a valóságot tükröző geometriai szabályok – betartása és kialakítása, ill. az objektumok egymáshoz viszonyított helyzetének leírása; más-

képpen fogalmazva a topológia felépítése. Összesen hat időkeresztmetszetben, három közigazgatási szinten, kb. 2600 darab polygon georeferált digitalizálását végeztem el. Az adatbázis- és topológia-építés folyamatát igen megnehezítette az a tény, hogy a XX. században többször is radikálisan átalakították a közigazgatási struktúrákat, ami elsősorban épp a legkisebb adminisztratív egységek határait érintette: járások váltottak megyét, egyesültek vagy szakadtak ketté, városok váltak önálló statisztikai egységekké stb. Úgy kellett tehát – egyesével – újraszámolni az 1922/23/25, 1934/35, 1989, 2000. és 2011. évi censusok adatait, hogy azok több időpontot figyelembe véve is összehasonlíthatók legyenek. Mind az első, mind a második függetlenségi periódusra tehát egységes adatbázist alkottam, ami figyelembe véve a legkisebb közigazgatási egységek nagy számát, már önmagában is borzasztó időigényes munka volt. A bedigitalizált és egyedi azonosítóval ellátott poligonhalmazhoz a negyedik munkafázis (elemzés) kezdetén kapcsoltam a külső adatbázisokat. Ez több, mint 105 ezer népszámlálási adat importálását jelentette, mely az elemző munka során megduplázódott, köszönhetően az alapadatokból származtatott fragmentációs és polarizációs indexek, ill. az időbeli változások kiszámolásának.

A vizsgálat során használt, szoftver-specifikus műveletek számbavétele ezúttal nem tűnik indokoltnak. Fontos azonban reflektálni bizonyos térképszerkesztési alapproblémákra. Habár a tematikus kartográfia mint tudományos részdiszciplína szubjektivitására egyes kutatók már a XX. század elején felhívták a figyelmet (pl. ECKERT, M. – JÖRG, W. 1908), a térképek „a legtöbb ember számára még mindig a valóság torzításmentes képét jelentik” (KRASZNAI Z. 2012, p. 105). A modern, relativista irányzat szerint azonban egyszer, s mindenkorra el kell vetni a térképi objektivitás mítoszát, hiszen a kartogramok a valóságot kisebb vagy nagyobb mértékben, szándékosan vagy akaratlanul, de mindenképpen torzítják. Mivel egyetlen ábrán képtelenség mindent feltüntetni, a térképésznek valamilyen szempontrendszer szerint kell rangsorolnia az ábrázolni kívánt információkat, melyek így legalább annyit elfedhetnek a valóságból, mint amennyit megmutatnak. (Abban az extrém esetben, ha a kartográfus – élve és visszaélve a térképszerkesztés szelektív, ezáltal szubjektív jellegével – valamilyen ideológiai megfontolásból torzítja a térkép által megjelenített „valóságot”, propaganda-térképészetről beszélünk – PETRONIS, V. 2007, pp. 30-35). Tapasztalataim szerint a felület-kartogramok teljességgel használhatatlanok az olyan soknemzetiségű régiókban, ahol 5-6 hasonló súlyú etnikai, nyelvi vagy vallási csoport is képviselteti magát, hiszen azok csak a többség és maximum egy-két kisebbség relatív súlyának érzékeltetésére alkalmasak. Éppen ezért a kutatás során mindvégig ragaszkodtam a létszámarányos (és soha nem kategorizált méretű) diagramtérképek használatához. Ez a kördiagramok közti hatalmas méretkülönbségek miatt ugyan rontott

valamelyest a térképek átláthatóságán, de a lehető legkevesebb torzítást eredményezte az ábrázolás során.

A térinformatikai munkafázis utolsó munkafázisa a kötelező térképi elemek (feliratok, jelmagyarázat, méretarány, északjel) feltüntetése és maga a térkép megjelenítése volt. A disszertációban helyet kapott térképábrák mind ennek a munkának a végeredményei.

4.7. A kutatás objektivitását befolyásoló egyéb tényezők

Az alapfogalmak (balti, Baltikum, etnikum, nemzet) térben és időben eltérő értelmezéséből fakadó problémákra már részletesen kitértem a 3. fejezetben. Az alábbiakban a kutatás objektivitását zavaró egyéb körülményekre igyekszem röviden reflektálni. Az egyik legfontosabb ilyen jellegű probléma a népszámlálások során nyert statisztikai adatok összehasonlíthatóságának kérdése, hiszen a népszámlálásokat más-más állami apparátusok kezdeményezték, részben eltérő módszerekkel és az aktuális közigazgatási rendszernek megfelelően. A különböző népszámlálások eltérő számú etnikai csoportok adatait tartalmazták. A kutatás során én minden esetben a járási szinten rendelkezésre álló etnikai adatokkal számoltam (ez legtöbbször az észtek, lettek, litvánok, oroszok, fehéroroszkok, ukránok, lengyelek, németek, zsidók; továbbá ritkábban a tatárok, szetuk, finnek és svédek adatait jelentette), a többit az „egyéb” kategóriába sorolva együtt kezeltem.

Igen érdekes az etnikai identitás problematikája is. A XIX. századtól napjainkig ugyanis olyan jelentős ideológiai és politikai változások zajlottak le az európai társadalmakban, hogy azok kérdéssé teszik az azonos megnevezéssel szereplő etnikai csoportok egymással való megfeleltethetőségét. Például etnográfusok feljegyzéseiből tudjuk, hogy a XIX. század közepén a birodalom nyugati tartományaiban élő parasztságnak még fogalma sem volt a modern értelemben vett nemzettudatról. Az 1850-es években a fehérorosz és litván területeken élő, közvetlen környezetéhez kötődő vidéki parasztság legtöbbször egyszerűen „idevalósiként” aposztrofálta magát. Alternatív válaszként arra, hogy „mi az ön nemzetisége”, gyakran előfordult az „orosz” mint állampolgársági státusz és a „litván” mint regionális kötődés is, míg anyanyelvként rendszerint az „ittenit” nevezték meg (PETRONIS, V. 2007, p. 205).

Bizonyos területeken egyszerűbben és gyorsabban zajlott a modern értelemben vett etnikai azonosságtudat kialakulása. Az észtek és lettek esetében például ez már a jobbágyi alávetettség időszakában körvonalazódott, bár nemzeti-politikai identitásról itt is csak a XIX. század utolsó harmadától beszélhetünk (BOJTÁR E. 1997, p. 130). Máshol azonban az egyes identitásképző „madzagok” (származás, anyanyelv, vallás, kulturális jellemzők stb.) oly’ mértékben összegubancolódtak, hogy szinte lehetetlen kibogozni azokat. A balti-szláv etnikai kontaktzó-

nában – pl. Vilnius környékén vagy Latgalében – így kettős vagy többes identitással rendelkező közösségek formálódtak. Nem véletlen, hogy a statisztika nemigen tudott mit kezdeni ezzel a multi etnikus eleggyel, és hogy az ébredező ideológiai, politikai mozgalmak kényük-kedvük szerint manipulálták az adatokat. Hisz’ hova sorolandó például egy litván származású, fehérorosz anyanyelvű, kulturálisan már ellengyelesedett személy, aki mindemellett hivatalosan orosz állampolgárnak számít?

A történészek általános álláspontja ezért az, hogy „kritikusan kell kezelni minden olyan nemzetiségi adatot, ami az első, 1897-es össz-oroszországi census előtt látott napvilágot” (PETRONIS, V. 2007, p. 109). Valójában még az említett census eredményei is csak fenntartásokkal vehetők számításba, hiszen az anyanyelvre és a vallásra vonatkozó kérdések mögött még ekkor is rejtve maradt az etnikai identitás. Az 1897-es census azonban még hibáival és hiányosságaival együtt is az első hiteles statisztikai forrásnak tekinthető; olyannyira, hogy a két világháború közötti statisztikai kiadványok is előszeretettel hivatkoztak az eredményeire. Az első világháború végére a lakosság nagy része már több-kevésbé kialakult identitással rendelkezett, bár az etnikai kontaktzónák lakossága továbbra is szabadon „váltogatta nemzetiségét” a különböző népség-összeírások alkalmával.

Mivel az etnikai identitás vállalása önbevalláson alapul, gyakran politikai, gazdasági megfontolások is befolyásolják azt. Jó példa erre a két világháború közötti Latgale vagy a Vilniusvidék esete, ahol sem a természetes szaporodásra, sem a migrációra vonatkozó adatok nem magyarázzák az etnikai adatok ilyen nagy amplitúdójú ingadozását (lásd bővebben: 6.3. fejezet). A szovjet érában a politika, ha lehet, még inkább megpróbálta manipulálni a nemzetiségi adatokat. Annak ellenére, hogy a kommunizmus fő ideológusai – Marx, Engels, Lenin – soha nem kérdőjelezték meg a nemzetek létjogosultságát (sőt, utóbbi explicit módon is elismerte a nemzeti identitás fontosságát és az autonóm területek kialakításának szükségességét), az orosz dominanciájú Szovjetunióban végül az uniformizálás emelkedett a hivatalos politika szintjére. Ideológiai megfontolásból egy új és magasabb szintű minőség, a „szovjet ember”, a „szovjet identitás” megteremtésén fáradoztak, amely idővel leváltja majd a tradicionális nemzeti azonosságtudatot. Az uniformizált szovjet népnek így szükségszerűen azonos kultúrájú és azonos, orosz nyelvű emberekből kell állnia. A direkt szovjetizálási törekvések, melyek Sztálin és Brezsnyev regnálása idején értek zenitjükre, tehát a gyakorlatban inkább ruszifikációként realizálódtak (SMITH, G. 1991, pp. 1-9). A Baltikum esetében is számos példát találunk olyan „felső nyomásgyakorlásra”, amely arra ösztönözte főleg a kisebb etnikai csoportokat, például a lengyeleket, hogy oroszra vagy akár fehéroroszsra váljanak (SZAYNA, T. S. 1993, p. 37).

Mindazonáltal még napjainkban sem alkothatunk tökéletesen pontos képet a Baltikum való etnikai viszonyairól. Észt- és Lettország mindennapi élete szempontjából (parlamenti választások, nyelvhasználat, média – PELNĒNS, G. 2010, p. 181) például a társadalom kevésbé tűnik heterogénnek, hiszen a fehéroroszok, ukránok és lengyelek már részben asszimilálódtak az orosz domináns kisebbségi kultúrába. E kérdés azonban már visszavezet bennünket a „kulturális távolság” problematikájához.

A kutatás objektivitását befolyásoló tényezők nagy száma ellenére nincs mit tenni, egy statisztikával dolgozó geográfus számára a legfontosabb viszonyítási pontok csakis a mindenkori népszámlálási eredmények lehetnek. Munkám során legfeljebb annyit tehetek, hogy hangsúlyozom: a népszámlálások bizonyos adatai csak fenntartással vehetők számításba. Ennek megfelelően e tanulmány természetesen nem tudja tökéletesen rekonstruálni a való társadalmi folyamatokat, csupán modellezni próbálja az etnikai térszerkezet 1897 utáni átalakulását a fragmentációs és polarizációs indexek által meghatározott dimenzióban.

5. Kutatástörténet

Egy etnikai földrajzi jellegű disszertáció esetében jogos igényként fogalmazódik meg az etnikai földrajzi szakirodalom tételes számbavétele. Mivel azonban ezt nagyon sokan, nagyon sokszor összegyűjtötték már, ezúttal e fejezet inkább egy olyan részdiszciplínára kívánja helyezni a hangsúlyt, ami közelebb áll az értekezés konkrét célkitűzéseéhez, így a magyar geográfia számára is újdonsággal szolgálhat. Az elmúlt évtizedekben a rohamos tempóban diverzifikálódó észak-amerikai és nyugat-európai államok többségében politikai prioritást kapott a „multikulturalizmus” ideája, ami kéz a kézben járt az etnikai heterogenitás kutatása iránti fokozódó igénnyel. Kialakult egy kvázi önálló, viszonylag szűk tudományos részdiszciplína, amely a jelenség matematikai, statisztikai definiálása mellett (lásd 4. fejezet) a diverzitás politikai struktúrákra, gazdasági fejlődésre, társadalmi kohézióra, oktatási rendszerekre, konfliktusok kialakulásának kockázatára stb. gyakorolt potenciális hatásait próbálja megbecsülni. Habár konszenzus természetesen nem alakult ki, abban mindenki egyetért, hogy egy valóban akut problematika vizsgálatáról van szó, amely alapjaiban határozhatja meg egy-egy állam hosszú távú stratégiáját a multietnicitáshoz, miultikulturalizmushoz kapcsolódóan.

A szakirodalmi áttekintés másik vezérfonala a vizsgált terület etnikai viszonyait kutató elődök és kortárs szakemberek munkáihoz vezet el bennünket. A kutatás során elsősorban baltikumi szakemberek munkáira támaszkodtam. Jelentősen megkönnyítette dolgomat az a körülmény, hogy a témám szempontjából releváns tanulmányok többsége az elmúlt két évtizedben angolul is megjelent. Ennek két fő oka lehet. Egyrészt rendkívül kisméretű tudományos közösségekről van szó, amelyek pragmatikus szempontok figyelembevételével felismerték, hogy a nemzetközi porondon való megjelenéshez elengedhetetlen az angol nyelv használata. Ennek talán legjellemzőbb példája, hogy a Tartui Egyetem ismert és elismert Baltikumkutató központja (Centre for Baltic Studies) már kizárólag angol nyelven szervezi az oktatási és kutatási tevékenységét. Továbbá rendkívül aktívnak bizonyultak a nyugat-európai és észak-amerikai diaszpórák, melyek már a szovjet megszállás évtizedeiben is egy sor világhírű szakemberrel gazdagították a különböző társadalomtudományi részdiszciplínák kollektív tudását. A XXI. században a baltikumi tudományos elit számára ma már egyértelműen az angol számít lingua francának, így a tudományos együttműködések, konferenciák és közös tanulmányok is zömében angol nyelven íródnak.

5.1. Az etnikai diverzitás kutatásának szakirodalma

A releváns szakirodalom egy része az etnikai heterogenitás különböző típusainak matematikai, statisztikai definiálására koncentrál. A diverzitási indexek megalkotásával, evolúciójával, a fogalom tagolódásával, súlyozásos vagy anélküli formáival az 4.1. és 4.2. fejezetben már részletesen foglalkoztam. Az alábbiakban a multietnicitás potenciális hatásaival foglalkozó kutatók néhány fontosabb munkáját ismertetem. Ez annak fényében mindenképp indokoltnak tűnik, hogy egy olyan jelenségről van szó, amely – általában közvetett módon – jelentős hatást gyakorolhat a különböző társadalmi szférákra: a politikai rendszerekre, a társadalmi kohézióra, a konfliktusok kialakulásának kockázatára stb. A szegregáció-kutatáshoz hasonlóan sokan itt is nagyvárosi környezetben vizsgálják az etnikai csoportok közti interakciókat (pl. LETKI, N. 2008; ARAPOGLOU, V. P. 2012), bár egyre többen terjesztik ki kutatásaikat nagyobb területegységekre is (pl. GESTHUISEN, M. – VAN DER MEER, T. – SCHEEPERS, P. 2008). Anélkül, hogy állást kívánnék foglalni ebben e rendkívül komplex és szenzitív kérdésben, az alábbiakban csak néhány aspektust szeretnék kiemelni; bizonyítván, hogy az etnikai földrajznak is érdemes célkeresztjébe állítania az ilyen jellegű kutatásokat.

Habár a szó legszorosabb értelmében nem tekinthető tudományos publikációnak, mégis alapforrásnak számít az UNESCO állásfoglalása a társadalmi diverzitás univerzális jelentőségével kapcsolatban. A deklaráció szerint a kulturális sokszínűség az emberiség közös értéke és öröksége, mely „éppúgy elemi szükséglet a társadalmak számára, mint a biodiverzitás a természet számára”. A társadalmi fejlődés egyik alapfeltételéről van szó, és nem egyszerűen (vagy nem elsősorban) a gazdasági növekedés szempontjából; hanem egy magasabb szintű, „intellektuális, érzelmi, morális és spirituális” minőség megteremtődése miatt. A sokszínűség nem más, mint „a kreativitás forrása”, hiszen az egyes kultúrák csak egymás mellett, egymással kölcsönhatásban képesek kibontakozni és fejlődni (UNESCO 2002, pp. 4-5). Könnyű belátni, hogy Földünk azon térségeiben, ahol az etnikai hovatartozás és kulturális azonosság tudat kéz a kézben járó fogalmak (sőt, bizonyos definíciók szerint maga a kultúra is az etnikum alá rendelhető attribútum), pl. Köztes-Európában, az UNESCO által megfogalmazott univerzális alapelvek az etnikai diverzitásra is egyformán érvényesek.

A diverzitással kapcsolatos globális kihívások persze egészen más jellegűek, mint az országok, régiók, települések esetében. Ha államokról beszélünk, az etnikai diverzitás általában kettős természetű jelenségként jelenik meg a szakirodalomban: VETIK, R. (2002, p. 57) szerint az „potenciális erőforrás, de egyúttal kihívás is”. Az észtt szerző kiemeli, hogy a hangsúly alapvetően attól függ, hogy az etnikai heterogenitás vagy a – demográfiai-leíró értelemben

vett – multikulturalizmus a normától való eltérésnek, anomáliának, avagy a világ legtermészetesebb dolgának számít-e a közösség számára.

A kutatók egy része az etnikumok és kultúrák keveredését és a multikulturalizmus gyakorlati megvalósulását morális szempontból szükségszerűnek, pragmatikus szempontból pedig kifejezetten hasznosnak tartja. Fontos kiemelni e tekintetben Will Kymlicka munkásságát, aki szerint egy nyitott és plurális társadalom a diverzitást alapvetően pozitív, inspiratív jelenségként kell, hogy megélje (KYMICKA, W. 1998, 2007). Amellett, hogy ez a szemléletmód minimálisra csökkenti a konfliktusok kialakulásának kockázatát, kétségtelenül pozitív hatást gyakorol a gazdaság teljesítőképességére és a munkaerőpiacra.

Más szempontból, a gazdaság teljesítőképessége felől közelít a témához Richard Florida. Az amerikai urbanista ún. „3T modellje” (talent, tolerance, technology) szerint a XXI. századi, modern világ gazdaságban a versenyképességet és jólétet egyre inkább az új „kreatív társadalmi osztály” testesíti meg, amely a térnek meghatározott, jellemzően multikulturális pontjaihoz kötődik. Az etnikai diverzitást és a toleranciát tehát a kreatív versenyképesség legfontosabb pilléreinek tekinthetjük (FLORIDA, R. 2002; FLORIDA, R. – TINAGLI, I. 2004).

A multikulturalizmus mellett lándzsát törő elméleti szakemberek, politikusok gyakran érvelnek – tipikusan nagyvárosi példákban gondolkozva – a szegregáció felszámolása és a vegyes etnikumú lakókönyékek kialakítása mellett. Az együttélés e formája ugyanis feltevésük szerint hosszútávon mindenképpen a közösség hasznára válik. Egyrészt megóvjá a kisebbségi csoportokat és magát a kerületet is a stigmatizálódástól, másrészt a kapcsolati háló megerősödése és „sűrűsödése” révén hozzájárulhat a hátrányos helyzetű egyének és csoportok felzárkózásához (GIJSBERTS, M. – VAN DER MEER, T. – DAGEVOS, J. 2012, p. 528).

Ha az etnikai diverzitás a nyelvek keveredését és parallel létezését is jelenti, az ott élők automatikusan, gyakran akaratlanul is többnyelvűvé válnak. Habár Köztes-Európában a lokális közösségek ezt legtöbbször még szükséges rosszként élik meg, valójában hihetetlen versenyelőnyt jelent ez a globális munkaerőpiacon azokkal szemben, akik homogén, egynyelvű környezetben nőttek fel. Ennek megfelelően a magas diverzitási indexszel rendelkező régiókat értékes, potenciálisan kvalifikált, többnyelvű munkaerőt kibocsátani képes területekként is tekinthetjük. Ráadásul a vegyes etnikai összetétel többnyire színes és élénk kulturális élettel párosul, ami adott esetben akár turisztikai vonzerőt is jelenthet; szintén komoly versenyelőnyt jelentve e dinamikusan fejlődő gazdasági szektorban (lásd Vilnius példáját: KOWALSKI, M. – SOLON, J. 2008, pp. 90-92).

Az etnikai diverzitás *gazdasági fejlődésre* gyakorolt potenciális hatásait vizsgáló kutatók ugyanakkor felhívják a figyelmet arra, hogy az etnikai diverzitásnak kétségkívül lehetnek

bizonyos extra költségei. Ez a fejletlenebb, kisebb pénzügyi kapacitásokkal rendelkező államok esetében döntő fontosságú szempont lehet. Például a költségvetés szempontjából egyáltalán nem mellékes, hogy egy település mindennapi életét egyetlen domináns etnikum alakítja, vagy sok kisebb etnikai, anyanyelvi, vallási közösség igényeit és szükségleteit kell kielégíteni (iskola, színház, templom, hivatalos ügyintézés stb.). A témával foglalkozó közgazdászok egy része úgy véli, hogy a heterogenitás általában indirekt módon negatívan befolyásolja a gazdasági növekedést (pl. EASTERLY, W. – LEVINE, R. 1997; LA PORTA *et al.* 1999; ALESINA, A. *et al.* 2003). Az etnikailag fragmentált közösségek rendszerint nehezebben találnak kooperatív megoldásokat a felmerülő problémákra, és nagyobb valószínűséggel pazarolják el a rendelkezésre álló erőforrásokat különböző részérdek-harcokra (ALESINA, A. *et al.* 1997; HABYARIMANA, J. *et al.* 2007). Egy polarizált társadalom esetében ez kiegészülhet azzal a magatartás-formával, amit a közgazdász szakirodalom „járadékvadászat-elméletnek” ismer, és társadalmilag kifejezetten káros jelenségnek tart. (Ha a járadék nem természetes módon keletkezik, hanem mesterségesen hozzák létre, például egy állami intézkedéssel, a járadékért verseny alakul ki, azok az erőforrások pedig, amiket a vállalatok arra költenek, hogy megkaparintsák a járadékot – pl. lobbi-tevékenység formájában –, társadalmi szempontból kárba vesznek. LŐRINCZ L. 2007). Ez a „verseny” pedig rendszerint nagyobb valószínűséggel éleződik ki polarizált, mint homogén vagy fragmentált közösségek esetében. (Az etnikai heterogenitás és a gazdasági élet közötti egyéb összefüggésekről lásd pl.: ALESINA, A. – LA FERRARA, E. 2004).

A témával foglalkozó politológusok gyakran hangsúlyozzák, hogy a társadalmi, gazdasági zavarok súlyosabb *politikai* következményekkel járhatnak azáltal, hogy az emberek olykor etnikai problémaként látják és látatják az egyébként más eredetű társadalmi gondokat. Más-képpen fogalmazva: a feszültségek igen gyakran éppen az etnikai törésvonalak mentén pattannak ki, még olyan esetekben is, ahol korábban az etnikai identitástudat látszólag kevésbé volt meghatározó (FEARON, J. D. – LAITIN, D. 2000). Bizonyos esetekben tehát az etnikai fragmentáció politikai instabilitáshoz vezethet. Vannak olyan kutatók is, akik még tovább mennek, és azt állítják: a diverzitás bizonyos körülmények között megnövelheti az etnikai konfliktusok, sőt a polgárháborúk kirobbanásának kockázatát. Richard Hartshorne klasszikus elméletében az etnikai, anyanyelvi, vallási értelemben heterogén lakosság (anélkül, hogy matematizálta volna a diverzitást) az egyik legjelentősebb centrifugális erő, mely egy államra hathat (HARTSHORNE, R. 1950, PAP N. 1999). Még Will Kymlicka, a liberális multikulturalizmus legismertebb képviselője is elismeri, hogy az etnokulturális különbözőség potenciális konfliktusforrás maradhat még a nyugati demokráciák számára is (KYMICKA, W. 1998, p.

319). Mindennek ráadásul negatív visszacsatolással további káros hatásai lehetnek a gazdaságra, hiszen pl. a belpolitikai bizonytalanság jelentősen csökkentheti a külföldi tőkeberuházások mértékét (MONTALVO, J. G. – REYNAL-QUEROL, M. 2005, p. 308).

Több kutató azonban úgy véli, hogy e kérdésben nem az etnikai fragmentáció mértéke a meghatározó, sokkal inkább a polarizációé. HOROWITZ, D. (1985) például arra hívja fel a figyelmet, hogy viszonylag ritkán bontakoznak ki polgárháborúk homogén és erősen fragmentált társadalmakban. A legnagyobb feszültségek rendszerint ott pattannak ki, ahol a domináns többség mellett egy, vagy maximum két nagy súlyú kisebbség van jelen; azaz ahol a polarizáció jelensége érhető tetten. COSTALLI, S. (2012) boszniai esettanulmányával támasztotta alá e hipotézist, hiszen vizsgálata szerint a legsúlyosabb incidensek inkább az etnikailag erősen polarizált településeken történtek. Hasonló következtetésre jutott COLLIER, P. (2001, p. 130) és BATES, R. (1999, p. 31) is, akik szerint a diverzitás nem növeli (sőt, éppen fordítva: csökkenti) a konfliktusok kialakulásának kockázatát, és nem befolyásolja negatívan a gazdaság teljesítőképességét sem. MONTALVO, J. G. és REYNAL-QUEROL, M. (2005) már közvetlenül az etnikai polarizáció indexét használva hangsúlyozzák, hogy globális kitekintésben határozott korreláció mutatható ki a társadalmi polarizáció mértéke és az etnikai konfliktusok kialakulása között.

A diverzitás potenciális hatásai a *társadalmi kohézióra*, ha lehet, még az előzőknél is hevesebb viták tárgyát képezik; nem véletlen, hogy a közelmúltban több elmélet is napvilágot látott ezzel kapcsolatban (összefoglalja: GIJSBERTS, M. – VAN DER MEER, T. – DAGEVOS, J. 2012). Az ún. „homogenitás-elmélet” szerint például az emberek legtöbbször olyanokkal keresik a kontaktust, akik kulturális értelemben hasonlítanak hozzájuk, így az etnikailag, vallásilag stb. vegyes közösségekben általában kevesebb és felületesebb az interakció. Ez összefügg a „kontoll-elmélettel”, melynek hívei szerint, ha egy városi közösségből hiányoznak a közös értéként elfogadott társadalmi normák, akkor könnyen alakulhat ki kölcsönös bizalmatlanság. Egyéb kedvezőtlen körülmények (szegénység, kirekesztettség-érzés) kumulálódásával megszűnhet a társadalmi kontroll, ami a közbiztonság romlásához is vezethet. A „versengés-elmélet” (pl. QUILLIAN, L. 1995) szerint az etnikai csoportok közötti gyanakvás, ellenségesség növekedését alapvetően az határozza meg, hogy mekkora a „másik csoporthoz” tartozók száma. Minél közelebb és minél többen vannak, annál valószínűbb, hogy az emberek fenyegetettség-érzése fokozódik, versengésként élik meg a szituációt, majd visszahúzódnak a saját csoport „védelmező ernyője” alá. Amiről szó van, az tulajdonképpen nem más, mint az etnikai polarizáció egyik lehetséges hatása. E hipotézis szerint az etnikai polarizáció növekedése akarva-akaratlanul is vélt vagy valós versenyhelyzetet teremt az etnikai csoportok között, ami

a mikroközösségek kettészakadásával járhat. Ennek szöges ellentéte az ún. „kontaktus-elmélet”, ami a heterogenitás pozitív hatásait hangsúlyozza. Mozgatórugója a kölcsönös megismerés által kialakuló tolerancia, ami ideális esetben a szolidaritás és a kölcsönös bizalom erősödését eredményezheti. Mindez inspiratív hatást gyakorol az individuumra, amely nyitottá, kulturálisan gazdagabbá, ezáltal társadalmilag sikeresebbé válhat.

PUTNAM, R. D. (2007) szerint az etnikailag heterogén városi kerületekben a kölcsönös bizalom és szolidaritás alacsonyabb, a segítségnyújtási és kooperációs hajlam pedig rendszerint gyengébb. Hasonló konklúzióra jutottak más, amerikai és ausztrál kutatók is. COSTA, D. L. és KAHN, M. E. (2003) szerint pl. az önkéntesek számának drasztikus visszaesése összefügg az észak-amerikai nagyvárosok rohamos heterogenizációjával, LEIGH, A. (2006) szerint pedig az etnikai és főleg nyelvi diverzitás a bizalom, és ezáltal a társadalmi kohézió általános gyengülésével jár. Konszenzus azonban e tekintetben sem alakult ki a kutatók között. Vannak, akik szerint Putnam elmélete csak nagyon limitált mértékben igazolható, hiszen nincs semmilyen bizonyíték arra, hogy a társadalmi kohéziót önmagában az etnikai sokszínűség gyengítené (pl. TOLSMA, J. – VAN DER MEER, T. – GESTHUISEN, M. 2009; GIJSBERTS, M. – VAN DER MEER, T. – DAGEVOS, J. 2012). Éppen ezért sokan kategorikusan elutasítják e hipotézist, és azzal érvelnek, hogy európai kontextusban az etnikai diverzitás csak semleges, sőt olykor pozitív hatást gyakorolhat a társadalmi kohézióra (GESTHUISEN, M. – VAN DER MEER, T. – SCHEEPERS, P. 2008; HOOGHE, M. et al. 2009 stb.).

Más kutatók inkább a koincidencia veszélyeire hívják fel a figyelmet. Attól ugyanis, hogy egy korrelációs együttható magas, még nem feltétlenül következik, hogy a két minta között bármiféle összefüggés is lenne; ez pedig súlyos félre magyarázatra adhat okot. Sokak szerint látszólag valóban negatív korreláció áll fenn például az etnikai diverzitás és a társadalmi kohézió erőssége között, ez azonban csak „pseudo-hatásnak” nevezhető, hiszen valójában a kisebbségek rossz szociális helyzete, szegénysége az, ami gyengíti a kohéziót (LETKI, M. 2008).

Ahogy a fent megnevezett kutatók közül senki, így én sem állítom, hogy az etnikai homogenitás vagy heterogenitás önmagában képes volna bármilyen társadalmi hatásmintákat determinálni. Abban azonban szinte mindenki egyetért, hogy a bonyolult társadalmi, gazdasági, politikai folyamatok elemzésekor nem lehet figyelmen kívül hagyni a multietnicitás jelenségét, mint egy fontos, de sohasem kizárólagos tényezőt. A kapcsolat azonban nem egy, hanem természetesen kétirányú kölcsönhatás: ahogy a fragmentáció vagy polarizáció hatással lehet a gazdasági, politikai folyamatokra, úgy a mindenkori kisebbségpolitika is jelentős hatást gyakorolhat az etnikai összetétel átalakulására.

Jogos igényként fogalmazódhat meg annak számbavétele, hogy a kutatás témaválasztása, annak módszerei és eredményei mennyiben nevezhetők újszerűnek; azaz, hogy mi alapján lehet megítélni a disszertáció „hozádékát” e multidiszciplináris tudományszakág számára. Az etnikai diverzitás kutatására fókuszáló tudományos közösség számára mindenekelőtt a geográfiai térben való gondolkodás jelenthet a megszokottól némiképp eltérő szemléletmódot. A zömében szociológusok, politológusok, közgazdászok és kultúrantropológusok által „uralt” szakma számára ugyanis a térbelisége ritkán, vagy egyáltalán nem számít releváns, vizsgálandó szempontnak. Ez, valamint a multietnicitás új szempontok szerinti tipizálása (4. fejezet), továbbá a Baltikum esettanulmányként való feldolgozása (6. fejezet) mindenképpen nívumként értékelhető.

5.2. A Baltikum etnikai földrajzával foglalkozó szakirodalom

Könnyű, de nehéz dolga van annak, aki a Baltikum etnikai térszerkezetének változásához keres szakirodalmi háttéranyagot. Első látásra könnyű, hiszen a térség multietnikus karakteréből adódóan, szinte bármilyen könyvet vagy cikket fog kézbe az ember, így vagy úgy, de biztosan előkerül a nemzetiségi összetétel átalakulásának kérdése, és biztosan talál a téma szempontjából releváns adatokat, információkat. A kutatásban való elmélyedés során azonban hamar nyilvánvaló válik, hogy ezek többsége vagy csak meglehetősen felületes elemzéseket tartalmaz, vagy egészen más aspektusból közelít a kérdéshez. Az alábbiakban néhány alapvető fontosságú munkára szeretném felhívni a figyelmet, hangsúlyozva, hogy a felsorolás a teljesség igénye nélkül készült, és a listában – a nyelvismereti korlátok miatt – alighanem felülreprezentáltak jelen az angol, német, lett és magyar nyelvű publikációk.

A Baltikum történelmét feldolgozó monográfiákat, mint alapvető szakirodalmi forrásokat, azért szükséges első helyen kiemelni, mert ezek segítségével helyezhetők történelmi kontextusba a mindenkori etnikai folyamatok. Ez a kijelentés talán bagatellnek is tűnhet, ám nem szabad elfelejteni, hogy a térség legújabb kori történelmének feldolgozása csak az 1991-es függetlenedés után vehette kezdetét, és a történészeknek sokszor még a legalapvetőbb adatok sem álltak (állnak) rendelkezésükre. A tágabban (pl. KIRBY, D. 1995) vagy szűkebben értelmezett Baltikum történelmét feldolgozó hiánypótló művek közül érdemes kiemelni a TUCHTENHAGEN, R. (2005) „Geschichte der baltischen Länder”, a KIAUPA, Z., MÄESALU, A., PAJUR, A., STRAUBE, G. (2008) „The History of the Baltic Countires” és a KASEKAMP, A. (2010) által szerkesztett „A History of the Baltic States” című munkákat. A magyar nyelven is hozzáférhető legfontosabb forrás – két korábbi könyv együttes kiadásaként – a XX. század történelmére fókuszál, és külön fejezeteket szentel az etnikai összetétel permanens változásai-

nak (RAUCH, G. – MISIUNAS, R. J. – TAAGEPERA, R. 1994: „A balti államok története”). BOJTÁR E. magyarul és angolul egyaránt megjelentetett „Bevezetés a baltisztikába” (1997) c. munkája elsősorban a porosz, litván és lett nyelvek fejlődésével foglalkozik. Találunk természetesen példákat az észti, lett és litván történelem külön-külön elemzésére is. Észtország esetében megkerülhetetlen például RAUN, T. U. (2001); Lettország esetében PLAKANS, A. (1995); Litvánia esetében pedig KIAUPA, Z. (2002) munkássága.

Mivel a nemzetiségekkel, vallásokkal kapcsolatos tudományos tevékenységnek a szovjet érában nem engedtek teret, sőt magukat az alapadatokat is csak korlátozott mértékben bocsátották rendelkezésre, az etnikai kutatások csak a közelmúltban, az 1990-es évek elején vehették kezdetüket. Ez az oka annak, hogy – eltekintve a két világháború közötti, vagy még korábbi kiadványoktól – alig találunk olyan 1991 előtti munkát, amely célzottan a térség etnikai viszonyaival foglalkozna. Azokat, melyek kiadásra kerültek, rendszerint a nyugat-európai vagy észak-amerikai balti diaszpórák jelentették meg; lásd pl. ALLWORTH, E. New Yorkban kiadott „Nationality Group Survival in Multi-Ethnic States. Shifting Support Patterns in the Soviet Baltic Region” (1977) c. tanulmánykötetét.

A történészekhez hasonlóan, a térség etnikai folyamataival foglalkozó társadalomtudósoknak is közel fél évszázadnyi lemaradást kellett pótolniuk. Éppen ezért az 1990-es évek elején napvilágot látott cikkek és könyvek még erősen leíró jelleggel bírtak, és gyakran szinte ömlesztve tálták a szovjet éra statisztikai adatait. Ennek ellenére fontos és hiánypótló munkákról beszélhetünk, amelyek először foglalták tudományos keretbe a nemzetiségi összetétel átalakulásának okait, körülményeit és következményeit. (Újfént hangsúlyozni szükséges, hogy korábban még a legalapvetőbb adatok – például a második világháború áldozatainak, vagy a szovjet éra immigránsainak száma – sem voltak pontosan ismertek.)

Az 1990-es évektől halmozódó szakirodalmi háttéranyag egy jelentős hányada egy-egy kisebbségi csoportra koncentrál. A baltikumi zsidóság történelmét dolgozza fel például LEVIN, D. (2000, „Litvaks: a Short History of the Jews of Lithuania”), MORKUS, J. (2002, „The Jerusalem of Lithuania. The History and Culture of the Litvaks”) és STRANGA, A. (2008, „Ebreji Baltijā: no ienākšanas pirmsākumiem līdz holokaustam, 14. gadsimts - 1945.gads”) munkája. A balti németek történetét állítja a középpontba PISTOHLKORS, G. (1994) „Deutsche Geschichte im Osten Europas” és HIDEN, J. – HOUSDEN, M. (2008) „Neighbours of Enemies? Germans, the Baltic and Beyond” c. könyve. Az 1990-es évek második felében látott napvilágot az a sorozat, melynek darabjai külön-külön tárgyalták a lettországi kisebbségek múltját és jelenét. APINE, I. a fehéroroszokról (1995, „Baltkrievi Latvijā”), VOLKOV, V. az oroszokról (1996, „Krievi Latvijā”), JĒKABSONS, Ē. a lengyelekről, litvánokról és ukránokról (1996, „Poļi

Latvijā”; 2003, „Lietuvieši Latvijā”; 2004, „Ukraiņi Latvijā”), DRIBINS, L. és SPĀRĪTIS, O. a németekről (2000, „Vācieši Latvijā”), DRIBINS, L. a zsidókról (2002, „Ebreji Latvijā”), APINE, I. és VOLKOVŠ, V. pedig összefoglalóan a lettországi szlávajkúakról (1998, „Slāvi Latvijā”) jelentett meg kötetet. SZAYNA, T. S. (1993, „Ethnic Poles in Lithuania and Belarus”) a litvániai és fehéroroszországi lengyel kisebbség történetét és jelenlegi társadalmi helyzetét tárgyalja. A kisebb etnikai, néprajzi csoportokról szóló szakirodalom is jelentősnek mondható; e diszsertációban csak néhány fontosabb szerzőre tettem utalást, pl. KURS, O. (1994), GEDIMINAS, A. (1997), WEEKS, T. R. (1999), JÄÄTS, I. (2000), vagy JACSEV, N. (2002, 2004) személyében.

A Baltikum hagyományosan soknemzetiségű térségei gyakran önálló monográfiák tárgyát képezik. Latgale multietnikus karakterének történelmét többek között STRODS, H. (1989, „Latgales iedzīvotāju etniskais sastāvs 1772-1959”) és APINE, I. (1996, „Multikulturālisma tradīcija Latgalē”), Kelet-Litvániáét pedig KALNIUS, P. (pl. 1998, „Etninai procesai Pietryčiu Lietuvoje XX a. antrojoje pusėje”), GAUČAS, P. (pl. 2003, „Etnolingvistinė rytų lietuvių gyventojų raida. XVII a. antrojoje pusėje - 1939 m. Istorinė-geografinė analizė”), ill. POTASZENKO, G. (pl. 2008, „Multinational Lithuania. History of Ethnic Minorities”) munkássága révén ismerhetjük meg. Vilnius város összetételének metamorfózisa STANAITIS, S. – ČESNAVIČIUS, D. (2010), míg Visaginasé DAUGIRDAS, V. – PALTANAVIČIUTĖ, G. (2005) munkái alapján követhető nyomon. A soknemzetiségű Memel-vidékkel többek közt VAREIKIS, V. (2001, „Memellander/Klapėdiskiai and German – Lithuanian Relations in Lithuania Minor in the Nineteenth and Twentieth centuries”), míg a két világháború közötti litvániai kisebbségekkel többek közt KASATKINA, N. – MARCINKEVIČIUS, A. (2008, „Russians in Lithuania according to the 1897 and 1923 Censuses”), és KRIVICKAS, V. (1975, „The Polish Minority in Lithuania, 1918-1926”) foglalkozott. A Peipsi-tó nyugati partjának multikulturális karakteréről kiváló összefoglalást találunk BERG, E. (2007, „Cultural Perspectives on the Lake Peipsi Region”) cikkében. Értékes szakirodalmi forrásnak számít a DAUTE, S. és FIEDLER, A. által szerkesztett „Slavische nationale Minderheiten im Ostseeraum” (2008) c. tanulmánykötet is.

Az 1990-es évek elején a baltikumi demográfusok – észt oldalról KATUS, K., PUUR, A., SAKKEUS, L. és PÖLDMA, A.; lett oldalról pedig elsősorban ZVIDRIŅŠ, P., VĪTOLIŅŠ E., VANOVSKA, I. és BĒRZIŅŠ, A. – elévülhetetlen szerepet játszottak az etnikai összetétel változásának feltárásában. E szerzők munkáira sokszor, sok helyen hivatkozom a diszsertációban, hiszen az etnikai faktor gyakran kap nyomatékot; lásd pl. a KATUS, K., PUUR, A., SAKKEUS, L. trió által szerkesztett „Development of National Minorities. Republic of Estonia up to 1944” (1997) és a „The Demographic Characteristics of the National Minorities in Estonia” (2000) c. munkát, vagy SAKKEUS, L. „Postwar Data Sources and Definitions on National Minorities”

(2000) c. publikációját. A téma szempontjából releváns cikkek sokáig erősen leíró jellegűek voltak, lásd pl. ZVIDRIŅŠ, P. (pl. 1993, „Changes of Ethnic Structure in Latvia, Lithuania and Estonia”; 1994, „Change of Ethnic Composition of the Baltic States”), vagy DREIFELDS, J. (1990, „Immigration and Ethnicity in Latvia”) munkásságát az 1990-es évek elején. ZVIDRIŅŠ, P. és VANOVSKA, I. (1992, Latvieši. „Statistiski demogrāfisks portretējums”) nevéhez fűződik az első komplex történeti demográfiai összefoglalás Lettországról és a lettekről. A 2000-es évek közepétől a demográfusok és népességföldrajzosok figyelme egyre inkább a balti államok drasztikus népességszám-csökkenésére irányul. Litvániában KRUPICKAITĒ, D. (2007, „Demographic Crisis in Lithuania: Regional Aspects”), Lettországból pedig ZVIDRIŅŠ, P. (2010, „Depopulācija Latvijā”) és BĒRZIŅŠ, A. – ZVIDRIŅŠ, P. munkái a legjelentősebbek (2011, „Depopulation in the Baltic States”).

A geográfusok közül mindenképp MEŽS, I. munkásságát fontos kiemelni. A lett kutató már célzottan az etnikai folyamatok területiségét vette górcső alá. Cikkei közül a BUNKŠE, E. és RASA, K. szerzőpárossal közösen írt „The Ethno-Demographic Status of the Baltic States”, könyvei közül pedig a „Latvieši Latvijā. Etnodemogrāfisks apskats” (1994), a „The Ethnic Aspect of Population Change in Latvia after Independence” (1994) és a „The Latvian Language in the Mirror of Statistics” (2005) c. munkák megkerülhetetlenek e témában. Történeti földrajzzal foglalkozik a litván PETRONIS, V., akinek a „Constructing Lithuania. Ethnic Mapping in Tsarist Russia, ca. 1800-1914” (2007) című PhD-értekezése rendkívül hasznos olvasmány a litván – lengyel – fehér-orosz etnikai kontaktzóna XIX-XX. századi fejlődésével kapcsolatban. A 2000-es évek közepétől már specializáltabb etnikai földrajzi kutatásoknak lehetünk szemtanúi. PALTANAVIČIŪTĒ, G. doktori disszertációja (2006, „The Territorial Structure of Ethnic and Religious Tensions in Lithuania”) például a litvániai etnikai feszültségek térbeliségét, míg TAMMARU, T. *et al.* cikke (2011, „Ethnic Dimensions of Suburbanisation in Estonia”) az észtországi urbanizáció etnikai aspektusait elemzi. A szintén tartui illetőségű KULU, H. a szovjet éra bevándorlásának térbeli jellegzetességeivel (2004, „Determinants of Residence and Migration in the Soviet Union after World War 2: the Immigrant Population in Estonia”), valamint a függetlenedés utáni időszak migrációs trendjeivel, és azok etnikai dimenzióival (pl. 2001, „Socialization and residence: ethnic return migrants in Estonia”) foglalkozik.

A Baltikum nemzetiségi problémáit célkeresztbe állító publikációk harmadik, talán legnagyobb csoportjába azok tartoznak, melyek a többség – kisebbségek viszonyrendszer politikai aspektusait hivatottak elemezni és a balti államok kisebbségpolitikai intézkedéseit értékelni. Mivel képtelenség lenne mindet, egyenként felsorolni, és az értekezés témájához ezek amúgy

is csak közvetve kapcsolódnak, az alábbiakban csak egy rövid felsorolás keretében kívánom felhívni a figyelmet néhány fontosabb munkára. Észtország: JÄRVE, P. (2000), LAURISTIN, M. – HEIDMETS, M. (2002), LIND, M. (2003), PETTAI, V. – KALLAS K. (2009); Lettország: HUGHES, J. (2005), MUIŽNIEKS, N. (2006), LERHIS, A. – KUDORS, A. – INDĀNS, I. (2008), GALBREATH, D. J. – MUIŽNIEKS, N. (2009); Litvánia: KASATKINA, N. – BERESNEVIČIŪTĒ, V. (2006), BUDRYTĒ, D. – PILINKAITĒ-SOTIROVIČ, V. 2009 stb.

A fentiek értelmében azt mondhatjuk, hogy disszertációm az észt, lett és litván népszámlálási adatok minden korábbinál részletesebb és átfogóbb feldolgozása, valamint a fragmentációs és polarizációs indexek alkalmazása révén szolgáltat új tudományos eredményeket a baltisztika nevű nemzetközi tudományterület számára. Korábban a Baltikum etnikai viszonyaival foglalkozó kutatók az esetek döntő többségében regionális, legfeljebb megyei szintű adatokat használtak, annál részletesebb elemzésre csak nagyon kevesen vállalkoztak (pl. MEŽS, I. 1994a). Ennek több oka is lehet. Egyrészt eleve kisméretű geográfus közösségekről beszélünk (melyen belül egyébként is hagyományosan a természetföldrajz dominanciája érvényesül), így a Baltikum még mindig számtalan alig, vagy egyáltalán nem vizsgált témát képes biztosítani az etnikai földrajzzal foglalkozó kutatók számára. Másrészt a nemzetiségekkel, vallásokkal kapcsolatos tudományos tevékenységet – ahogy arra korábban már utaltam – a szovjet érában ellehetetlenítették, így a modern etnikai földrajz kibontakozása csak a közelmúltban, az 1990-es évek elején vehette kezdetét. Harmadrészt a Baltikum legalsó közigazgatási szintje, melynek elemzésére e disszertáció vállalkozik, igen fragmentált: egy-egy időkezesztmetszetben átlagosan 1000-1300 járásról beszélünk. Ha változókat rendelünk ehhez a nagyszámú megfigyelési egységhez, egy több tíz-, sőt százezer rekordot tartalmazó adatbázis együttes kezelésére van szükség. Ennek elemzése és térképezése hagyományos kartográfiai technikákkal szinte lehetetlen vállalkozás lehetett, azonban a modern térinformatikai módszerek segítségével ma már teljesíthető feladatnak számít. Negyedrészt, habár a Baltikum etnikai viszonyaival és a balti államok kisebbségpolitikájával az 1990-es évek eleje óta számos kutató foglalkozott és foglalkozik, az esetek túlnyomó többségében szociológusok, politológusok és történészek publikálnak a témában; konkrétan etnikai földrajzi munkák alig-alig születnek. A kutatás tehát új eredményekkel szolgál a baltikumi szakemberek számára is azáltal, hogy járási szinten elemzi az etnikai térszerkezet átalakulását Narvától Klaipėdájáig, továbbá a multietnicitás tipizálásával új kutatási szempontokat jelenít meg.

Végül, de nem utolsósorban a magyar földrajztudomány oldaláról is érdemes megvizsgálni az értekezés újszerűségének kérdését. A témaválasztás abban az értelemben mindenképpen unikálisnak tekinthető, hogy a disszertáció egy, a hazai társadalomtudományok számára meglehetősen periférikus régióval foglalkozik. Magyarországon nincs hagyománya a baltisztika nevű tudományszakág művelésének, így aligha meglepő, hogy nemhogy tapasztalt Baltikumkutató műhelyek, de észtil, lettül vagy litvánul beszélő szakemberek (sőt nyelvtanárok) sincsenek, a magyar nyelvű releváns szakirodalom pedig alig nevezhető többnek a semminél. A témához kapcsolódó, magyarul íródott tanulmányok többsége hagyományosan a történelmi háttérrel domborítja ki (pl. KAPRONCZAY K. 1991, LAGZI G. 2013), és általában egy-egy meghatározott időszakra, esetleg országra koncentrál (pl. BOJTÁR E. 1990). A rendszerváltozás után született értekezések pedig többnyire az aktuálpolitikai helyzetet, ill. az egyes államok kisebbségpolitikai intézkedéseit értékelik (pl. LAGZI G. 2008); mélyebb, részletesebb elemzésre alig-alig vállalkoznak. Ilyen tekintetben a disszertáció mindenképpen hiánypótlónak tekinthető, hiszen Magyarországon valószínűleg az első komplex etnikai földrajzi tanulmányról beszélünk; ez pedig talán választ is jelenthet a téma aktualitására vonatkozó kérdésre.

A hazai etnikai földrajz számára ugyanakkor részben a „nehéz örökségtől” (két világháború közötti politikai szerepvállalás) való megszabadulás igénye, részben a súlytalanná válás lassú, de biztosnak tűnő folyamata miatt, a XXI. század elejére parancsoló kényszerré vált a tudományszakág megújítása is. E megújulás szükségszerűen együtt kell, hogy járjon a nemzetközi „mainstream” kutatási irányokhoz való közeledéssel, de ami talán még fontosabb: „az etnikai földrajz tudományos eredményeit konkrét problémákhoz, a szakpolitika, a területi, települési tervezés gyakorlatához” kell kapcsolni (SZENTPÁLI Á. 2013, pp. 107-110). E disszertáció mindkét alapelveket zászlajára tűzi, hiszen amellet, hogy egy világszerte akut probléma vizsgálatát próbálja újszerű megvilágításba helyezni, olyan kutatási módszereket javasol, melyek révén a népesedés-, a szociál-, a kultúr-, az oktatás-, a migrációs stb. politika számára is hasznos tudományos eredmények születhetnek.

6. Eredmények

Ahogy a célkitűzésekben már megfogalmaztam, a kutatás logikai vázának első pillére az etnikai sokszínűség definiálása volt, amire a fragmentációs és polarizációs indexek részletes jellemzésével a 4. fejezetben került sor. Említést tettem azon tényezőkről is, melyek az egyes etnikumok lélekszámát, így közvetve az etnikai sokszínűség mindenkori értékét meghatározzák; köztük jól körülírható demográfiai folyamatokat (születések – halálozások száma, bevándorlás – kivándorlás) és statisztikailag nehezen megfogható jelenségeket egyaránt (pl. asszimiláció, kettős- vagy többes identitástudat stb.). A 6. fejezet már a kutatás konkrét eredményeit tartalmazza.

Fontos hangsúlyozni, hogy a disszertációt nem egy leíró jellegű monográfiának szánom, mely az etnikai összetétel változásának minden részletét aprólékosan kívánja elemezni. Az értekezésben a Baltikum homogenizálódó, fragmentálódó, vagy éppen polarizálódó téregységeinek lehatárolására és tipizálására vállalkozom, amely közvetett módon egy, a balti köztársaságok által ma nemzetstratégiai prioritásnak tekintett problematikához kapcsolódik. Ehhez azonban nem elég a recens adatok statikus elemzése; meg kell vizsgálni azt is, hogy a múltban mikor, miért, hol és hogyan alakult át a Baltikum etnikai térszerkezete a fragmentáció és a polarizáció szempontjából.

Az 1897. évi népszámlálás eredményeinek összefoglalása etnikai csoportonként egy-egy rövid történelmi kitekintéssel egészül ki, melyben az adott baltikumi kisebbség múltjának legfontosabb mozzanataira hívom fel a figyelmet: kik ők, mikor és hogyan kerültek a Baltikumba? Ezután a fragmentációs és polarizációs indexek változásának tendenciáira hívom fel a figyelmet, és térképsorozat segítségével elemzem annak regionális eltéréseit a mindenkori társadalmi folyamatok tükrében.

Ha összehasonlítjuk a XIX. század végi népszámlálási adatokat a mostaniakkal, világosan látszik, hogy az etnikai diverzitás szempontjából a három balti ország három különböző fejlődési pályát írt le 1897 után (2-4. táblázat, 9. ábra). Míg a XX. század Litvániát az etnikai homogenizálódás útjára terelte (a fragmentációs index 1897-hez képest 0,59-ről 0,28-ra csökkent), addig Észtországban ezzel ellentétes folyamat játszódott le: ugyanez 0,18-ról 0,45-re emelkedett. Ezzel szemben Lettországon az etnikai fragmentáció indexe csak relatíve kis mértékben változott (0,51 – 0,54). Ezek az adatok azonban önmagukban véve eltakarják a lényegét, hiszen a Baltikum esetében épp az etnikai erőviszony-átrendeződés időbeli és térbeli vizsgálata jelenti a legizgalmasabb kutatási területet.

	Összesen	Észtek	Oroszok	Fehér- oroszok	Ukránok	Németek	Zsidók	Lengye- lek	Lettek	Litvánok	Svédek	Finnek	Tatárok	Egyéb, ismeretlen
1897 ^a	958 351	867 794	37 599	272	504	33 362	3 837	1 941	5 470	44	6 083	271	36	8 900
1922 ^b	1 107 059	969 976	91 109	?	?	18 319	4 566	?	?	?	7 850	?	?	15 239
1922 ^c	1 052 354	960 421	49 165	?	?	18 282	4 566	?	?	?	7 850	?	?	12 070
1934 ^b	1 126 413	992 520	92 656	?	?	16 346	4 434	1 608	5 435	?	7 641	1 088	?	4 685
1934 ^c	1 070 467	982 184	49 406	?	?	16 313	4 434	1 608	4 086	?	7 629	1 088	?	3 719
1941 ^b	998 516	907 979	72 848	?	?	?	?	152	4 415	213	?	1 124	?	5 298
1959	1 196 791	892 653	240 227	1 093	15 769	670	5 433	2 256	2 888	1 616	0	16 699	1 534	15 953
1970	1 356 079	925 157	334 620	18 732	28 086	7 850	5 282	2 651	3 286	2 356	435	18 537	2 204	6 883
1979	1 464 476	947 812	408 778	23 461	36 044	3 944	4 954	2 897	3 963	2 379	254	17 753	3 195	9 042
1989	1 565 662	963 281	474 834	27 711	48 271	3 466	4 613	3 008	3 135	2 568	297	16 622	4 058	13 798
2000	1 370 052	930 219	351 178	17 241	29 012	1 870	2 145	2 193	2 330	2 116	300	11 837	2 582	17 029
2011	1 294 455	902 547	326 235	12 579	22 573	1 544	1 973	1 664	1 764	1 727	?	7 589	1 993	12 267

	Észtek	Oroszok	Fehér- oroszok	Ukránok	Németek	Zsidók	Lengye- lek	Lettek	Litvánok	Svédek	Finnek	Tatá- rok	Egyéb, ismeretlen	EFI	EPI
1897 ^a	90,6	3,9	0,0	0,1	3,5	0,4	0,2	0,6	0,0	0,6	0,0	0,0	0,9	0,18	0,31
1922 ^b	87,6	8,2	?	?	1,7	0,4	?	?	?	0,7	?	?	1,4	0,23	0,41
1922 ^c	91,3	4,7	?	?	1,7	0,4	?	?	?	0,7	?	?	1,1	0,16	0,30
1934 ^b	88,1	8,2	?	?	1,5	0,4	0,1	0,5	?	0,7	0,1	?	0,4	0,22	0,40
1934 ^c	91,8	4,6	?	?	1,5	0,4	0,2	0,4	?	0,7	0,1	?	0,3	0,16	0,29
1941 ^b	90,9	7,3	?	?	?	?	0,0	0,4	0,0	?	0,1	?	0,5	0,17	0,33
1959	74,6	20,1	0,1	1,3	0,1	0,5	0,2	0,2	0,1	0,0	1,4	0,1	1,3	0,40	0,70
1970	68,2	24,7	1,4	2,1	0,6	0,4	0,2	0,2	0,2	0,0	1,4	0,2	0,5	0,47	0,78
1979	64,7	27,9	1,6	2,5	0,3	0,3	0,2	0,3	0,2	0,0	1,2	0,2	0,6	0,50	0,82
1989	61,5	30,3	1,8	3,1	0,2	0,3	0,2	0,2	0,2	0,0	1,1	0,3	0,9	0,53	0,84
2000	67,9	25,6	1,3	2,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,0	0,9	0,2	1,2	0,47	0,79
2011	69,7	25,2	1,0	1,7	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1	?	0,6	0,2	0,9	0,45	0,78

2. táblázat. Észtország etnikai összetételének változása 1897-2011 (saját szerkesztés)
a: becült adat a cári népszámlálás alapján, anyanyelv; b: akkori államterület; c: mai államterület

	Összesen	Lettek	Oroszok	Fehér-oroszok	Ukránok	Lengyelek	Németek	Zsidók	Litvánok	Észtek	Cigányok	Tatárok	Lívek	Egyéb, ismeretlen
1897 ^a	1 929 387	1 318 617	154 561	79 541	987	65 088	137 312	122 700	25 888	17 991	1 942	1 541	?	3 219
1925 ^b	1 844 805	1 354 126	193 648	38 010	512	51 143	70 964	95 675	23 192	7 893	2 870	72	1 238	5 462
1925 ^c	1 801 465	1 351 101	153 995	37 994	512	50 769	70 942	95 652	23 102	7 799	?	?	1 238	10 111
1935 ^b	1 950 502	1 472 612	206 499	26 867	1 844	48 949	62 144	93 479	22 913	6 928	3 839	39	944	3 545
1935 ^c	1 905 936	1 467 035	168 266	26 803	1 844	48 637	62 116	93 370	22 843	6 928	3 839	39	944	3 272
1943	1 760 162	1 441 536	167 773	48 601	11 339	37 996	17 648	?	24 094	5 389	2 998	?	455	2 333
1959	2 093 458	1 297 881	556 448	61 587	29 440	59 774	1 609	36 584	32 383	4 610	4 301	1 811	185	7 030
1970	2 364 127	1 341 805	704 599	94 898	53 461	63 045	5 413	36 671	40 589	4 334	5 427	2 671	48	11 214
1979	2 502 816	1 344 105	821 464	111 505	66 703	62 690	3 299	28 318	37 818	3 681	6 134	3 764	107	13 335
1989	2 666 567	1 387 757	905 515	119 702	92 101	60 416	3 783	22 897	34 630	3 312	7 044	4 828	135	24 582
2000	2 377 383	1 370 703	703 243	97 150	63 644	59 505	3 465	10 385	33 430	2 652	8 205	3 168	177	21 656
2011	2 067 887	1 284 194	556 422	68 174	45 699	44 783	3 023	6 416	24 426	2 000	6 452	2 158	250	23 890

	Lettek	Oroszok	Fehér-oroszok	Ukránok	Lengyelek	Németek	Zsidók	Litvánok	Észtek	Cigányok	Tatárok	Lívek	Egyéb, ismeretlen	EFI	EPI
1897 ^a	68,3	8,0	4,1	0,1	3,4	7,1	6,4	1,3	0,9	0,1	0,1	?	0,2	0,51	0,66
1925 ^b	73,4	10,5	2,1	0,0	2,8	3,8	5,2	1,3	0,4	0,2	0,0	0,1	0,3	0,44	0,63
1925 ^c	75,0	8,5	2,1	0,0	2,8	3,9	5,3	1,3	0,4	?	?	0,1	0,6	0,42	0,61
1935 ^b	75,5	10,6	1,4	0,1	2,5	3,2	4,8	1,2	0,4	0,2	0,0	0,0	0,2	0,41	0,62
1935 ^c	77,0	8,8	1,4	0,1	2,6	3,3	4,9	1,2	0,4	0,2	0,0	0,0	0,2	0,40	0,59
1943 ^c	81,9	9,5	2,8	0,6	2,2	1,0	?	1,4	0,3	0,2	?	0,0	0,1	0,32	0,52
1959	62,0	26,6	2,9	1,4	2,9	0,1	1,7	1,5	0,2	0,2	0,1	0,0	0,3	0,54	0,80
1970	56,8	29,8	4,0	2,3	2,7	0,2	1,6	1,7	0,2	0,2	0,1	0,0	0,5	0,59	0,82
1979	53,7	32,8	4,5	2,7	2,5	0,1	1,1	1,5	0,1	0,2	0,2	0,0	0,5	0,60	0,84
1989	52,0	34,0	4,5	3,5	2,3	0,1	0,9	1,3	0,1	0,3	0,2	0,0	0,9	0,61	0,84
2000	57,7	29,6	4,1	2,7	2,5	0,1	0,4	1,4	0,1	0,3	0,1	0,0	0,9	0,58	0,82
2011	62,1	26,9	3,3	2,2	2,2	0,1	0,3	1,2	0,1	0,3	0,1	0,0	1,2	0,54	0,81

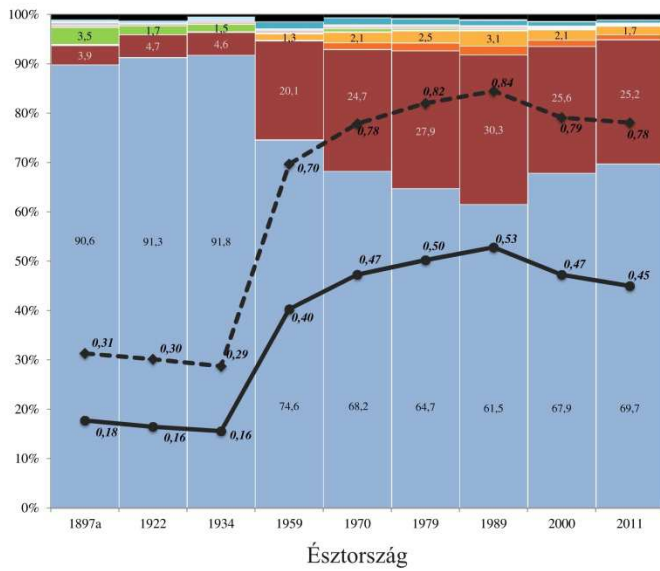
3. táblázat. Lettország etnikai összetételének változása 1897-2011 (saját szerkesztés)
a: becült adat a cári népszámlálás alapján, anyanyelv; b: akkori államterület; c: mai államterület

	Összesen	Litvánok	Oroszok	Fehér- oroszok	Ukránok	Lengye- lek	Zsidók	Németek	Lettek	Észtek	Tatárok	Karaimok	Cigá- nyok	Egyéb, ismeretlen
1897 ^a	2 828 000	1 742 048	135 744	132 916	2 828	274 316	370 468	124 432	?	?	?	?	?	45 248
1923 ^b	2 163 437	1 739 490	50 729	4 421	43	65 626	154 317	88 568	14 931	46	973	141	284	43 868
1923 ^c	2 620 000	1 778 980	65 500	?	?	400 860	217 460	89 080	18 340	?	?	?	?	49 780
1959	2 711 445	2 150 767	231 014	30 256	17 692	230 107	24 672	11 166	6 318	352	3 023	423	1 238	4 417
1970	3 128 236	2 506 751	267 989	45 412	25 009	240 203	23 564	1 904	5 063	551	3 460	388	1 880	6 062
1979	3 391 490	2 712 233	303 493	57 584	31 982	247 022	14 697	2 616	4 354	546	4 006	352	2 306	10 299
1989	3 674 802	2 924 251	344 455	63 169	44 789	257 994	12 392	2 058	4 229	598	5 188	289	2 718	12 672
2001	3 483 972	2 907 293	219 789	42 866	22 488	234 989	4 007	3 243	2 955	419	3 235	273	2 571	40 536
2011	3 043 629	2 561 314	176 913	36 227	16 423	200 317	3 050	2 418	2 025	314	2 793	241	2 115	39 479

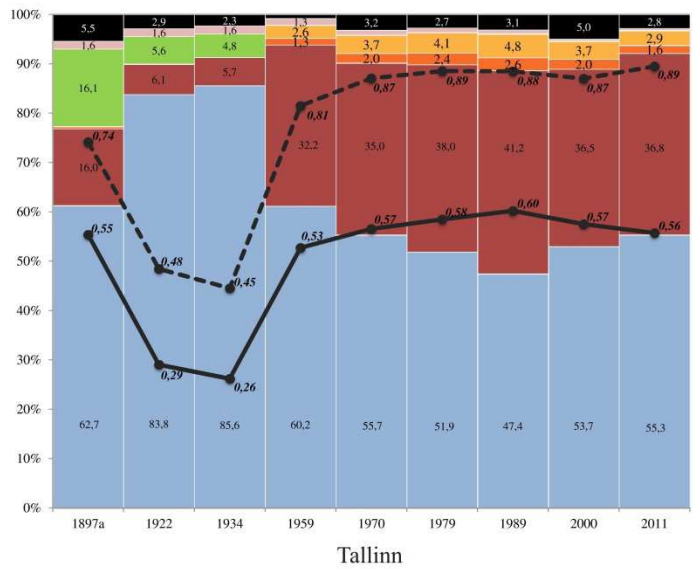
	Litvánok	Oroszok	Fehér- oroszok	Ukránok	Lengye- lek	Zsidók	Németek	Lettek	Észtek	Tatárok	Karai- mok	Cigá- nyok	Egyéb, ismeretlen	EFI	EPI
1897 ^a	61,6	4,8	4,7	0,1	9,7	13,1	4,4	?	?	?	?	?	1,6	0,59	0,70
1923 ^b	80,4	2,3	0,2	0,0	3,0	7,1	4,1	0,7	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,34	0,54
1923 ^c	67,9	2,5	?	?	15,3	8,3	3,4	0,7	?	?	?	?	1,9	0,51	0,71
1959	79,3	8,5	1,1	0,7	8,5	0,9	0,4	0,2	0,0	0,1	0,0	0,0	0,2	0,36	0,57
1970	80,1	8,6	1,5	0,8	7,7	0,8	0,1	0,2	0,0	0,1	0,0	0,1	0,2	0,34	0,56
1979	80,0	8,9	1,7	0,9	7,3	0,4	0,1	0,1	0,0	0,1	0,0	0,1	0,3	0,35	0,56
1989	79,6	9,4	1,7	1,2	7,0	0,3	0,1	0,1	0,0	0,1	0,0	0,1	0,3	0,35	0,57
2000	83,4	6,3	1,2	0,6	6,7	0,1	0,1	0,1	0,0	0,1	0,0	0,1	1,2	0,29	0,49
2011	84,2	5,8	1,2	0,5	6,6	0,1	0,1	0,1	0,0	0,1	0,0	0,1	1,3	0,28	0,48

4. táblázat. Litvánia etnikai összetételének változása 1897-2011 (saját szerkesztés)

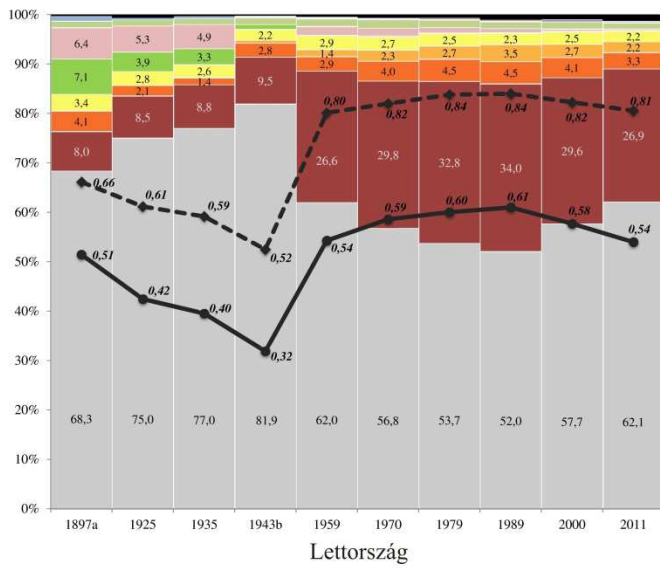
a: becsült adat a cári népszámlálás alapján, anyanyelv; b: akkori államterület; c: mai államterület, becsült értékek (Lietuvos Istorijos Atlasas, p. 26)

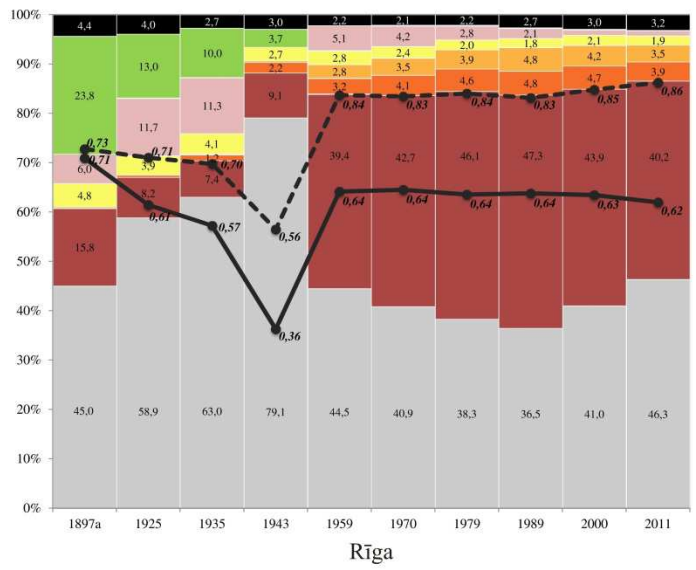
Észtország

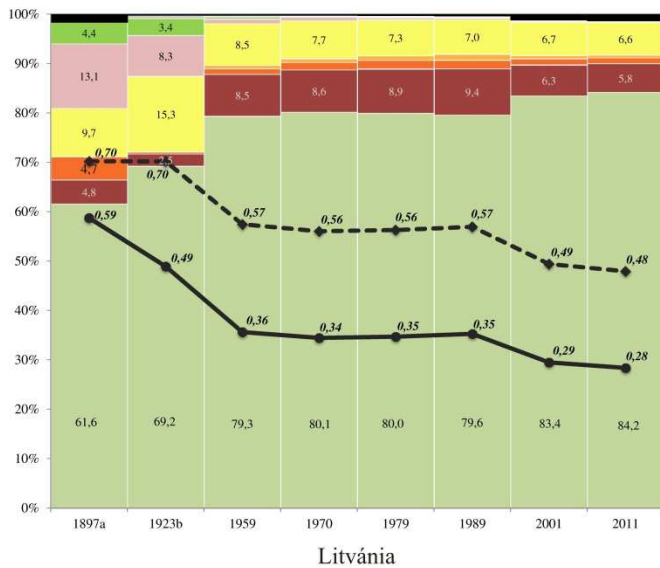
Tallinn

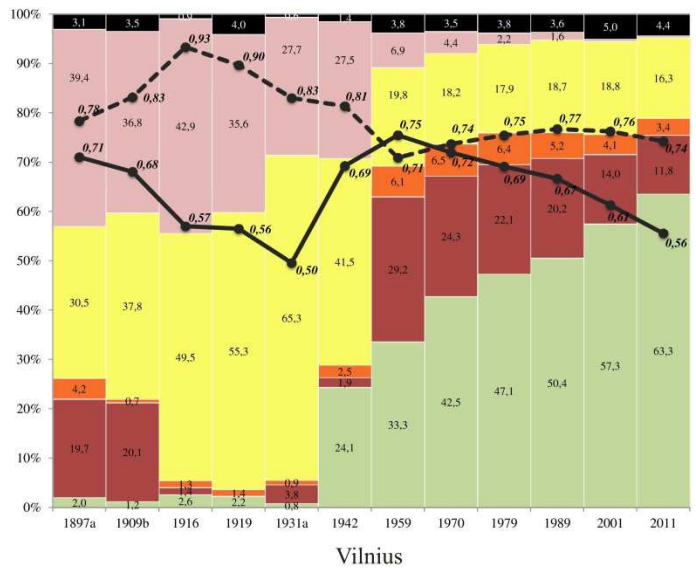
Lettország

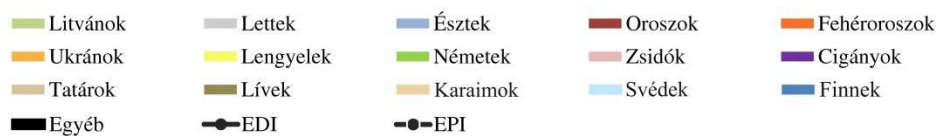
Riga

Litvánia

Vilnius

9. ábra. A balti államok és fővárosaik etnikai összetételének változása a XX-XXI. század folyamán (saját szerkesztés) – a: anyanyelvi adatok, b: becslés (GAUČAS, P. 2003, p. 72)

6.1. A Baltikum etnikumai és térbeli eloszlásuk az 1897. évi népszámlálás alapján

Az 1897-es népszámlálás jelenti a vizsgálatom kiindulópontját. Habár a mai észt-lett és lett-litván államhatárok futásiránya többé-kevésbé megfeleltethető bizonyos korabeli kormányzósági, ill. megyei határvonalakkal, a XIX. század végi Orosz Birodalom közigazgatási egységei természetesen nem fedik le tökéletesen a napjainkban ismert Baltikum területét. 1897-ben az Estlandi, valamint a Livlandi Kormányzóság északi fele alkotta a mai Észtország államterületét, míg Lettország három történelmi régiója három különböző „provinciához” tartozott: Kurzeme a Kurlandi, Vidzeme a Livlandi, Latgale pedig a Vityebszki Kormányzósághoz. A modern Litván Köztársaság az egykori Kaunasi Kormányzóság egészére, ill. a Vilniusi és Suwałki Kormányzóságok kb. felére terjed ki, míg a Memel-vidék az első világháború előtt még Poroszország részét képezte (10. ábra).

10. ábra. A Baltikum közigazgatási felosztása az Orosz Birodalomban, 1897. (saját szerkesztés)

Az elemzés során csak azon megyék és városok adataival számoltam, amelyek teljes egészében vagy nagyjából a mai államhatárokon belül helyezkedtek el. Így, noha a mellékelt térképeken feltüntettem Dysna, Vileika, Ašmena, Lyda, Augustów és Suwałki adatait is, a számítás során, ill. a Baltikum egészére tett megállapításaim esetében ezeket nem vettem figyelembe. Ennél pontosabb becslést aligha tudunk megadni a Baltikum XIX. század végi etnikai összetételére (KIAUPA, Z. 2002, p. 258-259).

A XIX-XX. század fordulójára az *észti*, *lett* és *litván* etnikai szállásterületek már határozottan elkülönültek egymástól. Az 1897-es közigazgatási határokat figyelembe véve összesen 37 megye teljes egészében a mai Észtország, Lettország és Litvánia államhatárain belül helyezkedett el; háromnak a nagyobbik, és további négynek pedig a kisebbik részéről mondható el ugyanez. Ezek közül hat olyan megye volt (Suwalkai/Suwałki, Lyda/Lida, Ašmena/Oszmiana, Vilnius/Wilno, Švenčionys/Święciany és Ilūkste), ahol a vidéki népesség tekintetében az észti, lett, litvánt vagy žemaitist anyanyelvűként beszélők aránya 50% alatt maradt. (A népszámlálás során még külön nyelvként definiált aukštaitist, azaz „felföldit” és žemaitist, azaz „alföldit” a tanulmányban közös kategóriába soroltam, hiszen ezeket ma már – dialektusokként – egyértelműen a litván részének tekintjük. A litván történelmi provinciákról, nyelvjárásokról és azok kialakulásáról lásd pl.: BOJTÁR E. 1997, pp. 108-111; ZINKEVIČIUS, Z. – LUCHTANAS, A. – ČESNYS, G. 2005.). 1897-ben összesen 42 olyan város adatait publikálták, amelyek napjainkban is a Baltikumhoz tartoznak. Közülük mindössze 16 település akadt, ahol a finnugor észti, ill. a balti lett és litvánt beszélők abszolút többséget alkottak.

1897-ben a negyedik legnagyobb lélekszámú közösség a csaknem félmillió *zsidóság* volt. A zsidók több hullámban, még a XIV-XV. században érkeztek a Litván Nagyfejedelemség területére. „Az autonóm helyzet és a környező lakosságtól való elkülönülés, a szoros közösségi kapcsolatok és a nemzeti-vallási tradíciók buzgó követése mind hozzájárult a sajátos életmóddal, szokásokkal, értékrenddel ... rendelkező askenázi kultúra megőrzéséhez és fejlesztéséhez” (JUHNYOVA, N. V. 1988, p. 77). A mai Lettország területén csak az 1570-es években, Észtországban pedig csak jóval később: a XVIII. században jelentek meg. A különböző adminisztratív korlátozások miatt számuk itt viszonylag csekély maradt, csak a lengyel fennhatóság alatt álló Latgalében jöttek létre jelentősebb zsidó közösségek (DRIBINS, L. 2002). Ugyan jelenlétük sohasem volt teljesen konfliktusmentes, a litván, majd később a lengyel-litván állam politikai elitje sokkal toleránsabbnak bizonyult, mint a későbbi orosz hatalom. Az 1790-es években alakították ki Oroszországon belül az ún. „letelepedési övezetet”, mely a Birodalom nyugati kormányzóságába kényszerítette a zsidóságot (LEVIN, D. 2000). E vonal kettészelte a Baltikum területét, ami azt jelentette, hogy az Estlandi, Livlandi és 1829-től a

Kurlandi Kormányzóságban is tilos volt letelepedniük. A baltikumi zsidóság így két etnográfiai csoportra szakadt: délen (Litvániában, Latgalében) a konzervatívabb, zárkózottabb „litvakok”, északon pedig a magasabb fokú akkulturációval jellemezhető „balti zsidók” csoportja körvonalazódott. A mai Észt- és Lettország területének zsidó népessége csak a XIX. század közepétől, a bevándorlásra vonatkozó rendeletek enyhülésével kezdett szignifikánsan növekedni. A nagyvárosok mellett a baltikumi zsidóság jellemző településtípusa a „stetl” volt; olyan kisváros, amelyet nem érintettek a letelepedésre vonatkozó korlátozások (KUPOVECKIJ, M. S. 1989; MORKUS, J. 2002). Habár az oroszországi zsidóság kulturálisan viszonylag homogén volt (KENDE T. 2002, p. 80), a származás – anyanyelv – vallás konjukciója nem minden esetben állt fenn. A litvániai Trakai városához például egy néhány száz fős zsidó vallású, ám türk származású etnikai csoport köthető (karaimok vagy karaiták), akiket még Vytautas nagyfejedelem telepített le 1398-ban (GEDIMINAS, A. 1997).

A XIX. század végi census szerint a zsidóság (a teljes baltikumi lakosság 9%-a) 74%-a a mai Litvánia, 25%-a pedig a mai Lettország területén koncentrálódott, és mindössze 1%-uk jutott az észt vidékre. Míg lélekszámuk és arányuk észak felé haladva fokozatosan csökkent, addig urbanizáltságuk foka egyre nőtt: összességében véve 39%-uk volt városlakó, de pl. az Estlandi Kormányzóságban már 92%. Legnagyobb arányban a Kaunasi és Vilnisi Kormányzóság városaiban képviseltették magukat, ahol többnyire a lakosság abszolút vagy relatív többségét adták. Jiddis nyelven beszélt pl. Kaunas 35%-a és Vilnius 40%-a, de nem voltak ritkák az 50%-ot meghaladó értékek sem (Panevėžys, Švencionys, Vilkaviškis stb.). A kurlandi városok népességéből átlagosan 5-20%-kal (pl. Rīga: 6%), az estlandiakból pedig 1-2%-kal részesedtek (pl. Tallinn: 1,6%).

A baltikumi *lengyelek* származása már a XIX-XX. század fordulóján is heves viták tárgyát képezte, mely vita a mai napig sem ért nyugvópontra (LAGZI G. 2008, pp. 42-43). A problematika az egyes identitásképző tényezők (etnikai azonosságtudat, származás, anyanyelv) sajátos összekeveredéséből adódott. Habár a XIV-XV. században valóban érkeztek lengyel nemesek, papok és kereskedők a Litván Nagyfejedelemség, majd a Lengyel-Litván Unió területére, a migránsok száma mindvégig relatíve csekély maradt (POTAŠENKO, G. 2008, pp. 23-29). A lublini unió megalakulása után, de főleg a XVII. századtól azonban „a nemzetet alkotó nemesség a mágnásokkal kezdve egyre inkább és igen gyorsan lengyellé lett”. Bár a rohamos polonizációhoz kétségkívül hozzájárult a lengyel államnyelvvé avanzálása, a litván és keleti szláv származású nemesség többnyire önkéntesen választotta a lengyel kultúrát és identitást, amelyet a modernizáció zálogának tekintett (BOJTÁR E. 1990, p. 54; KIAUPA, Z. – KIAUPINĖ, J. – KUNCEVIČIUS, A. 2000, pp. 298-300). A polonizálódás csak az 1800-as évek közepén, a lit-

vánok nemzeti öntudatra ébredésének hajnalán kezdett mérséklődni. Az 1897-es census idején a Vilnius-vidék lakosságának többségét alighanem litván származású, lengyel tudatú, katolikus vallású, ám fehérorosz nyelvű lakosok alkották (GAUČAS, P. 1989). (A beszélt nyelvet valójában a „po tutejszemu”, azaz „helyi”, vagy „po prostemu”, azaz „egyszerű” jelzővel illeték, attól függően, hogy a belorusz vagy lengyel elem dominált e furcsa, kevert nyelvjárásban. – LAGZI G. 2011, p. 98). Hasonló folyamat játszódott le az 1772-ig lengyel fennhatóság alatt álló Latgalében is, ahol nemcsak a német származású nemesség (pl. a híres Plater család), hanem a katolikus vallású parasztság egy része is fokozatosan ellengyelesedett (JĒKABSONS, Ē. 1996). A lengyel anyanyelvűek száma a hivatalos statisztika szerint valamivel több, mint 344 000 fő volt; az öszbaltikumi népesség kb. 6%-a. 4/5 részük a mai Litvánia, 1/5-ük a mai Lettország területén koncentrálódott. A legtöbben Vilniusban (48 ezer, 31%) és Kaunasban (22 ezer, 23%) éltek, de öt további városban is 20% feletti részesedést értek el; Ilūkste (37%) és Trakai (28%) városaiban pedig relatív többséget is alkottak. A rurális népeiséget tekintve arányuk Kaunas, Sejny, Ilūkste és Vilnius megyében volt a legmagasabb, de Latgalében is markáns lengyel közösség (31 ezer fő, 6%) formálódott.

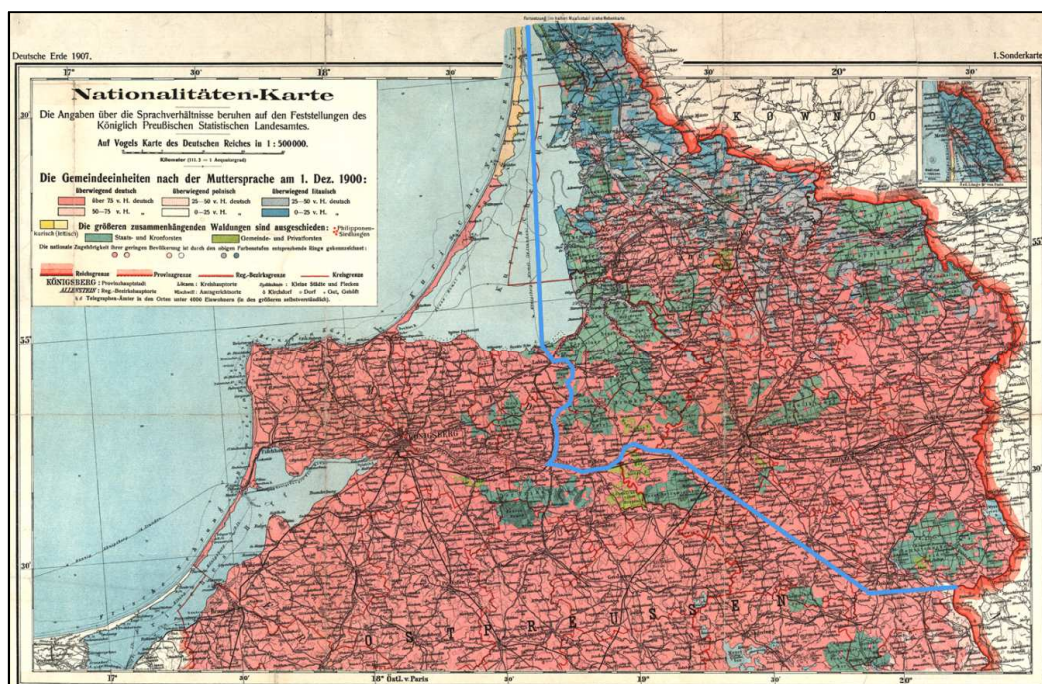
1897-ben a hatodik legnépesebb etnikai csoport a 334 000 fős *oroszajkú* közösség volt; a Baltikum összesített népességének kb. 6%-ával. Habár orosz kereskedőkről már a XII. századi krónikák is megemlékeznek, többségük csak évszázadokkal később, két nagyobb hullámban érkezett a térségbe (VOLKOV, V. 1996). Az ortodox egyház megreformálását elutasító, konzervatív „óhitűek” az 1666-os egyházszakadás után kényszerültek menekülni az orosz államból, és igen sokan az akkoriban svéd és lengyel fennhatóság alatt álló Baltikumban leltek menedékre. Zárt közösségeiket a Peipsi-tó nyugati partján, Latgalében és Aukštaitijában hozták létre. Az 1897-ben regisztrált oroszajkúaknak azonban csak relatíve kis részét képezték az óhitűek, mivel döntő többségük csak a XIX. században érkezett a Baltikumba (APINE, I. – VOLKOV, V. 1998, pp. 143-165). Az 1863-64. évi lengyel felkelés után nyílt ruszifikáció vette kezdetét, ami nemcsak a latin ábécé betiltásában és a katolikus egyház üldöztetésében, hanem a helyi adminisztráció orosz hivatalnokokkal való feltöltésében is megnyilvánult. A XIX. század végén az oroszajkúak 46%-a a mai Lettország, 43%-a a mai Litvánia, 11%-a a mai Észtország területén élt. Bár többségében a kis vagy közepes jövedelemmel rendelkező parasztsághoz tartoztak, a bizalminak tekintett állások esetében mindenütt nyilvánvaló volt a felülreprezentáltságuk. Oroszok alkották a haderő 70-80%-át és ők töltötték be az adminisztratív jellegű állások 30-45%-át. Litvániában ezen kívül a nagybirtokosok közt is szép számmal találunk orosz neveket, akik az 1863. évi felkelés után kisajátított lengyel földek tulajdonosai voltak. A nagyvárosi, elsősorban rīgai, tallinni és narvai orosz közösségek mérete a

XIX. század harmadik harmadában kezdett dinamikusan növekedni a gyors iparosodás következtében (VOLKOV, V. 1996).

A vizsgált területen 1897-ben összesen 326 ezer *fehérorosz* anyanyelvű lakost regisztráltak, akik csaknem teljes egészében rurális térben éltek: csupán 4%-uk jutott a megyeszékhelyekre. 76%-uk a mai Litvánia, 24%-uk pedig a mai Lettország területén élt; ettől északabbra mindössze 272-en vallották magukat belorusz anyanyelvűnek. Összesen két közigazgatási egységben, Švenionys (49%) és Vilnius (42%) megyében alkották a lakosság relatív többségét, de 13%-os részesedéssel a fehérorosz nyelv Latgalében is az előkelő harmadik helyen állt. A fehéroroszok baltikumi jelenlétének vizsgálata viszonylag későn került reflektorfénybe. Ennek legfőbb oka az, hogy egészen a XIX. század végéig nem volt egyértelmű a beloruszok pozíciója a szláv népek között; sokan egyszerűen az orosz nemzet részének, nyelvüket pedig a „nagyorosz” egy dialektusának tekintették. Ez annyiban igaz is volt, hogy az aktív belorusz értelmiség hiánya miatt sokáig igen gyenge lábakon állt a körülírhatatlannak tűnő fehérorosz identitás, így az 1890-es évekig nem is fogalmazódott meg egységes kulturális és nemzeti program (MARPLES, D. R. 1999). Európa egyik utolsó nemzeti mozgalmának kiteljesedéséhez ráadásul igen rövid időszak, alig két évtized állt rendelkezésre, hiszen etnikai szállásterületük az első világháború végére lengyel és szovjet megszállás alá került. Bár a fehéroroszok elődeinek tekinthető „ruténok” a Litván Nagyfejedelemség, majd a lengyel-litván nemesi köztársaság lakosságának is döntő többségét alkották (POTAŠENKO, G. 2008, p. 17; LAGZI G. 2011, p. 98), a mai államhatárok között értelmezett Baltikumban nem tekinthetők autochton etnikai csoportnak. A fehérorosz nyelvű területek térbeli expanziója, ami részben a helyi lakosság szláv többségbe való asszimilálódásának következménye volt, a XVII-XVIII. század vésterhes időszakában figyelhető meg (KIAUPA, Z. – KIAUPINĖ, J. – KUNCEVIČIUS, A. 2000 p. 254). Ezekben az évtizedekben, különösen az 1709-11-es pestisjárvány során, az állam „politikai magterülete” valósággal elnéptelenedett: a háborúk és járványok miatt a Litván Nagyfejedelemség elvesztette népességének előbb 48%, majd 35%-át. Ekkor öntötték el fehérorosz tömegek Vilniust és környékét (BOJTÁR E. 1997, p. 148). A litván – belorusz etnikai kontaktusna ezután fokozatosan hátrálni kezdett északnyugati irányba (GAUČAS, P. 2001, p. 43), így a XIX. század végére a későbbi litván fővárost már egy széles, fehérorosz többségű gyűrű vette körül. (A Vilnius-vidék bonyolult etnikai, nyelvi, vallási összetételéről lásd bővebben a 6.3.2. fejezetet.) Az ukránok nem tekinthetők történelmi kisebbségnek a Baltikumban. Számuk az 1897-es census tanúsága szerint kb. négyezer fő volt; többségük a birodalmi hadsereg katonájaként, vagy a Rigai Műszaki Főiskola hallgatójaként tartózkodott a régióban (JĒKABSONS, Ē. 2004).

A *németek* hódítókként léptek a Baltikum történelmének színpadára (KAPRONCZAY K. 1991; BOJTÁR E. 1997, pp. 96-101). A Kardtestvérek Lovagrendje 1201-ben megalapította Rīga városát, melyet hosszan elhúzódó keresztes hadjárat követett Európa utolsó pogányainak megtérítésére. Uralmuk Ó-Livóniában 1346-ban vált teljessé, amikor a dánok eladták a lovagrendnek Estlandot. A közigazgatásilag püspökségi, lovagrendi és szabad Hanza-városokra tagolódó terület 250-350 ezer fős lakosságának ekkor kb. 5-10%-át alkothatta a dominánsan német származású nemesség, papság és polgárság (ŠVĀBE, A. 1951, p. 768). Relatív vagy abszolút többségre valószínűleg csak a nagyobb városokban tettek szert, de Rīga kivételével, ahol a XIII-XIV. században még mindössze 16% volt a nem német eredetű vezetéknevek aránya (POLANSKA, I. 2002, p. 24), mindenütt markáns maradt a lettek jelenléte is. Az 1500-as évektől Ó-Livóniában 3-5%, Rīgában pedig 2/3 körül (DUNSDORFS, E. 1950, p. 70; PLAKANS, A. 1995, pp. 30-31; ĶĒNIŅŠ, I. 2009, p. 103) stabilizálódott a németek aránya, akiknek politikai, gazdasági vezető szerepe sokáig még az orosz fennhatóság idején is megkérdőjelezhetetlen maradt (BALODIS, A. 1991, p. 364; KAĦK, J. – TARVEL, E. 1997, pp. 96-102). A XIX. század során a németek aránya fokozatosan csökkent. Rīgában például még 1871-ben is 43%-os relatív többséget alkottak, ez azonban 1897-re csaknem megfeleződött (ZEIDS, T. 1978, p. 331, 335; PISTOHLKORS, G. 1994, p. 416). Ennek három fő oka volt: egyrészt az észtek, lettek és zsidók urbanizációja; másrészt a németek folyamatos kivándorlása, ami részben Németország, részben az orosz nagyvárosok felé irányult; harmadrészt pedig az asszimilációs folyamatok megszűnése, ami a korábbi évszázadokban folyamatos „utánpótlást” biztosított számukra a feltörekvő, főleg észti és lett származású tömegekből (KATUS, K. – PUUR, A. – SAKKEUS, L. 1997, p. 226). Az 1897-es census szerint a baltikumi *németek* (összesen 221 ezer fő, az összlakosság kb. 4%-a) 62%-a a mai Lettország, 23%-a a mai Litvánia és 15%-a a mai Észtország területén élt. A nagyrégió leginkább urbánus etnikai csoportjaként legjelentősebb központjaik Rīga (67 ezer fő, 24%), Liepāja (15 ezer fő, 24%) és Tallinn (10 ezer fő, 16%) voltak. Míg részarányuk a kisebb kurlandi és livlandi városokban gyakran meghaladta a népesség egyharmadát (pl. Bauska: 37%, Ventspils: 36%, Kuldīga: 33%), az Estlandi Kormányzóóságban csak ritkán lépték át a 20%-os küszöböt (pl. Tartu: 4%, Rakvere: 12%, Kuressaare: 26%). Litvánia esetében a legnagyobb német közösségek a porosz határ menti megyékben koncentráálódtak, elsősorban Vilkauskis, Naumiestis és Raseiniai megyében. Fontos különbség azonban az előzőkhöz képest, hogy a litvániai németek közül a valóságban alig 14% rendelkezhetett német felmenőkkel. Az eltérés ismét az egyes identitásképző kategóriák sajátos statisztikai kezelésében keresendő, mivel a korabeli adatrögzítők többnyire németként regisztrálták az evangélikus vallású litvánokat (KAUBRYS, S. 1998, p. 254).

A német hódítók poroszföldön való megjelenése szintén a XIII. századhoz köthető. A következő évszázadok német – lengyel – litván háborúskodásaival elkezdődött a poroszok lassú szétmorzsolódása, amely a XVII. századra végérvényesen befejeződött. A balti porosz nép egykori szállásterületét ekkortól kezdték a Kis-Litvánia névvel illetni, noha maga a térség mindvégig Poroszország részét képezte (BOJTÁR E. 1997, pp. 126-129). Lakosságának többsége betelepült litvánokból állt, és csak az 1700-as évek elejétől figyelhető meg a németek fokozatos térnyerése, részben az irányított betelepítések, részben pedig az asszimiláció következtében (11. ábra) (KIAUPA, Z. – KIAUPINĖ, J. – KUNCEVIČIUS, A. 2000, pp. 301-303).

11. ábra. Kis-Litvánia anyanyelvi viszonyai 1900-ban.

(Részlet LANGHANS, P. 1907 térképéből. Forrás:

http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c6/Lithuania_Minor.png)

Egészen a XX. századig párhuzamosan, egymástól meglehetősen szegregáltan fejlődött az urbánus német és az alapvetően rurális jellegű litván kultúra. A városokba kerülő litvánok ugyan gyorsan elnémetesedtek (arányuk a nagyvárosokban még az 1870-es években is mindössze 4-6% volt – VILEIŠIS, V. 1935, pp. 169-170; VAREIKIS, V. 2000, pp. 55-68), de a vidéki litván közösségre, a pietista mozgalom követőit leszámítva, inkább az intenzív akkulturáció volt jellemző. A közös anyanyelv ellenére a poroszországi litvánok egyébként az evangélikus vallás miatt elkülönítették önmagukat a Nemunas túlpartján élő katolikus litván többségtől, amit már a szóhasználat is jeleztek („lietuvininkas”). A lokális németajkú elit, a bismarcki germanizációs törekvések ellenére, alapvetően szimpatizált a litván kultúra XIX. századi ki-

bontakozásával; olyannyira, hogy például a „kis-litvániai himnusz” szerzője is egy német költő, Georg Sauerwein volt (VAREIKIS, V. 2001, p. 58). A későbbi Litván Köztársasághoz csak e terület északi sávja, az ún. Memel-vidék tartozott, ahol az 1910. évi census tanúsága szerint a 49,2%-nyi litván anyanyelvű lakosság mellett már németek alkották a népesség 50,6%-át. Németül beszélt Memel (Klaipėda) város 90%-a, de a német nyelv dominált a Jūra-folyótól keletre fekvő térségben is. A területsáv középső része, a Kur-félsziget, továbbá Heydekrug/Šilutė és Pogegen/Pagėgiai város kétnyelvűnek bizonyult, míg a Nemunas-torkolattól északnyugatra továbbra is a litván anyanyelvűek maradtak többségben (11. ábra) (PÁNDI L. 1997, pp. 444-445; GAUČAS, P. 2001, p. 34).

A felsoroltakon kívül több kisebb etnikai – néprajzi csoport is történelmi kisebbségnek tekinthető a Baltikumban. A lívek „a finnségi rokonoktól a Kr. utáni első századokban szakadtak el, és indultak délre, Livónia területére”, így joggal nevezhetők Lettország őshonos népének (SVOBODOVÁ, Z. 1999). Nyelvük a finnugor nyelvek balti finn ágának déli csoportjához tartozik, legközelebbi rokonaik az észtek. Szállásterületük a X-XII. században még körbeölelte az egész Rigai-öbölt (12. ábra): Kurzemében az Abava-folyótól északra, Vidzemében pedig a Salaca-torkolat – Cēsis – Aizkraukle vonaltól nyugatra éltek. Lélekszámuk a XIII. században még elérhette a 20 ezer főt (CIGLIS, J. – ZIRNE, S. – ŽEIRE, I. 2001, p. 10), de többségük az évszázadok során fokozatosan asszimilálódott a lett többségbe. A XIX. századra egyedül a Kolka-félsziget Ovīši és Ģipka közötti szakasza maradt lív többségű, ahol a korabeli expedíciók adatai alapján 1852-ben 2324, 1881-ben pedig 3562 lív élt (LUKINICH F. 1935, p. 15). Az 1897. évi census során nem gyűjtöttek adatokat a lívek lélekszámáról.

12. ábra. Balti (zöld), finnugor (lila) és szláv (narancssárga) többségű területek a IX-XI. században. Lív szállásterület a Rigai-öböl partján.

(Forrás: <http://okupacijasmuzejs.lv/sites/default/files/Okupacijas%20muzeja%20kartes.pdf>)

Máig nem tisztázott a *latgalok* eredete és szerepe a lett nép kialakulásában. Míg a történészek egy része úgy véli, hogy a lettek őseinek kizárólag a latgalok tekinthetők, akik domináns törzsként asszimilálták a kursokat, zemgalokat, seleket, líveket, addig a koncepció ellenzői szerint a lettből vált ki később a latgal törzs, nyelv és kultúra. (A bagatellnek tűnő vita háttérben politikai motivációkat is sejthetünk. A lett nép kialakulásának történetében ugyanis az az érdekes, hogy épp a lett „alapanyag” hiányzik belőle. Az első elmélet hívei ezt az ellentmondást már a XX. század elején is a lett = latgal azonosítással oldották fel, bizonyítván pl. a lettek ősi jogát e területre, ill. elejét véve a latgal szeparatizmusnak, mely a századelőn komoly támogatottságot élvezett). A latgalok mindenestre nem tekinthetők önálló etnikai csoportnak, azonban „különutas” történelmi fejlődésük, sajátos néphagyományaik és kivételesen erős regionális identitástudatuk révén (NÉMETH Á. 2011) mindenképpen helyet érdemelnek e felsorolásban. A latgalei identitástudat talán legfontosabb pillérét a lettől főként szókincsében és bizonyos hangtani jellemzőiben eltérő latgal anyanyelv, valamint a lengyel időkből örökölt katolikus vallás jelenti (STRODS, H. 1989). A latgalokat soha, egyetlen népszámlálás során, így 1897. évi census során sem kezelték önálló entitásként. Holott Vidzeme és Kurzeme lakói akkoriban még alig tudtak valamit keleti „honfitársaikról”; számukra Latgale az 1918-as egyesüléskor „egy második, újonnan felfedezett Amerikával volt egyenlő” (BOJTÁR E. 1997).

Baltikumi *svédekről* a XIII. század végén tesznek először említést a krónikák; többségük valószínűleg a mai Finnország svéd nyelvű területeiről érkezett az 1400-as évek folyamán. Legnagyobb közösségeik Estland nyugati partvidékén jöttek létre Hapsal (Haapsalu) környékén, majd később Dagö, Worms és Runö (Hiiumaa, Vormsi és Ruhnu) szigetén, ill. a Pakri-szigeteken. Lélekszámuk a XVI. században kb. 5-7 ezer fő lehetett, ám ez a magas halálozási ráta, ill. az elvándorlás miatt (1781-ben pl. csaknem ezer hiiumaai svéd települt át Ukrajnába, megalapítva a Gammalsvenskby nevű települést) tulajdonképpen stagnált. Az 1897-es népszámlálás idején 5768 svéd anyanyelvű lakos élt a mai Észtország területén (KATUS, K. – PUUR, A. – SAKKEUS, L. 2000, pp. 34-35).

A Ladoga-tó és a Finn-öböl között fekvő történelmi Inkeriföld, ahol ma Szentpétervár található, eredetileg finnugor népek hazája volt: vepszék, vótok, majd a XI. századtól izsórok éltek a területen. Szállásterületük később nyugat felé tolódott, és az 1500-as évekre, „amikorra többségük a görög ortodoxiát is felvette, már az izsórok voltak többségben az észti határ közelében” (TAAGEPERA, R. 2000, pp. 132-135). A XVII. század második felében, a svéd uralom időszakában további intenzív finn bevándorlás vette kezdetét; belőlük formálódott az evangélikus vallású *inkeri finn* népcsoport, akik 1695-re már Inkeriföld lakosságának csaknem háromnegyedét adták. A térség etnikai összetétele Szentpétervár építésével kezdett átalakulni,

hiszen fokozatosan az oroszok kerültek többségbe. Az inkeri finnek, akiknek etnikai szállásterülete – Narva környékén – kis mértékben a Baltikum területére is átnyúlt, a XIX. század végére magas szervezettségi fokon álló kulturális intézményrendszerrel rendelkeztek (PEREGI D. 2000, pp. 59-61). 1897-ben lélekszámuk a mai Észtország területén 271 fő volt.

Hogy a *szetukat* önálló etnikai csoportként, vagy csupán egy néprajzi csoportként kell tekintenünk, még ma is megosztja a kutatókat (JACSEV, N. 2002, p. 570). Az egyébként is erős regionális identitástudattal rendelkező délkelet-észt vöruiakhoz képest elsősorban a vallásukban különböznek, ugyanis a szetuk – amellet, hogy az észt nyelv egy speciális dialektusát beszélnek – ortodox keresztények. Amíg az identitás meghatározásában fontosabb szerepet játszott a vallás, addig többnyire oroszoknak tekintették magukat, még annak ellenére is, hogy önmagukat egyszerűen a „maavärki” („ezen a földterületen élő”) jelzővel illették (SARV, V. 1998, pp. 304-305). A XIX-XX. század fordulóján kezdett megfogalmazódni az észt nyelv, és vele az észt identitás megerősítésének igénye Setumaa iskoláiban és kulturális intézményeiben (JACSEV, N. 2004, p. 303). Az 1897-es népszámlálás során nem regisztrálták a szetuk lélekszámát; becslések szerint 14 ezren élhettek a Pszkovi Kormányzóság területén (JÄÄTS, I. 2000, p. 653).

Litvániához két türk eredetű etnikai csoport köthető: a karaimok (róluk korábban már volt szó) és a tatárok. Az első *tatárokat* Vytautas nagyfejedelem telepítette le Trakaiban az 1380-as években, de alacsony intenzitású bevándorlásuk a XVI. századig folytatódott. Hagyományosan katonai funkciót töltöttek be a Litván Nagyfejedelemség, később pedig a lengyel-litván nemesi köztársaság hadseregében. A XVI. századtól egyre gyakoribbá váltak a muszlim férfiak és katolikus nők közötti vegyes házasságok, és ez jelentős mértékben hozzájárult az anyanyelvük elhagyásához. A XIX. században a Koránt már csak lengyel vagy fehérorosz fordításból ismerték (TUHAN-BARANOWSKI, M. 1896, p. 58). A nyelvi asszimiláció ellenére azonban továbbra is megtartották identitásukat, ami elsősorban a szunnita muszlim hitből fakadt. A XIX. század közepén a Vilnusi Kormányzóságban 2330, a Kaunasiban 694, a Grodnóiban pedig 694 tatárt számoltak össze (WEEKS, T. R. 1999, p. 9). Az 1897. évi census szerint a mai Litvánia területén összesen 3565 fő vallotta magát tatárnak, kétharmad részük Kaunas, Vilnius és Trakai városában élt.

Ahogy az összesített táblázatból is látszik (2-4. táblázat), a XIX-XX. század fordulóján a mai Észtország területén volt legalacsonyabb, Litvániában pedig a legmagasabb a „kisebbségek” (értsd: nem észt, lett vagy litván) összesített aránya. Ha térképen ábrázoljuk az adatokat (13-15. ábra), mind a rurális, mind az urbánus téregységek esetében kimutatható egy határo-

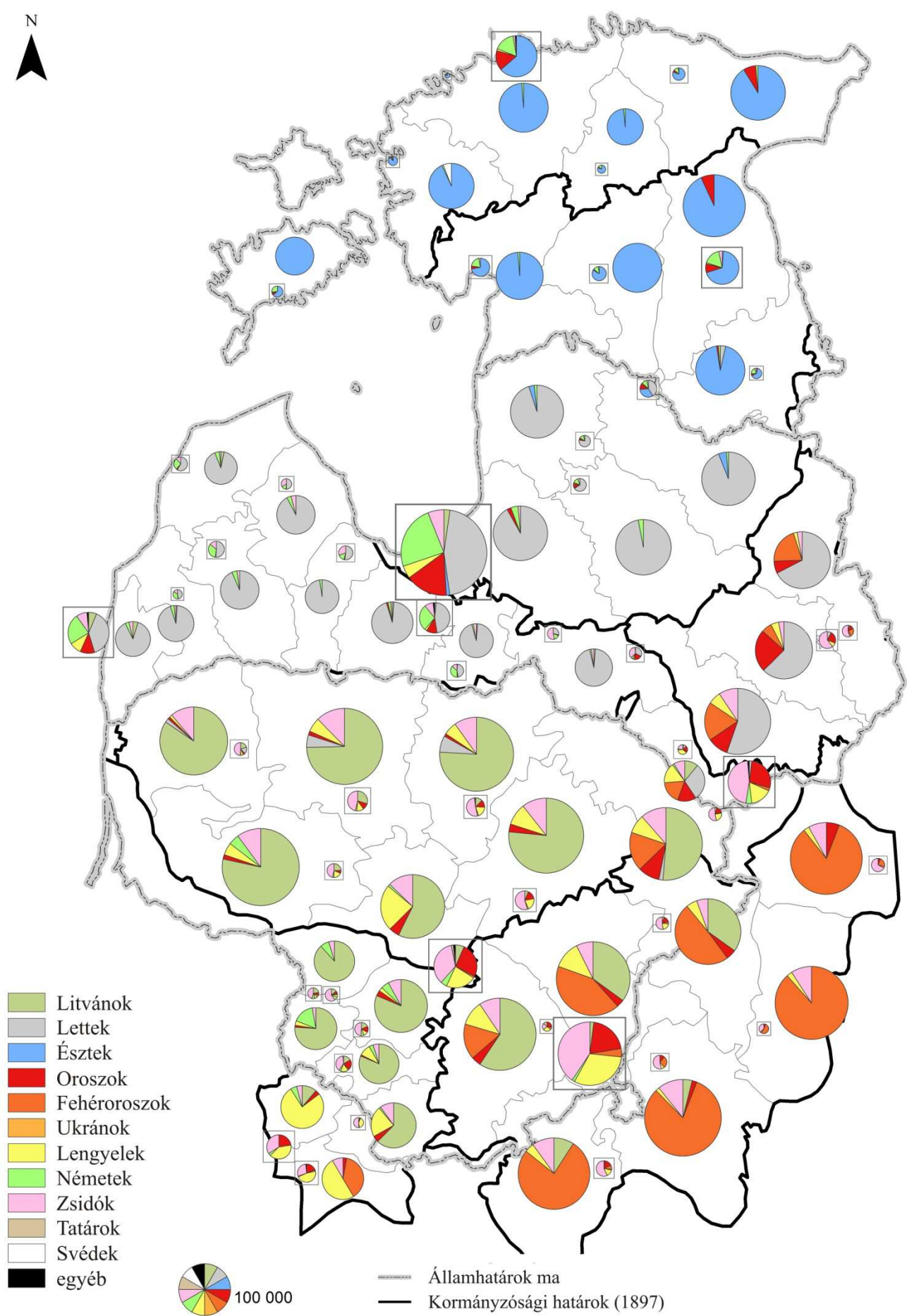
zott észak-dél kettősség: a Tallinn – Rīga – Vilnius vonalon haladva fokozatosan nőtt a szláv, ill. jiddis nyelven beszélők összesített aránya. Míg az Estlandi, Livlandi és Kurlandi Kormányzóságok megyéiben egyetlen kivételtől eltekintve a lakosság legalább 90%-ban észtül vagy lettül beszélt, addig a Kaunasi és Suwałki Kormányzóságban már többnyire csak a lakosság háromnegyede vallotta anyanyelvének a litvánt, a Vilnusi Kormányzóság északi részén pedig már csak 35-60%. A városok esetében csak Rīga vonalától északra volt jellemző az észt és lett többség, attól délre a baltiak mindenhol kisebbséget alkottak.

A diverzitási struktúra legjellegzetesebb formációja az Augustów – Sejny – Trakai – Vilnius – Švenčionys – Zarasai – Daugavpils – Rēzekne – Ludza tengely volt, amit akár az etnikai kontaktzónák ideáltípusának is nevezhetnénk. Északon, Latgalében a lett, ill. orosz és fehér-orosz; délebbre a litván, belorusz és lengyel etnikai szállásterületek érintkezése, továbbá a nagyszámú zsidóság jelenléte olyan magas heterogenitást eredményezett, ami csaknem egyedülálló volt a korabeli Európában. E kontaktzóna kellős közepén, a Daugava-folyó mentén húzódott Ilūkste megye, amely kontinensünk valaha volt talán legszínesebb etnikai (pontosabban nyelvi) összetételét mondhatta magáénak: az itt élők 29%-a a lettet, 18%-a a fehér-oroszt, 16%-a a lengyelt, 15%-a az orosz, 11%-a litvánt, 9%-a pedig a jiddist jelölte meg anyanyelveként (EFI = 0,81). (Csak az összehasonlítás kedvéért: a történelmi Magyarország területén, a legendásan színes nemzetiségi palettával rendelkező Vajdaságban is csak 0,77-ig kúszott fel a legmagasabb érték – BAJMÓCY P. 2009, p. 70.) A kontaktzóna Latgalében viszonylag éles vonal mentén érintkezett a homogén, lett többségű megyékkel, míg délebbre széles átmeneti sáv vette körül közepes fragmentációs indexekkel mind a litván (Kalvarija, Marijampolė, Ukmergė, Panevėžys), mind a fehér-orosz (Lysa, Ašmena, Vileika, Dysna) területek felé. Kontrasztként a mai Észtország, ill. a Lettország északi, középső és nyugati vidékei említhetők, melyek gyakorlatilag homogén, észt és lett többségű területek voltak. A polarizációs index értéke alacsony és közepes fragmentáció mellett (EFI < 0,50) lineáris korrelációt mutatott a fragmentációs indexszel, az extrém magas heterogenitás ugyanakkor csökkentette valamelyest a polarizáció mértékét. A Baltikum etnikai térstruktúrája tehát a polarizáció szempontjából valamelyest mozaikosabb képet mutatott. A leginkább polarizált társadalom Švenčionys, Kaunas és Vilnius megyékre volt jellemző.

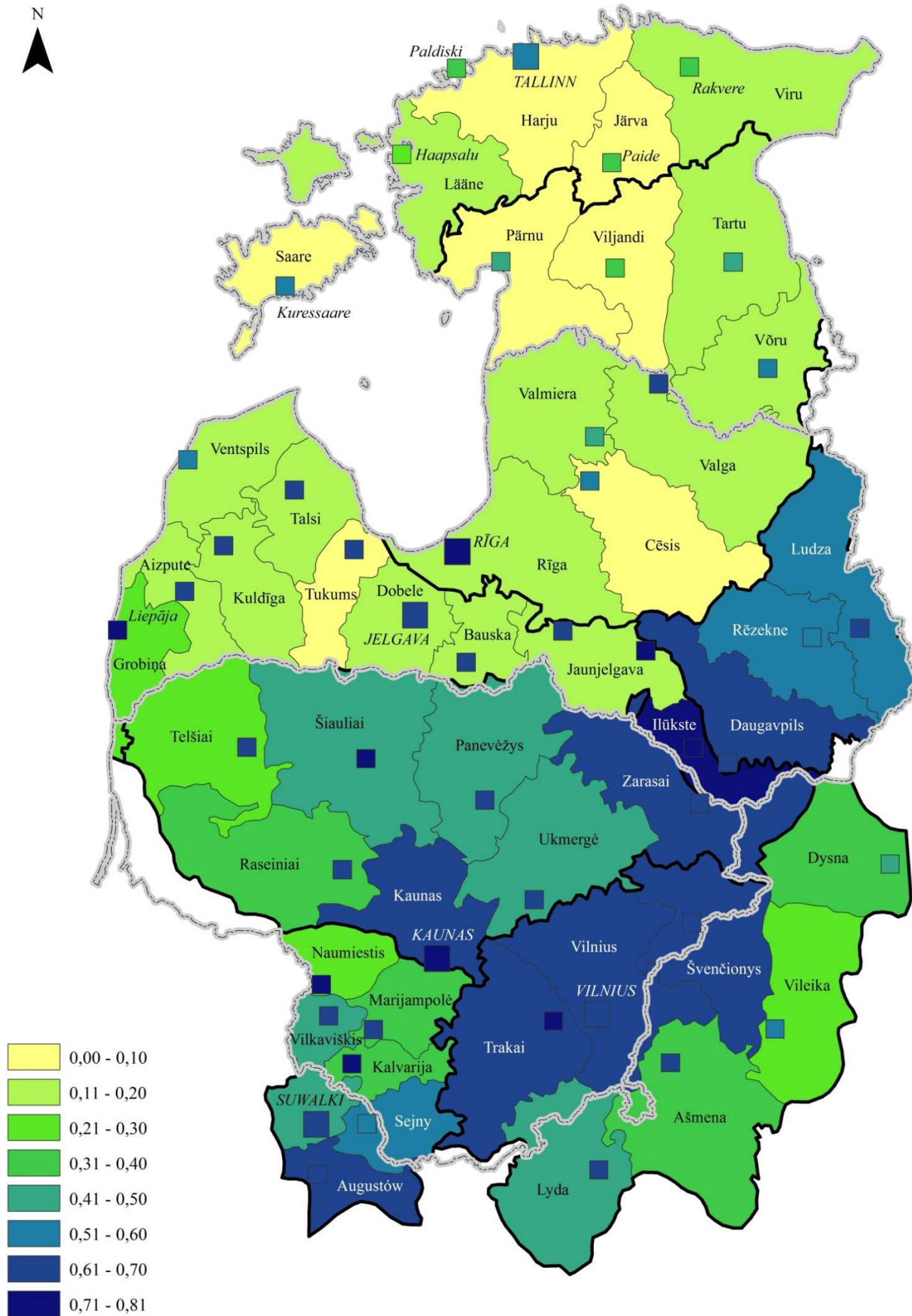
A városok esetében minden eddigi vizsgált tényező szignifikánsan magasabb értéket mutatott. Az észt, lett és litvánok aránya vidéken például 76,5%, a városokban azonban csupán 34,5% volt. Míg az átlagosan 111 ezer fős megyék rendszerint közepesen heterogén (EFI = 0,30) és mérsékelten polarizált (EPI = 0,43) társadalommal rendelkeztek, addig az átlagosan 25 ezer lakosú városok esetében extrém magas átlagértékeket mértem mind a fragmentáció

(0,61), mind a polarizáció (0,74) szempontjából. Jellemző, hogy még a leghomogénebb város, a 3200 fős Haapsalu esetében is csak 88% volt az észtek aránya. Ha egy tradicionális multikulturális városra példát kell mondani, valószínűleg azonnal Vilnius jut eszünkbe, holott a litvánok ősi fővárosa az EFI értékek alapján csak tizedik volt a sorban. A legnagyobb fokú fragmentáció Trakai városára volt jellemző, amely 894 lengyelnek, 860 oroszoknak, 734 zsidóknak, 428 tatárnak és karaimnak, 261 belorusznak, 30 litvánnak és 33 egyéb anyanyelvű lakosnak adott otthont (EFI = 0,76). A legpolarizáltabb városnak pedig Sejny / Seinai bizonyult; 51% jiddis és 40% lengyel nyelvű polgárral (EPI = 0,91).

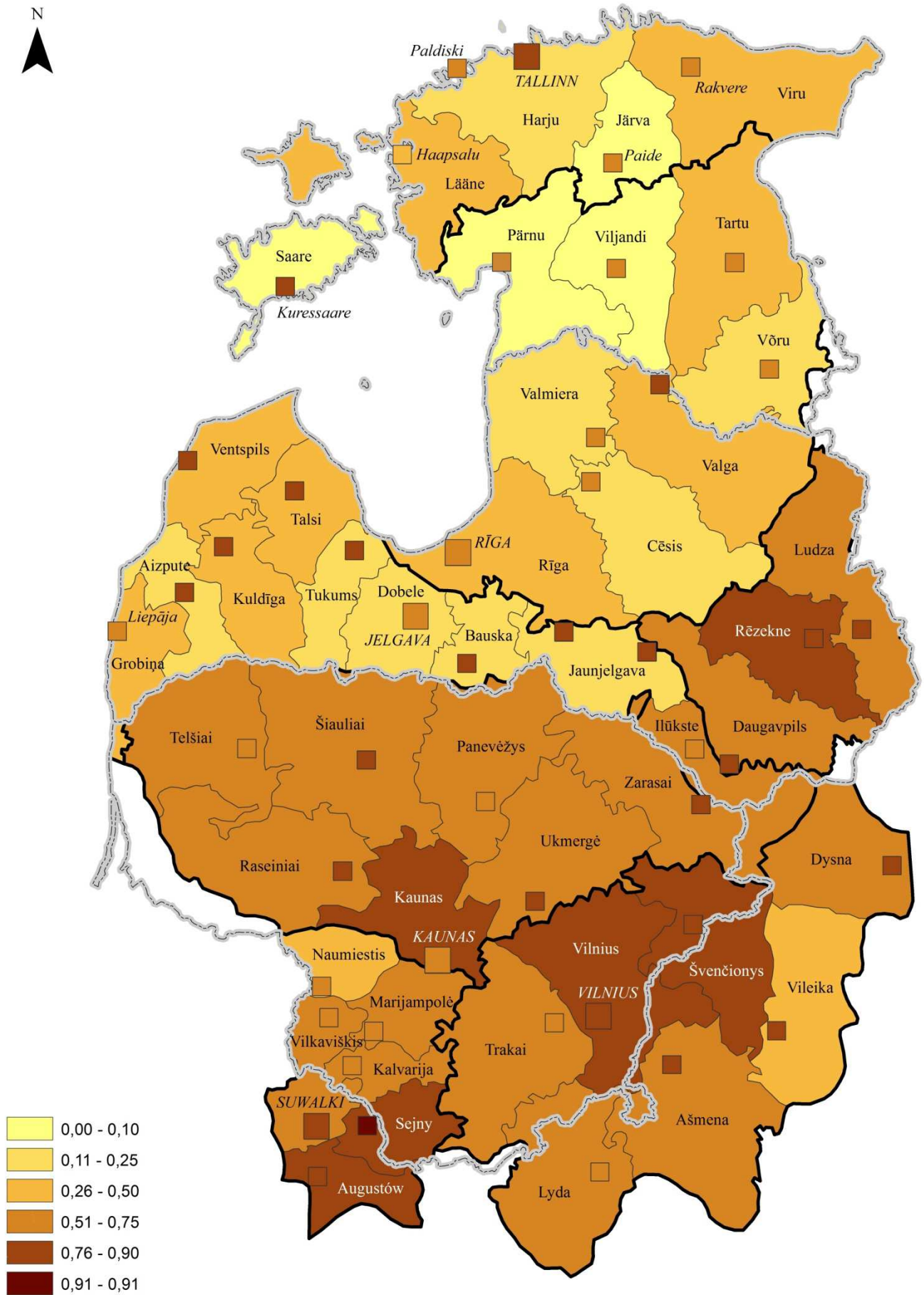
Összefoglalva: a Baltikum etnikai térszerkezetére mindhárom vizsgált paraméter esetében jellemző volt egyrészt az ún. „észak-dél dichotómia”, ami dél felé haladva a balti arányának fokozatos csökkenését, ill. a fragmentációs és – kisebb mértékben – a polarizációs indexek növekedését jelentette. A mai Lettország és Litvánia esetében ez kiegészült még egy „nyugat-kelet kettősséggel” is, hiszen a Baltikum keleti határa mentén, délnyugat-északkelet csapásirányban húzódott az a területsáv, amit balti-szláv etnikai kontaktzónának nevezhetünk; extrém magas fragmentációs és mérsékelten magas polarizációs indexekkel. A Baltikum etnikai struktúrájának harmadik markáns eleme a „város-vidék dichotómia” volt: az urbánus településeken az észtek, lettek és litvánok legtöbbször kisebbségbe szorultak a németek, lengyelek, oroszok, fehéroroszkok, zsidók stb. alkotta mixtúrával szemben, ami a heterogenitás és olykor a polarizációs hatás fokozódását eredményezte (16. ábra).

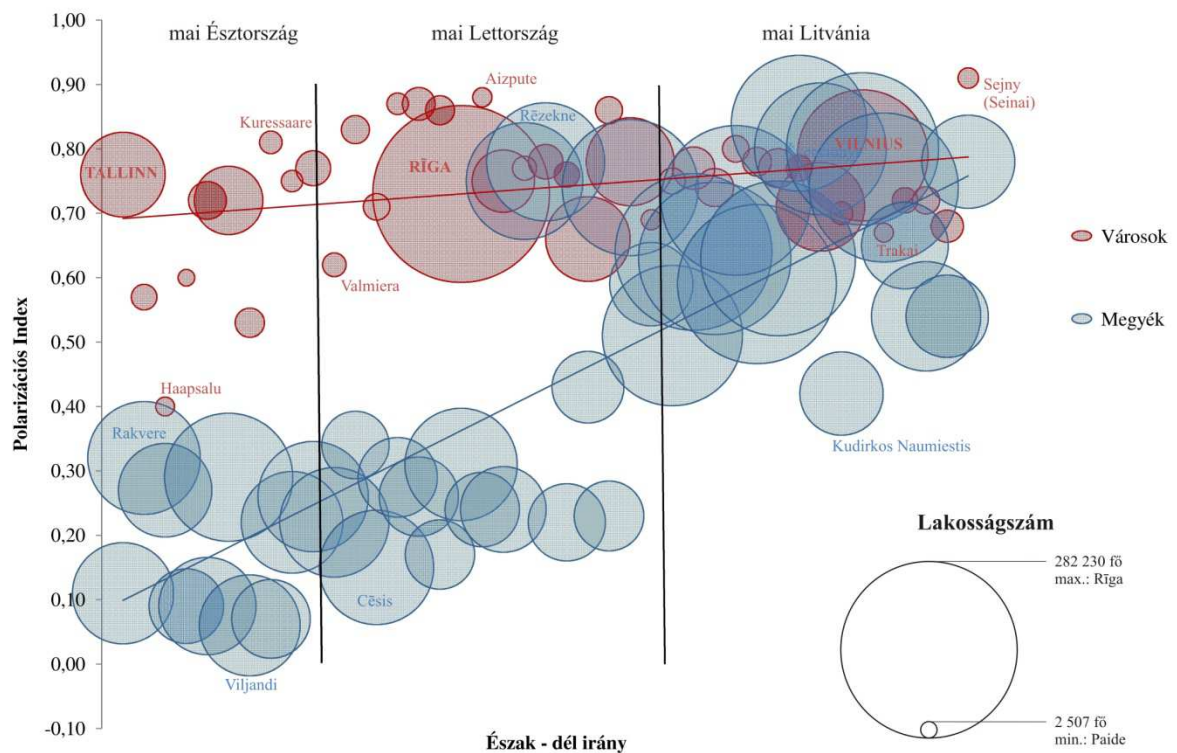
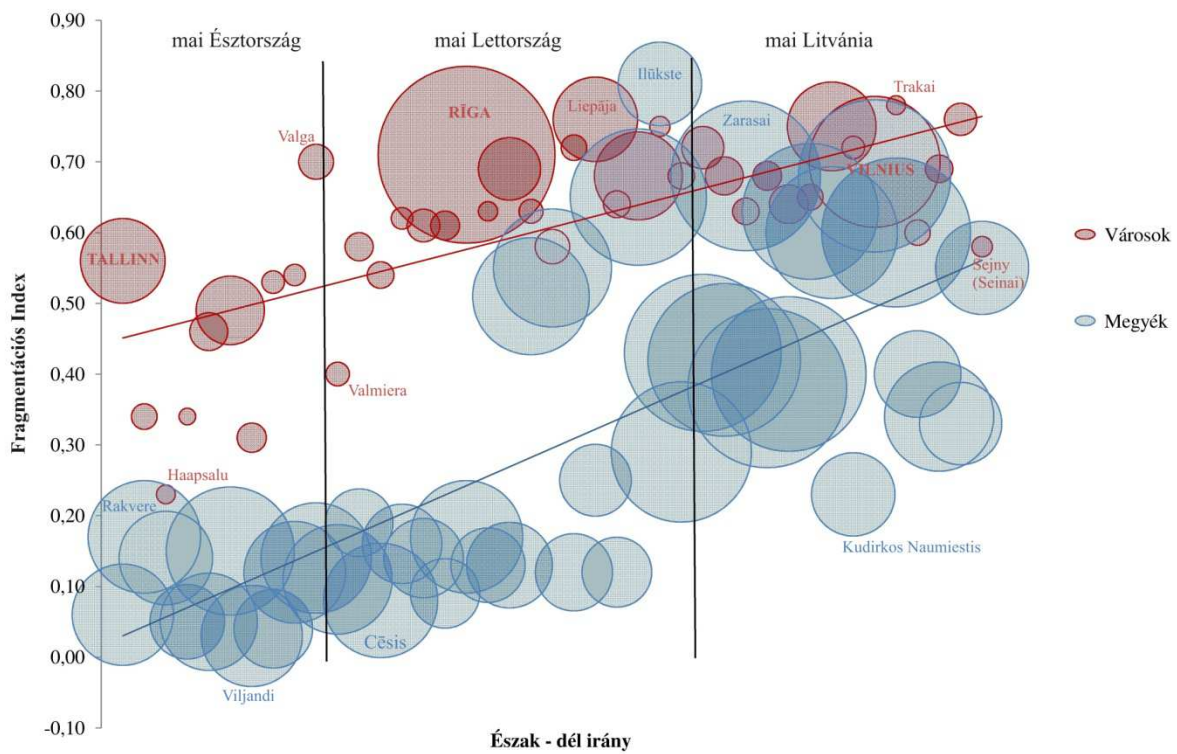
13. ábra. A baltikumi kormányzóságok megyéinek anyanyelvi összetétele, 1897 (saját szerkesztés)

14. ábra. Fragmentációs index a baltikum kormányzóságok megyéiben és városaiban, 1897 (saját szerkesztés)

15. ábra. Polarizációs index a baltikumai kormányzóságok megyéiben és városaiban, 1897 (saját szerkesztés)

16. ábra. Észak-dél és város-vidék dichotómia a Baltikumban, a fragmentációs és polarizációs indexek alapján (saját szerkesztés)

6.2. A XX. század első két évtizede

A cári Oroszország utolsó éveiben nem tartottak népszámlálást, így az első világháború előtti másfél évtized demográfiai változásairól csak becslések állnak rendelkezésre. Az 1910-es évek elején Észtország lakosság száma kb. 1,2 millió, Lettországé pedig 2,5 millió fő lehetett. Az etnikai arányok viszonylag csekély mértékben, és főleg a városokban alakultak át, köszönhetően elsősorban a gyorsan gyarapodó, főként észtekből, lettekből és oroszokból álló munkásosztálynak. A zsidóság esetében a természetes szaporodás relatíve magas értéke a városi lakosságon belüli arányuk stagnálásához volt elég (KUPOVECKIJ, M. S. 1989, pp. 105-108). „Az első világháború háborús veszteségei, kényszer-kitelepítései, sok orosz elvándorlása ... és sok balti német Németországba való kivándorlása az egykori balti tartományoknak mintegy egymillió embervesztést okoztak”. Némileg javított a helyzeten az a néhány százezer, többségében lett, észt, német és zsidó származású ember, aki Oroszországból vándorolt vissza (RAUCH, G. – MISIUNAS, R. J. – TAAGEPERA, R. 1994, p. 58).

Az 1922. évi census tanúsága szerint Észtország népességszáma 21 ezer fővel volt kevesebb, mint tíz évvel korábban (RAUN, T. U. 2001, p. 101, 148), ami elsősorban annak köszönhető, hogy a háborús pusztítások nagyrészt elkerülték az országot. Az etnikai fragmentáció és polarizáció mértéke a három balti állam közül itt változott meg a legkevésbé a XX. század első két évtizede során (Δ EFI: -0,01; Δ EPI: -0,02). A homogenizálódás oka az államalkotó többség arányának enyhe emelkedése volt, amit elsősorban az immigráció táplált: 1920 és 1922 között kb. 38 ezer észt vándorolt „haza” Szovjet-Oroszországból (RAUN, T. U. 2001, p. 149). Rajtuk kívül csak az oroszok száma emelkedett számottevően, ami a korabeli államhatárokat figyelembe véve +53 ezer főt, azaz +4,3 százalékpontot jelentett. Ez a növekedés azonban csak látszólagos. Egyrészt az 1917. évi német megszállással gyakorlatilag a teljes orosz hivatalnokréteg, a katonaság, továbbá a háború idején felduzzadt ipari munkásosztály – erről nincsenek pontos statisztikai adataink – elhagyta az országot, így valójában jelentős csökkenés következett be (PULLAT, R. 1972). Ezt csak részben kompenzálta a kb. 18 ezer „fehér” orosz menekülése a „vörössé” váló Szovjet-Oroszországból (KATUS, K. – PUUR, A. – SAKKEUS, L. 1997, p. 226). Másrészt egy több évtizeden átívelő összehasonlító elemzés során el kell tekintetnünk két területsáv, a Narva- és Petseri-vidék elemzésétől, hiszen azok a cári időkben nem képezték az Estlandi és Kurlandi Kormányzóságok részét, mint ahogy a második világháború utáni észt (tag)köztársaság részét sem (17. ábra). A zsidók és a svédek aránya stagnált, a németeké viszont csaknem 15 ezer fővel (-1,8 százalékpont) csökkent. Ennek oka elsősorban az emigráció volt, mivel a bolsevik terror, valamint az 1919. évi agrárreform kisa-játítási törvénye tömegével készítette kivándorlásra a német földbirtokosokat (RAUCH, G. –

MISIUNAS, R. J. – TAAGEPERA, R. 1994, pp. 58-63). Az észtek 91%-os abszolút többségével mindenesetre a legészakibb balti ország a két világháború közti Európa egyik leghomogénebb államalakulatává vált.

17. ábra. Balti államok a két világháború közötti időszakban (1920-1940)

1: Narva-vidék, 2: Petseri-vidék, 3: Abrene-vidék, 4: a moszkvai békében Litvániának ítélt területsáv, ami 1920-1939 között lengyel fennhatóság alatt maradt, 5: Vilnius-vidék, 6: Memel-vidék.
(saját szerkesztés)

Az, hogy a mai államterület valamivel homogénebbnek bizonyult, mint a korabeli, ugyanígy elmondható Lettország és a hozzácsatolt Abrene-vidék relációjáról is: a két világháború közti határokat figyelembe véve 73%, a mi államhatárok alapján viszont 75% volt a lettek

aránya (3. táblázat). Mivel azonban a frontvonal 1917-ig a Daugava mentén kettészelte Lettországot, az első világháború súlyos demográfiai krízishez vezetett a középső balti államban. Még 1925-ben is kb. 84 000 fővel éltek kevesebben Lettországon, mint a XIX. század végén, ráadásul az etnikai arányok is jelentősen módosultak. Csak a lettek és oroszok lélekszáma emelkedett kissé 1897-hez képest (+35 ezer lett, +5,1 százalékpont; +39 ezer orosz, +2,5 százalékpont). Az oroszok lélekszámának változását hasonló körülmények befolyásolták, mint Észtország esetében; a háború alatt, majd közvetlenül utána egy kétirányú migráció volt megfigyelhető, továbbá itt is sor került egy orosz többségű területsáv, az Abrene-vidék Lettországhoz csatolására. Legszenbetűnőbb változásként ezen kívül a fehéroroszk és németek arányának csökkenése értékelhető. Előbbi a háborús veszteségeken túl inkább a „statisztikai asszimiláció” eredménye volt, hiszen a többes identitástudattal rendelkező latgalei lakosok közül kevesebben vallották magukat belorusznak. Utóbbi pedig az észtországi folyamatokhoz hasonlóan elsősorban az emigrációból következett. A lettországi zsidók lélekszáma főleg az 1915. évi tömeges deportálások következtében csökkent le drasztikusan (ALTSHULER, M. 1973; FRANKEL, J. 1988). 1915 áprilisában született határozat a Rīga – Bauska – Panevėžys – Kaunas vonalától nyugatra fekvő terület zsidó lakosságának deportálásáról a Mahiljovi, Csernyihovi, Poltavai, Jekatyerinoszlávi (ma Dnyipropetrovszk) és Tauridai Kormányzóságba. Néhány hét leforgása alatt Kurlandból kb. 26 ezer, a Kaunasi Kormányzóságból pedig 150 ezer zsidót telepítettek át e területsávba (LOHR, E. 2001, pp. 410-411). A háború után a kurlandi zsidók közül kb. 12 ezren tértek vissza a Baltikumba (KUPOVECKIJ, M. S. 1989, p. 109). E folyamatok következtében Lettországon mind a fragmentációs (-0,09), mind a polarizációs index (-0,05) csökkent az 1897. évi állapothoz képest, ami a homogenizálódó etnikai struktúra indikátoraként értékelhető.

Litvánia esetében fordított helyzet állt elő: a multietnikus Vilnius-vidék elvesztése miatt (17. ábra) a 2,1 millió lakossal rendelkező „csonka-Litvániában” jóval magasabb volt az államalkotó nemzethez tartozók aránya (80%), mint a mai államterület keretein belül (kb. 68%). Hangsúlyozni kell azonban, hogy az adatok összehasonlíthatósága itt a legproblémásabb, tekintettel a közigazgatási határok radikális átalakulására. Becslések szerint az első világháború utáni években 208 ezerrel kevesebb ember élt Litvánia mai államhatárai között, mint az utolsó cári népszámlálás idején (a becslést az 1923. évi litván és az 1931. évi lengyel census alapján született – 4. táblázat). Ez részben a háborús áldozatokkal, részben pedig az elvándorlással magyarázható. Az etnikai arányok változásairól mindazonáltal nemcsak az adatok hiánya, hanem a Vilnius- és Memel-vidék problematikája miatt is nehéz átfogó képet alkotni). A nagyobb etnikai csoportok közül a litvánok száma 37 ezer, a lengyeleké pedig 127 ezer fővel

nőtt. Ez azonban a demarkációs vonal két oldalán épp ellentétes előjelű folyamatként zajlott: a hermetikusan lezárt államhatártól északra a lengyelek, attól délre pedig a litvánok száma csökkent drasztikusan. A háborús menekülthullám kb. 550 ezer embert érintett, akiknek csupán kétharmada tért vissza 1918 után a korábbi lakhelyére. Többségük a Litván Köztársaságba letelepedő litván volt, míg az oroszok 61%-a, a zsidók 50%-a és a lengyelek 43%-a egyáltalán nem költözött vissza (KASATKINA, N. – MARCINKEVIČIUS, A. 2008, pp. 43-44). Nem meglepő tehát, hogy éppen az oroszok és zsidók lélekszáma csökkent leginkább az első világháború során. A fehéroroszkok száma elsősorban a Vilnius-vidéken végbemenő látszólagos asszimiláció révén csökkent, hiszen az 1897-es census során a bizonytalan identitású, önmagukat tutejszinek nevezők többsége beloruszként került regisztrálásra (MERKYS, V. 2006, p. 88), míg ugyanezen személyek az 1920-as években már többnyire lengyelnek vagy litvánnak vallották magukat. A németek arányának mérséklődése a „memelvidéki” identitás statisztikai megjelenésével magyarázható, továbbá azzal, hogy az 1897-es census során a luteránus litvánok egy részét is – hibásan – németként regisztrálták. Mindez a polarizációs index stagnálását és a fragmentációs index csökkenését eredményezte.

6.3. A két világháború közti időszak

6.3.1. A balti államok etnikai térszerkezete az 1920-as években

A 18-21. ábra alapján látható, hogy a baltikumi járások több, mint fele homogén etnikai összetételű ($EFI < 0.10$) volt az első világháború utáni népszámlálások alkalmával. Észtország járásainak 81%-a, Lettországnak 57%-a, Litvániának pedig 23%-a tartozott e kategóriába. Ez az esetek túlnyomó többségében észt, lett és litván többséggel párosult, bár voltak kivételek. Észtország északkeleti és délkeleti határsávjában homogén orosz, az északnyugati partvidéken, Vormsi és Ruhnu szigetén pedig homogén svéd többségű településeket láthatunk. Lettország azon közigazgatási egységeit, ahol az abszolút vagy relatív többséget nem a lettek alkották, többnyire magas diverzitás jellemezte, kivéve Piedrūja és Irši járásait. Előbbi egy 92%-ban fehérorosz, utóbbi pedig egy szintén homogén, de német többségű járás volt, melynek telepesei az 1760-as években érkeztek Nagy Katalin cárnő hívására Lübeck és Darmstadt környékéről. Az irši német kolónia 1939-ig létezett (weboldal: Iršu vācu kolonija). A Litván Köztársaság területén összesen kilenc nem litván (két lengyel, három zsidó és négy német) többségű közigazgatási egység volt, de ezek egyike sem volt homogénnek nevezhető.

Észtországban mindössze 40 járás rendelkezett közepes (0,20 – 0,49), kettő pedig magas (0,50 <) fragmentációs indexekkel; ezek többnyire a keleti határ mellett és a főváros környé-

kén, Harju megyében csoportosultak. Az észti és orosz etnikai szállásterület északkeleten ugyan viszonylag éles vonal mentén találkozott, de a két etnikum keveredése, továbbá az inkerik (a Naroova járásban 24%) jelenléte így is megnövelte a Viru megyei EFI és EPI értékeit. Közepes fragmentációs és magas polarizációs indexek jellemezték a Petseri-vidéket, ahol az orosz és észti etnikai tömb a szetuk szállásterületén keresztül érintkezett egymással. (Az 1922-es népszámláláskor azonban még nem adtak lehetőséget a szetu identitás kifejezésére, így a megkérdezettek többnyire észtnak vallották magukat.) Ugyanez mondható el a Peipsi-tó nyugati partvidékéről, ahol az észtek mellett az óhitű oroszok jelenléte eredményezett magasabb EFI és EPI értékeket. A Harju megyében élő oroszok ezzel szemben nem tekinthetők történelmi kisebbségnek, ugyanis többségük a háború után letelepedő menekült volt. A jelentősebb városok közül Tallinn, Tartu, Pärnu, Viljandi, Haapsalu és Rakvere is az országos átlagnál heterogénebb etnikai összetétellel rendelkezett. A Haapsalutól északra fekvő Passlepa bizonyult a legpolarizáltabb járásnak, ahol a 738 észti és 814 svéd lakos mellett mindössze 23-an tartoztak más nemzetiséghez (EPI = 0,98).

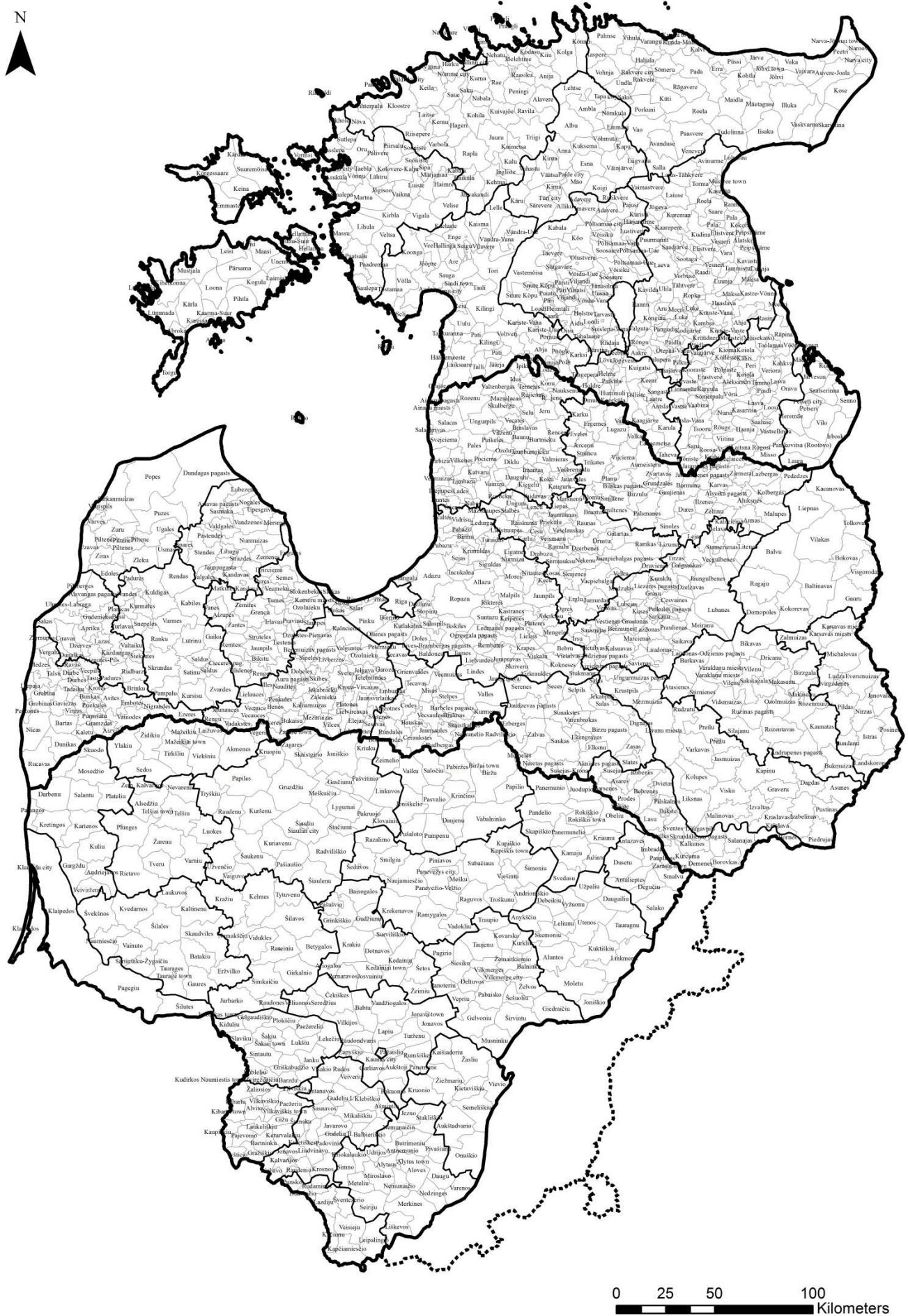
Lettországnak jóval nagyobb volt a közepes (98 db, 17%), ill. a magas (45 db, 8%) fragmentációs indexszel rendelkező közigazgatási egységek száma és aránya. Ezek az értékek Kurzeme, Zemgale és Vidzeme régióiban elsősorban a városok markáns német és zsidó kisebbségeire utalnak. A sötétebb árnyalatú járások a déli és északi határ mentén is kompakt sávot alkottak, ahol a litvánok és észtek viszonylag magas aránya (5-15%), valamint bizonyos helyeken a zsidóság jelenléte rendszerint közepes EFI értékeket eredményezett (0,20 – 0,30). A legmagasabb fragmentációs indexek azonban továbbra is a latgalei városokra voltak jellemzők; a listát Daugavpils (0,76), Krāslava (0,75) és Ludza (0,72) vezette. Latgalén kívül csak két nagyváros: Rīga és Liepāja tartozott ebbe a kategóriába. A Baltikum etnikailag leginkább fragmentált és polarizált közigazgatási egységei egyaránt Lettországnak voltak. Az ország délkeleti sarkában fekvő Subata 28% orosz, 28% zsidó, 25% lett, 9% lengyel és 7% litván lakossal rendelkezett (EFI = 0,76), míg a kurzemei Zante 499 német, 437 lett és mindössze 5 egyéb nemzetiségű polgárnak adott otthont (EPI = 0,99).

A fragmentációs indexek szórása *Litvániában* volt a legalacsonyabb, azaz a közepes (103 db, 33%) és magas (52 db, 17%) EFI értékek előfordulása itt volt a leggyakoribb. Csakúgy, mint Észt- és Lettországnak, a városok itt is szignifikánsan heterogénebb etnikai összetételűnek bizonyultak, mint a falvak. Jellemző, hogy a 28 legnagyobb litvániai városból 24 esetben 0,50 feletti fragmentációs indexet mértem, azaz itt nagyobb valószínűséggel találkozhattak az utcán különböző etnikumú emberek, mint hasonlóképpen. Igaz volt ez az ország ideiglenes fővárosára, Kaunasra is, ahol 1923-ban a lakosság csupán 59%-a vallotta magát litvánnak (+ 27%

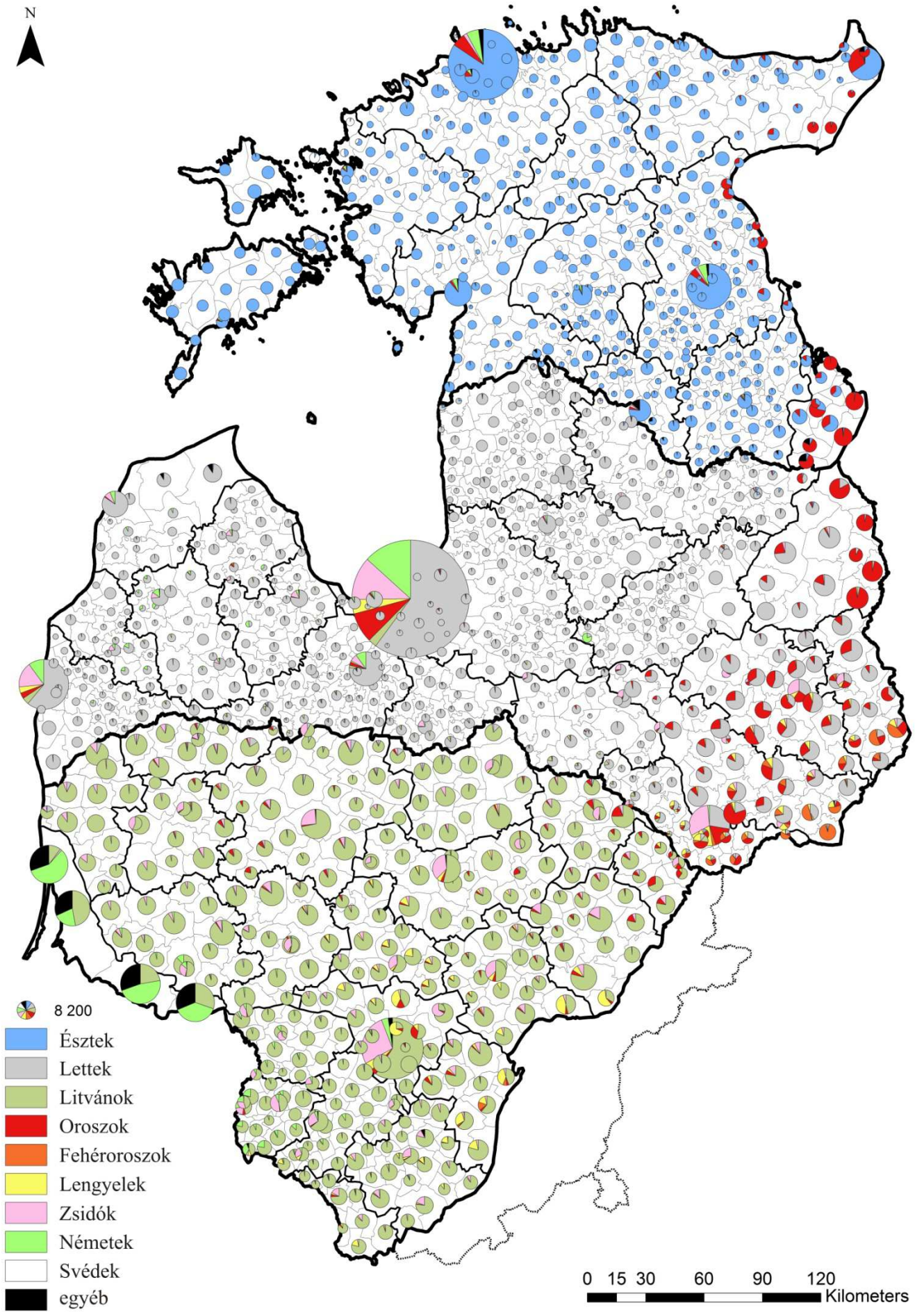
zsidó, 5% lengyel, 4% német, 3% orosz; $EFI = 0,57$). Még a „leghomogénebb” városban, Mažeikiai-ben is csak a lakosság háromnegyede tartozott az államalkotó többséghez, az első helyen pedig Zarasai állt 40% litván, 35% zsidó, 19% orosz, 5% lengyel és 1% egyéb nemzetiségű lakossal ($EFI = 0,68$). A legpolarizáltabb település a Žemaitija szívében fekvő kisváros, Plungė volt, ahol litvánok (2300 fő) és zsidók (1800 fő) nagyságrendileg azonos súlyú etnikai csoportként alkották a népesség 99%-át ($EPI = 0,97$). A multietnikus járások sporadikusan helyezkedtek el, kompakt tömböt csak a Memel-vidéken és Kaunas környékén képeztek. A balti-szláv etnikai kontaktzóna nem jelenik meg a 19-21. ábrákon, hiszen a Vilnius-vidék ekkor már Lengyelország részét képezte. E kontaktzónából csupán 4-5 járás „lógott át” Litvániába; ezek mindegyike a demarkációs vonalhoz simult: pl. Joniškis, Giedraičiai vagy Vievis.

Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy a kisebbségek száma alighanem magasabb volt a hivatalos népszámlálási adatoknál. A Lengyel Választási Bizottság például a parlamenti választások során leadott voksok alapján a hivatalos 3,3% helyett 10%-ra becsülte a litvániai lengyelek arányát (GORZUCHOWSKI, S. 1928, p. 10). (A litvánok aránya e szerint 76%, a zsidóké 9%, a németeké és oroszoké 2-2% lett volna – KASATKINA, N. – MARCINKEVIČIUS, A. 2008, p. 39). Tekintettel a balti-szláv etnikai kontaktzónában élők kettős vagy többes identitástudatára (elég csak pl. a „gente Lithuanus, natione Polonus” szófordulatra utalni), továbbá a litvánok és lengyelek kölcsönösen gyanakvó, sőt ellenséges attitűdjére, a „valóság” alighanem e két adat között lehetett (KRIVICKAS, V. 1975, p. 79).

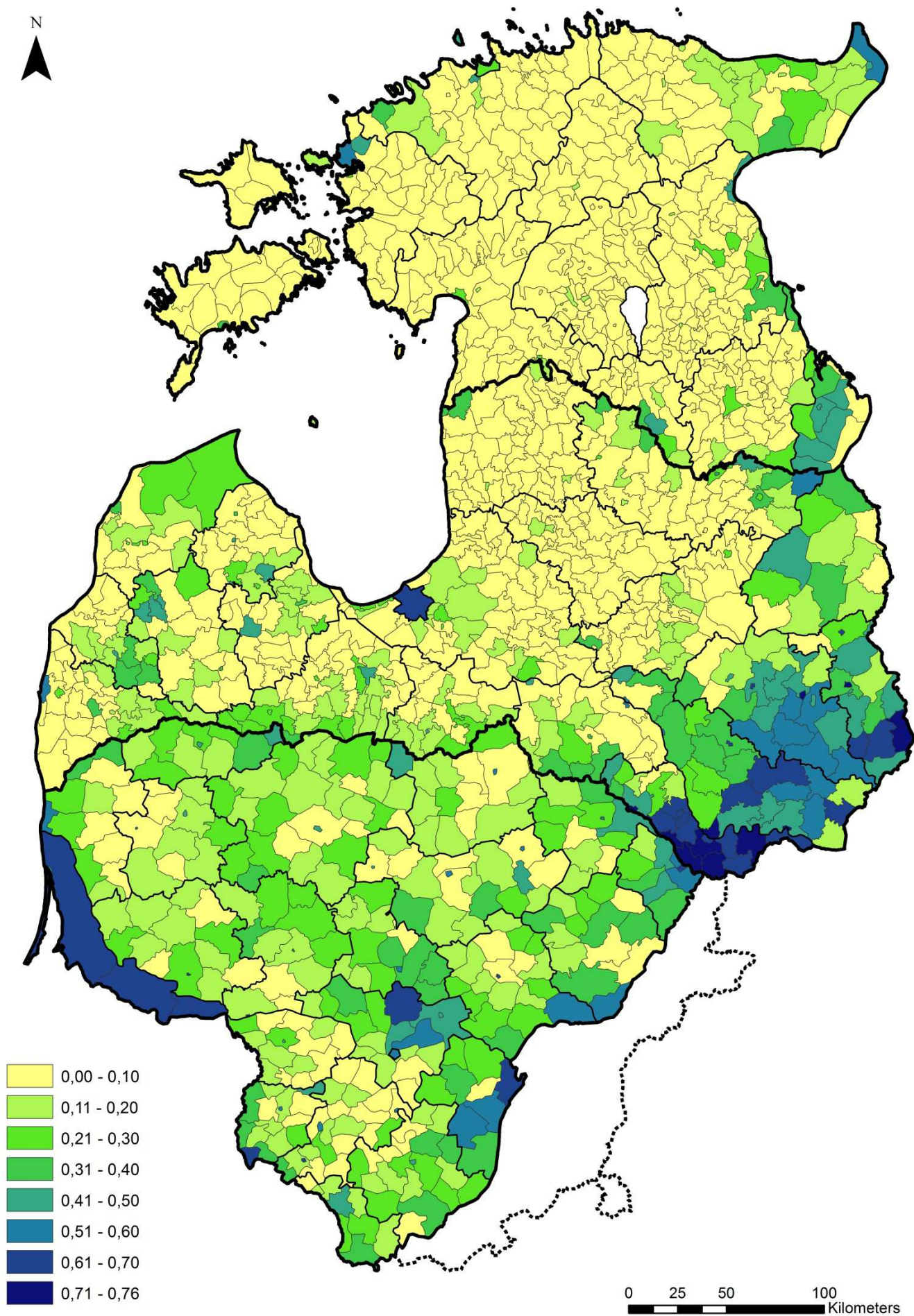
A Memel-vidékkel kapcsolatban a litván állam egy sajátos problematikájára kell felhívni a figyelmet. Bár 1919 áprilisában a lakosság 78%-a a Németországhoz való csatlakozás, majd két évvel később 97%-uk Memel szabad város létrehozása mellett szavazott, a versailles-i béke ideiglenesen népszövetségi ellenőrzés alá helyezte a területet. A litván hadsereg 1923. január 10-én foglalta el, majd csatolta autonóm területként az államtesthez. A nagyhatalmak szentesítették a nyílt katonai agressziót, mivel azt remélték, ez kárpótolja Litvániát Vilnius elvesztése miatt (PÁNDI L. 1997, p. 444). Az 1925. évi népszámlálás szerint a Memel-vidék 141 600 lakosának 43,5%-a németnek, 27,6%-a litvánnak, 25,2%-a pedig „memelvidékinek” vallotta magát (Lietuvos Statistikos Metraštis, 1935). Ez utóbbi kategória a szokatlanul erős regionális identitás indikátoraként értelmezhető, mely rávilágít a kétnyelvű – többségében litván származású, de kulturális értelemben félig-meddig elnémetesedett – lakosok feltűnően magas arányára is. Annak ellenére, hogy a két világháború közötti időszakban mind a német, mind a litván nacionalizmus felerősödött, az autonóm régióban nem voltak a szó szoros értelmében vett etnikai konfliktusok. A területsávot 1939 márciusában a náci Németországhoz, majd 1945-ben a Litván Szovjet Szocialista Köztársasághoz csatolták.

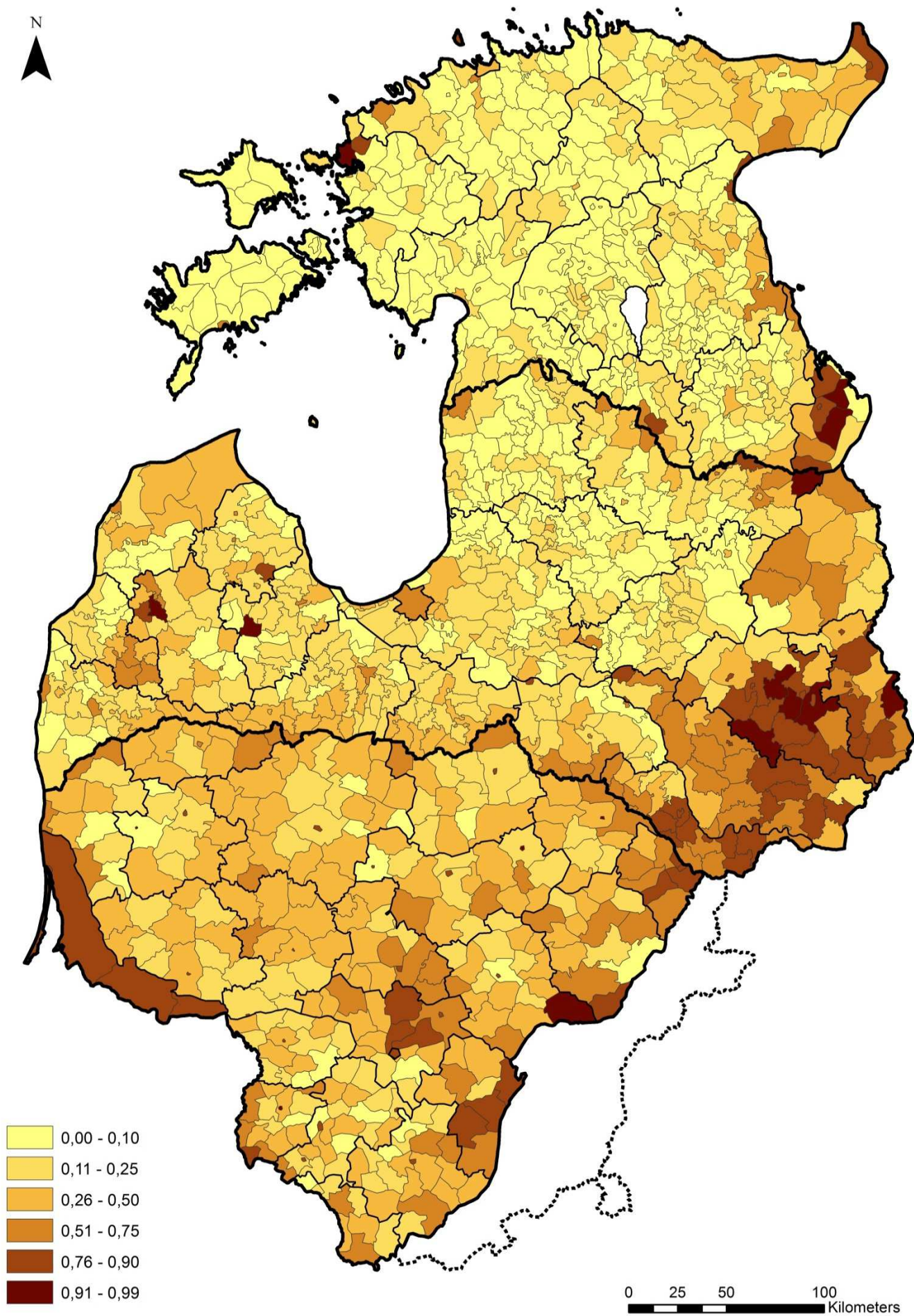
18. ábra. A két világháború közötti balti államok legkisebb közigazgatási egységei (egységesítve az 1920-as és '30-as évek közigazgatási beosztása) (saját szerkesztés)

19. ábra. A két világháború közötti Észtország (1922), Lettország (1925) és Litvánia (1923) etnikai térszerkezete a legkisebb közigazgatási egységek szintjén (saját szerkesztés)

20. ábra. Etnikai fragmentációs indexek a két világháború közötti Észtország (1922), Lettország (1925) és Litvánia (1923) járásaiban (saját szerkesztés)

21. ábra. Etnikai polarizációs indexek a két világháború közötti Észtország (1922), Lettország (1925) és Litvánia (1923) járásaiban (saját szerkesztés)

6.3.2. Etnikai homogenizálódás, fragmentálódás és polarizálódás a két világháború közötti Vilnius-vidéken

Mivel Litvániában csak 1923-ban került sor hivatalos népszámlálásra, nem tudjuk az etnikai térszerkezet két világháború közötti változását nyomon követni. Fontos azonban felhívni a figyelmet arra a területre, amely ezekben az évtizedekben nem képezte a Litván Köztársaság részét, de etnikai viszonyainak ismerete mégis elengedhetetlen a későbbi folyamatok megértéséhez.

Vilnius és környéke már a XIX. században is az Orosz Birodalom egyik legszínesebb etnikai, nyelvi, vallási összetételét mondhatta magáénak. Nem meglepő, hogy az 1850-es, '60-as években nagyjából egy időben bontakozott ki egyfajta naiv, spontán tudományos érdeklődés, ill. támadt központi igény a birodalom nyugati peremén élő népek megismerése iránt. Ezek voltak azok az évtizedek, amikor Pétervár számára is kezdett világossá válni: a korábban egyszerűen „lengyel provinciáknak” titulált kormányzóságok valójában nem is lengyel többségűek, legfeljebb a helyi gazdasági, politikai elit nevezhető annak. Elkezdődött tehát Oroszország nyugati provinciáinak statisztikai számbavétele és feltérképezése (PETRONIS, V. 2007). Fontos azonban hangsúlyozni, hogy fokozott óvatossággal kell kezelni ezeket a részleges, és meglehetősen bizonytalan validitású forrásokat (5. táblázat).

	Lebedkin, M. (Лебедкин), 1861		Koreva, A. (Корева), 1861		Erckert, R. (Эркерт), 1863		Batiuškovas, P. (Батюшков), 1863; Janžulas, M. (Янжул), 1865		Rittich, A. (Риттих), 1867	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
Litvánok	418 880	50,0	386 900	46,0	386 000	45,1	210 273	23,6	-	35,0
Fehéroroszkok	169 057	20,2	247 300	29,4	-	-	418 289	46,9	-	45,1
Lengyelek	154 386	18,4	103 400	12,3	212 000	24,7	154 386	17,3	-	7,1
Oroszok	14 930	1,8	19 300	2,3	178 000	20,8	27 845	3,1	-	1,5
Zsidók	76 802	9,1	67 645	8,0	77 000	9,0	76 802	8,6	-	10,9
Egyéb	4 019	0,5	16 554	2,0	3 700	0,4	4 120	0,5	-	0,4
Összesen	838 074	100,0	841 095	100,0	857 000	100,0	891 715	100,0	973 574	100,0

5. táblázat. A Vilnusi Kormányzóság etnikai összetétele néhány XIX. századi néprajzkutató szerint (GAUČAS, P. 2003, 2-5. táblázat)

Az adatok és az azok alapján szerkesztett néprajzi térképek közti hatalmas különbségek ugyanis kiváló bizonyítékul szolgálnak a kritikai forráselemzés fontosságára (NÉMETH Á. 2014). Ez különösen annak fényében indokolt, hogy a XIX. század második felében a litván – lengyel – fehérorosz etnikai kontaktzónában élő parasztság még nem rendelkezett modern értelemben vett nemzettudattal. Az egyes identitásképző tényezők (pl. származás, nyelv, vallás, regionális kötődés) a végletekig összekeveredtek, így a Vilnius-vidéken többnyire kettős

vagy többes identitású közösségek formálódtak (PETRONIS, V. 2007, p. 205; LAGZI G. 2008, pp. 42-43). Tovább bonyolította a helyzetet a „litván” kifejezés sajátos evolúciója. A mellék-név sokáig elsősorban területi kötődést jelentett, azaz minden itt élő személy litvánnak vallotta magát Grodnótól Minszkig; származástól, anyanyelvtől, vallástól, társadalmi státusztól függetlenül. Egy történelmi-geopolitikai fogalomból (a Litván Nagyfejedelemség lakója) a XIX. század elejére földrajzi (Litvánia területén élő), majd az 1860-as évektől fokozatosan etnikai fogalom vált (litván származású/anyanyelvű). Ráadásul ekkoriban még párhuzamosan létezett a Litvánia szó két különböző dimenziója is. Míg az „etnolingvisztikai Litvánia” a többségében litvánul beszélő tömböt foglalta magában, addig az „etnográfiai Litvánia” alatt egy jóval nagyobb területet értettek. Utóbbit nem az elsődlegesen használt nyelv alapján próbálták lehatárolni, hanem a régi földrajzi nevek előfordulása (lásd pl. Jūlijs Kalējs Kuzņecovs kutatásait – PETRONIS, V. 2007, pp. 153-159), a lakosság származása (pl. a vezetéknév alapján – SMETONA, A. 1914), és általánosságban véve: a litván kultúra materiális és nem materiális jelenléte alapján. A litván – fehérorosz – lengyel kontaktzóna XX. század eleji etnolingvisztikai képét a közelmúltban GAUČAS, P. (2003, p. 66) rekonstruálta (22. ábra).

Nem meglepő tehát, hogy a népcsoportok nagyfokú keveredése, a statisztikai adatok pontatlansága, a fogalmak egymástól homlokegyenest eltérő értelmezése és a térség sajátos geostratégiai pozíciója, mind hozzájárultak ahhoz, hogy a litván – lengyel – fehérorosz – orosz – német érdekszféra metszéspontjában fekvő Vilnius-vidékre mindegyik fél igényt formált. A város már az első világháború során is súlyos károkat szenvedett, ám az igazán zűrzavaros időszak csak az 1917. esztendővel köszöntött be: a település három év alatt összesen nyolcszor cserélt gazdát (RAUCH, G. – MISIUNAS, R. J. – TAAGEPERA, R. 1994, pp. 67-71). Habár az 1920. évi moszkvai békében Szovjet-Oroszország, majd a suwałki szerződés értelmében a lengyel vezetés is elismerte Litvánia jogát a Vilnius-vidékre, az aláírás másnapján lengyel alakulatok elfoglalták a várost, kikiáltották a Közép-Litvánia nevű bábállamot, és két évvel később Lengyelországhoz csatolták azt (ŁOSSOWSKI, P. 1996; POLGÁR T. 2010). A Vilnius-vidék 1939-ig tehát Lengyelország részét képezte, így Litvánia a „fővárosa” nélkül vált független köztársasággá. A konfliktus évtizedekre megmérgezte a fiatal államalakulatok viszonyát; a két, évszázadokig államszövetségben élő nép között mindenfajta kapcsolat megszakadt.

Az etnikai összetétel átalakulását még annak ellenére is nehéz nyomon követni, hogy Vilniusban és környékén minden más baltikumi területnél gyakrabban gyűjtöttek ilyen jellegű információkat. Az összehasonlíthatóságot ti. nagyon megnehezíti az a tény, hogy a népszámlálásokat más-más hatóságok bonyolították le, ezek más-más paraméter mentén próbálták

meghatározni a lakosság nemzetiségi hovatartozását, ráadásul időközben a közigazgatási határok is radikálisan átalakultak. Ezért, bár a migrációs folyamatok többé-kevésbé jól nyomon követhetők e források segítségével, az adatokat legfeljebb csak tájékoztató pontként értékelhetjük (PÁNDI L. 1997, p. 352). Számításba véve az 1897-es cári népszámlálást, a helyi orosz közigazgatás által nyilvántartott, 1909-ből származó adatokat, az 1916-os német és az 1919. évi lengyel census eredményét (ezeket összegyűjtötte és azonos terület egységekre aggregálta: GAUČAS, P. 2003, pp. 71-72) az alábbi folyamatok látszanak körvonalazódni.

A legfontosabb megállapítás az, hogy az etnikai fragmentáció és polarizáció szempontjából minden vizsgált közigazgatási egység egyedi trendmintát mutatott (23. ábra). Van például homogenizálódó téregységre, ahol 1897 és 1919 között mind az EFI, mind az EPI értéke jelentősen csökkent (Vilnius megye), de ennek ellenkezőjére is, ahol mindkét mutató növekedést mutatott (Grodno megye). Lidában a két index mindvégig párhuzamosan mozgott, harangformájú görbét rajzolva. Švenčionys megye, ill. a másik oldalon Vilnius város és Trakai megye ismét újabb típusokat képeztek. Előbbi esetben a fragmentációs index növekedését a polarizációs index csökkenése követte, ami az etnikai fragmentálódás folyamatára utal. Utóbbi esetben ennek fordítottja zajlott: a két görbe eltávolodott egymástól, azaz a társadalom úgy homogenizálódott, hogy az etnikai összetétel a polarizálódás irányába mozdult el. Mi állhat e folyamatok hátterében?

A kérdés megválaszolásakor ismét fel kell hívni a figyelmet az adatok bizonytalanságából eredő hibafaktorra. Az etnikai összetétel átalakulását ugyanis legalább annyira befolyásolta az a tény, hogy a Vilnius-vidéken élők többsége továbbra is „gond nélkül váltogatta nemzetiségét, egyszerre többhöz tartozónak érezte magát, vagy egyáltalán nem is foglalkozott a kérdéssel” (VENCLOVA, T. 2009, p. 209). Az 1916-os német és az 1919-es lengyel censust ráadásul már a háború zűrzavarában tartották, amit katonai kormányzás koordinált; a lengyel származású, sok esetben bizonyítottan elfogult kérdezőbiztosok pedig mindkét esetben felülreprezentáltak voltak jelen (GAUČAS, P. 2003, pp. 69-70). A legfőbb tendenciák mindazonáltal nyomon követhetők a 23. ábra segítségével.

Az első világháborúig mindenütt nőtt a lengyelek aránya. Ez elsősorban a fehérorosz és litván származású és/vagy anyanyelvű, de lengyel tudatú lakosok létszámnövekedésének köszönhető, hiszen míg 1897-ben az anyanyelvre, addig 1909-ben már konkrétan a „nemzetiségi hovatartozásra” kérdeztek rá. Az, hogy az első világháború végén felgyorsult a térség ellengyelesedése, magyarázható egyrészt a statisztikai adatok fent említett torzításaival, de utal egyúttal az asszimilációs folyamatok legáltalánosabb irányára is. Kiváló példa erre maga a régióközpont Vilnius, melynek lakosság száma kb. 50 ezer fővel nőtt a tárgyalt időszakban.

Bár a bevándorlásban a legkülönbözőbb szociális háttérű és származású egyének vettek részt, a város etnikai összetétele keveset változott 1897 óta; egyedül a lengyelek aránya mutatott jelentős növekedést. Ennek az az oka, hogy a városban letelepedők többsége igen hamar el-lengyelesedett, az ortodox vallású beloruszokat pedig a korabeli statisztika oroszként regisztrálta. Itt fontos megjegyezni, hogy az 1909-es adatsorban nem jelentek meg a fehéroroszk önálló entitásként; helyette az oroszokat sorolták három alcsoportba a vallásuk (ortodox, óhitű, katolikus) alapján. A belorusz közösség nagyságára ebben az esetben a „katolikus oroszok” számából tudunk következtetni. Feltűnő továbbá a litvánok visszaszorulása is, ami Lida megyében a fehéroroszk, attól keletebbre viszont a lengyelek javára történt. A litvánok esetében így kétirányú asszimilációs tendenciát sejtethetünk: sokan lengyelnek, sokan viszont – a térségre oly’ jellemző „tutejszi” nyelvjárás miatt, ami a beloruszhoz állt a legközelebb – fehérorosznak vallották magukat (KALNIUS, P. 1998, pp. 206-207). Hogy a mérleg nyelve mely irányba billent el, gyakran azon múlt, hogy milyen napilapok jutottak el a falusi, tanyasi közösségekhez, ill. hogy a helyi templomban épp milyen nyelven tartották a misét (GAUČAS, P. 2003, p. 59, 64-65, 96). E játszmat Švenčionys megyében például egyértelműen a litvánok nyerték meg, így nem véletlen, hogy arányuk egyedül itt mutatott enyhe növekedést.

Vilniusból időközben szinte teljesen kiszorultak a litvánok, bár valós arányukat a hivatalos 2% helyett GINTAUTAS, J. (1910, p. 199) 19%-ra becsülte. Míg a zsidók aránya a legtöbb esetben stagnált, az oroszoké 1916-re drasztikusan lecsökkent. Elhagyták ugyanis a területet azok az oroszajkú városlakók, akik a korábbi birodalmi közigazgatás tagjai voltak, illetve valamilyen formában hozzájuk kötődtek. Az etnikai struktúra átalakulásához persze a háborús áldozatok és a sorozatos megszállások által indukált kényszermigrációs folyamatok is hozzájárultak: mindenekelőtt az 1915-ös német foglalás, majd visszavonulás, a Vörös Hadsereg kétszeri offenzívája, a lengyelek két hadjárata és a litván csapatok mozgása. Feltételezhető, hogy ezek a városi lakosság etnikai összetételét nagyobb mértékben befolyásolták, mint a falvakét, hiszen ekkoriban csak a polgárság rendelkezett viszonylag kikristályosodott identitással, valamint az ő egzisztenciájukat befolyásolta leginkább a terület hovatartozása (POLGÁR T. 2010).

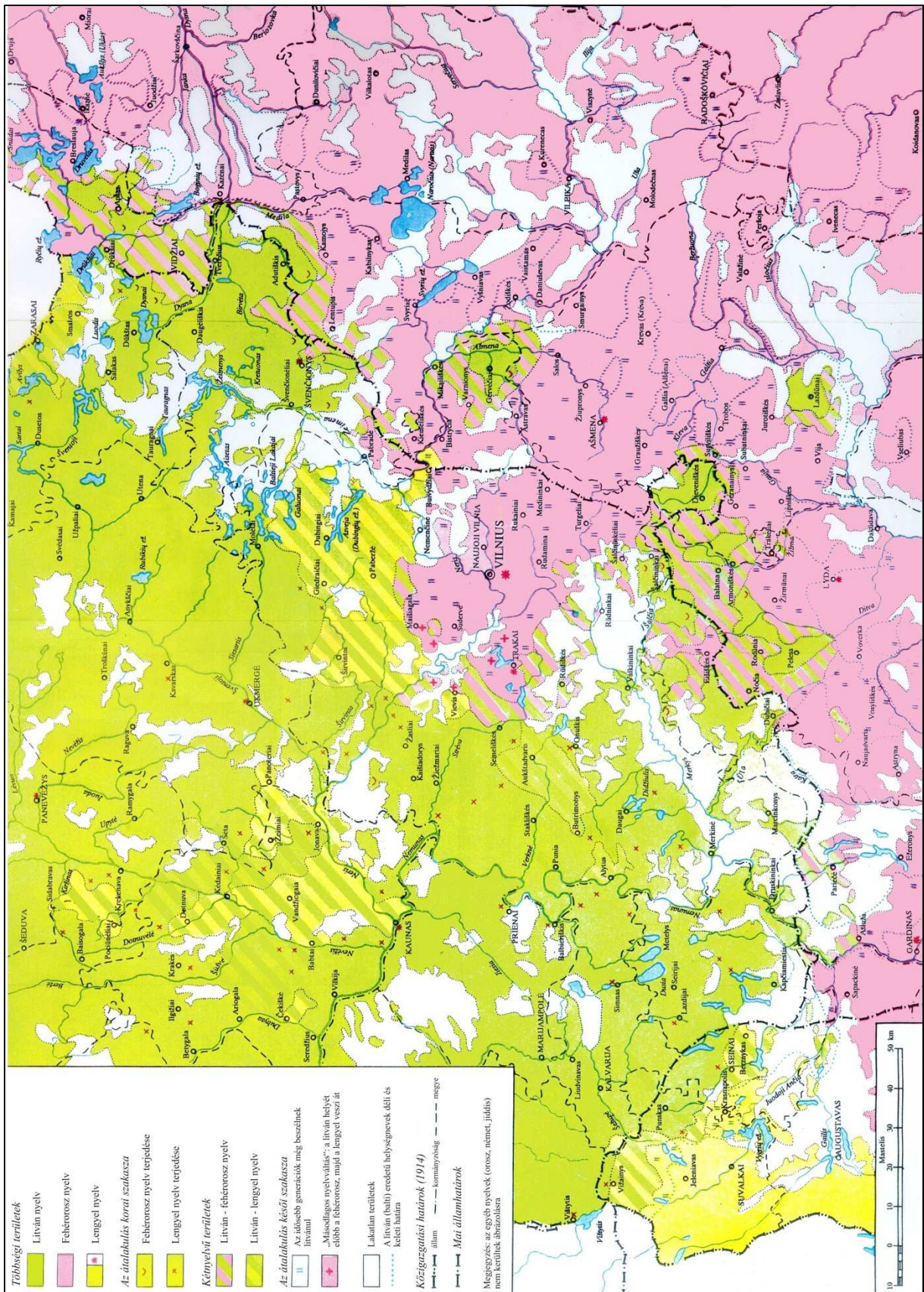
Az 1921. évi census idején a város és környéke a Közép-Litvánia nevű, de facto független államhoz, az 1931-es népszámlálást idején viszont már Lengyelországhoz tartozott. Ez erősen rányomta bélyegét az eredményre: az adatok alapján a Vilnius-vidék egy homogenizálódó, lengyel dominanciájú térségként tárul a szemünk elé (6. táblázat). Az 1910-es, '20-as és '30-as évek lengyel kartográfusainak hol elnagyolt (pl. DURA, L. 1916; ŚWIECHOWSKI, M. 1921;

ROMER, E. 1930), hol részletesebb (pl. ROMER, E. – SZYMAŃSKIEGO, T. 1919; Instytut Badań Spraw Narodowościowych 1929) térképei egyértelműen kimutatták a lengyel többségű sáv kontinuitását Varsótól Grodnón és Lidán át Vilniusig, majd északra tovább, egészen a lettországi Daugavpilsig. Maga a Vilniusi vajdaság is egy 60%-ban lengyel többségű közigazgatási egység lett. A különbség alapvetően abból adódik, hogy míg a korábbiakban a nemzetiségi hovatartozásra, addig az 1931-es census során már az anyanyelvre kérdeztek rá. Számos kritika érte emiatt a népszámlálási eredményeket, hiszen így jelentős mértékben lecsökkent a kisebbségek, mindenekelőtt a zsidók és fehéroroszkok száma. Előbbiek kb. 13%-és utóbbiak 14%-a ugyanis lengyel anyanyelvűnek vallotta magát (MARCUS, J. 1983, pp. 16-18; HELLER, C. S. 1994, p. 68), sőt további 707 ezren úgy nyilatkoztak, hogy „idevalósi” nyelven beszélnek (EBERHARDT, P. 2003, p. 199). Ez a Vilniusi vajdaságra vetítve 66 800 fő „tutejszi anyanyelvű” lakost jelentett, akik többségében litván vagy belorusz származásúak voltak.

A Vilnius-vidék esetében a migráción és a „statisztikai asszimiláción” túl figyelembe kell venni továbbá azt is, hogy mindkét hadban álló fél biztonságpolitikai kockázatként tekintett az államterületén élő lengyel, ill. litván kisebbségre. A demarkációs vonaltól délre az erőszakos polonizáció elsősorban a litvánok oktatási, vallási, kulturális szervezeteit vette célba, de korlátozták a nyelvhasználatukat is (KALNIUS, P. 1998, p. 206). Az 1930-as évek Lengyelországában nem volt tehát bölcs döntés litvánnak vallani magát az embernek; emiatt becslések szerint a hivatalos, 82 ezer fős adattal szemben kb. 200 – 300 ezer litván élhetett az országban (MAKAUSKAS, B. 1991, pp. 19-20). Az 1931-es census mindenesetre Vilnius városában 66%-os abszolút lengyel többséget mutatott, a Vilniusi vajdaságban pedig a következőképpen alakultak az arányok: 59% lengyel, 27% fehérorosz, 5% zsidó, 6% litván, 3% orosz (6. táblázat).

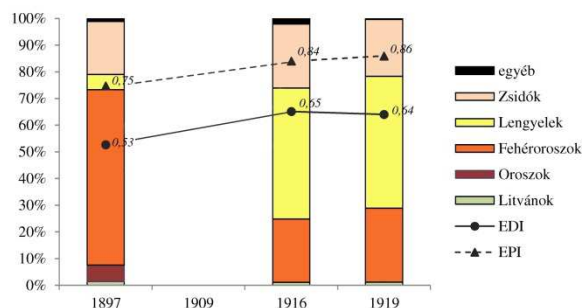
	Népesség- szám (fő)	Litvá- nok (%)	Lengye- lek (%)	Fehér- oroszkok (%)	Oroszkok (%)	Zsidók (%)	egyéb (%)	EFI	EPI
Vilniusi kormányzó- ság (1897)	1 591 207	17,6	8,2	56,1	4,9	12,7	0,5	0,64	0,74
Vilniusi vajdaság (Vilnius nélkül, 1931)	1 080 868	6,1	58,6	26,6	3,3	5,0	0,4	0,58	0,80
Vilniusi tartomány (Vilnius nélkül, 1942)	661 490	49,6	34,1	11,8	4,1	0,0	0,4	0,63	0,86
Vilnius város (1897)	154 532	2,0	30,8	4,2	20,0	39,9	3,1	0,71	0,78
Vilnius város (1931)	195 079	0,8	65,9	0,9	3,8	28,0	0,6	0,50	0,83
Vilnius város (1942)	209 729	24,4	41,9	2,6	2,0	27,8	1,3	0,69	0,81

6. táblázat. A Vilnius-vidék etnikai összetételének változása 1897 után. (KALNIUS, P. 1998, p. 34. nyomán saját szerkesztés)

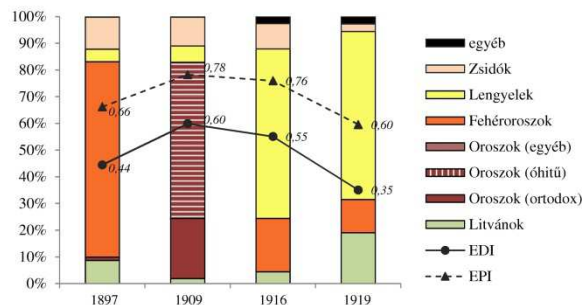

22. ábra. A litván – fehérorosz – lengyel etnikai kontaktzóna etnolingvisztikai viszonyai a XX. század legelején. (Forrás: GAUČAS, P. 2003, p. 66)

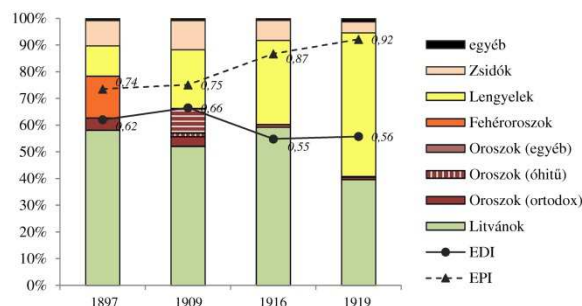
Grodno megye	Népesség-szám (fő)	Litvánok (%)	Oroszok (%)			Fehér-oroszok (%)	Lengyelek (%)	Zsidók (%)	egyéb (%)	EDI	EPI
			ortodoxok (1919)	óhitűek (1919)	egyéb (ált. katolikusok, 1919)						
1897	204 854	1,4	6,2	---	---	65,7	5,7	19,9	1,1	0,53	0,75
1909	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?
1916	115 174	1,1	0,0	---	---	23,7	49,1	24,0	2,1	0,65	0,84
1919	127 252	1,2	0,0	---	---	27,7	49,4	21,3	0,4	0,64	0,86

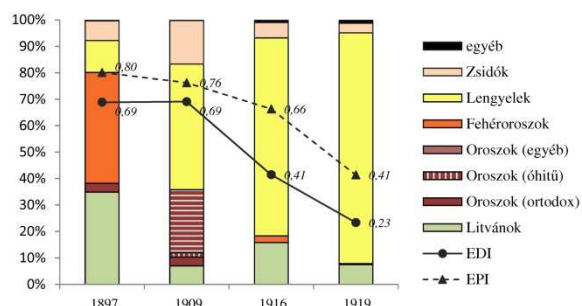
Lida megye	Népesség-szám (fő)	Litvánok (%)	Oroszok (%)			Fehér-oroszok (%)	Lengyelek (%)	Zsidók (%)	egyéb (%)	EDI	EPI
			ortodoxok (1919)	óhitűek (1919)	egyéb (ált. katolikusok, 1919)						
1897	205 767	8,7	1,2	---	---	73,2	4,7	12,0	0,2	0,44	0,66
1909	220 334	1,9	22,5	0,0	58,4	0,0	6,1	10,8	0,2	0,60	0,78
1916	122 103	4,4	0,0	---	---	20,0	63,5	9,5	2,6	0,55	0,76
1919	18 606	23,0	0,0	---	---	15,0	76,0	3,4	3,3	0,35	0,60

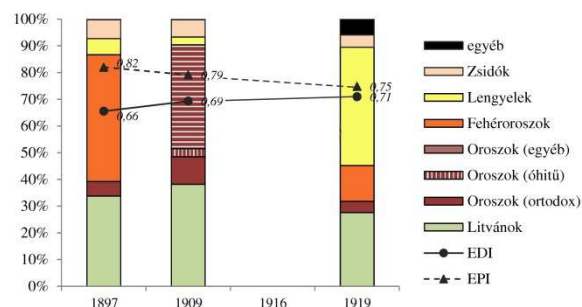
Trakai megye	Népesség-szám (fő)	Litvánok (%)	Oroszok (%)			Fehér-oroszok (%)	Lengyelek (%)	Zsidók (%)	egyéb (%)	EDI	EPI
			ortodoxok (1919)	óhitűek (1919)	egyéb (ált. katolikusok, 1919)						
1897	203 401	58,1	4,6	---	---	15,7	11,3	9,5	0,8	0,62	0,74
1909	239 620	52,1	3,6	1,3	9,3	0,0	22,0	10,9	0,8	0,66	0,75
1916	140 058	59,3	0,0	---	---	0,9	31,6	7,5	0,7	0,55	0,87
1919	92 831	39,6	1,0	---	---	0,2	53,8	4,1	1,3	0,56	0,92

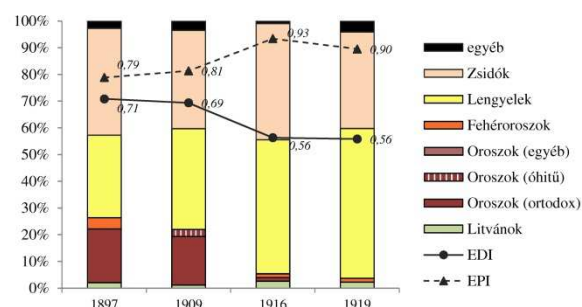
Vilnius megye	Népesség-szám (fő)	Litvánok (%)	Oroszok (%)			Fehér-oroszok (%)	Lengyelek (%)	Zsidók (%)	egyéb (%)	EDI	EPI
			ortodoxok (1919)	óhitűek (1919)	egyéb (ált. katolikusok, 1919)						
1897	208 781	34,9	3,3	---	---	41,9	12,1	7,4	0,4	0,69	0,80
1909	236 029	7,0	3,3	1,6	23,9	0,0	47,5	16,5	0,2	0,69	0,76
1916	197 881	15,8	0,0	---	---	2,5	74,9	5,8	1,0	0,41	0,66
1919	184 218	7,5	0,0	---	---	0,3	87,3	3,6	1,3	0,23	0,41

Švenčionys megye	Népesség-szám (fő)	Litvánok (%)	Oroszok (%)			Fehér-oroszok (%)	Lengyelek (%)	Zsidók (%)	egyéb (%)	EDI	EPI
			ortodoxok (1919)	óhitűek (1919)	egyéb (ált. katolikusok, 1919)						
1897	172 231	33,8	5,4	---	---	47,5	6,0	7,1	0,2	0,66	0,82
1909	191 937	38,2	10,3	3,0	38,9	0,0	2,9	6,5	0,2	0,69	0,79
1916	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?
1919	139 692	27,6	4,2	---	---	13,4	44,3	4,6	5,9	0,71	0,75

Vilnius város	Népesség-szám (fő)	Litvánok (%)	Oroszok (%)			Fehér-oroszok (%)	Lengyelek (%)	Zsidók (%)	egyéb (%)	EDI	EPI
			ortodoxok (1919)	óhitűek (1919)	egyéb (ált. katolikusok, 1919)						
1897	154 532	2,1	20,1	---	---	4,2	30,9	40,0	2,7	0,71	0,79
1909	205 250	1,2	18,2	2,6	0,0	0,0	37,8	36,8	3,5	0,69	0,81
1916	140 840	2,6	1,4	---	---	1,4	50,2	43,5	0,9	0,56	0,93
1919	128 954	2,3	0,0	---	---	1,4	56,1	36,1	4,1	0,56	0,90

23. ábra. A Vilnius-vidék etnikai struktúrájának átalakulása a XX. század első két évtizedében (saját szerkesztés)

6.3.3. Etnikai homogenizálódás, fragmentálódás és polarizálódás a két világháború közötti Észt- és Lettorszáiban

Tekintettel arra, hogy Litvániában csupán egyetlen censust tartottak a két világháború közötti időszakban, csak a két másik balti állam esetében tudunk összehasonlító elemzést végezni az 1922-25. és az 1934-35. évi népszámlálási adatok felhasználásával. Az 1920-as, '30-as évek általában az etnikai homogenizálódás klasszikus időszakaként jelennek meg a szakirodalomban. Az alábbiakban matematikai, statisztikai módszerek segítségével, a fragmentációs és polarizációs indexek makro- és mikro-szintű elemzésével próbálok választ adni arra a kérdésre, hogy vajon megállja-e a helyét, avagy felülvizsgálatra szorul ez az általánosan elfogadott tézis.

Ha megnézzük a Δ EFI és Δ EPI országos értékeit, akkor valóban homogenizálódásra utaló jeleket látunk: a fragmentációs index Észtországban 0,009-el, Lettorszáiban 0,029-el, a polarizációs index pedig 0,014-el, ill. 0,020-al csökkent (9. ábra). A statisztikai adatok azonban azt mutatják, hogy Lettorszáiban járásainak több, mint felében (307 egység) nőtt, és csak 130 esetben csökkent az EFI értéke, míg Észtország közigazgatási egységei közül pedig csupán minden harmadikban (141 egység) zajlott intenzív homogenizálódás, és 93 járásban kifejezetten diverzifikálódott az etnikai struktúra. (A többi esetben, ahol a Δ EFI értéke -0,01 és +0,01 közé esett, stagnálásról beszélhetünk.) Hogyan lehet feloldani ezt a paradoxont?

6.3.3.1. Az etnikai diverzitást módosító társadalmi folyamatok

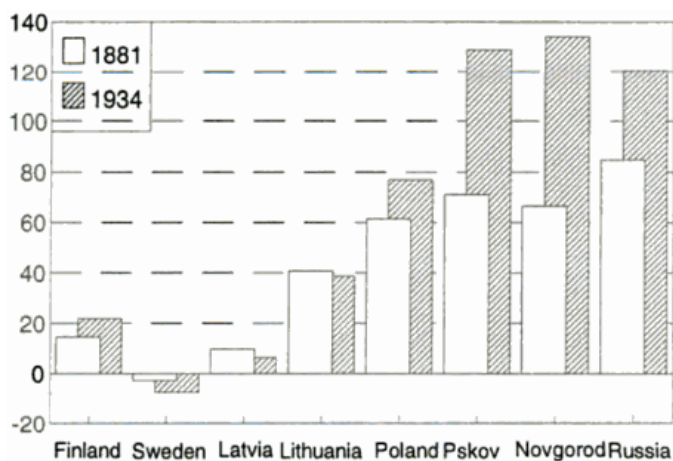
A kérdés megválaszolásához figyelembe kell venni mindenekelőtt a diverzitás mértékét pozitív vagy negatív irányba módosító etnikum-specifikus demográfiai folyamatokat: a természetes szaporodást, a migrációt, valamint az asszimilációs tendenciákat (7. táblázat).

	Észtország	Lettország
tényleges népességszám-változás	+19 644	+ 107 129
természetes szaporodás	+26 897	+ 105 209
„mechanikus népességszám-változás”	- 7 253	+ 1 920

7. táblázat. Észt- és Lettorszáiban népességszám-változásának tényezői az 1922/25. és 1934/35. évi népszámlálások közötti időszakban (saját szerkesztés)

Közismert tény, hogy a történelmi Livónia gazdasági, kulturális szempontból mindig is az Orosz Birodalom legfejlettebb régiója volt. Arra azonban csak az elmúlt évtizedek kutatásai világítottak rá, hogy e különbség a demográfiai folyamatokban is megmutatkozott. Az Estlandi, Livlandi és Kurlandi Kormányzóság népessége – elsősorban az észtek, a lettek és a

baltikumi németek – ugyanis Európában az első között, már a XIX. század végén beléptek a demográfiai átmenet harmadik szakaszába, amit a halálozási ráta mérséklődése, valamint a születési és termékenységi ráta gyors csökkenése, ezáltal a népességnövekedés lelassulása jellemzett. Átléptek egyúttal a mobilitási átmenet (ZELINSKY, W. 1971) második szakaszába is, ami egyrészt a falu – város migráció felerősödését, másrészt pedig a nagyobb távolságú, regionális migráció tömegessé válását jelentette. Az elvándorlás elsősorban a szomszédos orosz kormányzóságokba, de mindenekelőtt a fővárosba, Szentpétervárra irányult. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert hatalmas kontraszt figyelhető meg a szomszédos népekhez képest: a litvánok, az oroszok és a baltikumi kisebbségek csak évtizedekkel később léptek át a demográfiai és mobilitási átmenet ezen szakaszaiba (24. ábra).

24. ábra. Néhány észak- és kelet-európai ország/régió termékenységi rátájának eltérése az észtekéhez viszonyítva, százalékpontban kifejezve. (SAKKEUS, L. 1993, p. 3)

Ennek megfelelően az 1930-as évekre mind az észtek, mind a lettek *természetes szaporodása* igen alacsony szintre zuhant: az észtek esetében megközelítette a nullát, a lettek esetében pedig 2% alá csökkent, és ezzel már a népességreprodukció alsó határát sem érték el (KATUS, K. – PUUR, A. 1992; KATUS, K. 1994). A születéskor várható átlagos élettartam ugyanakkor Kelet-Európában ezekben az országokban volt a legmagasabb. Mindez kiváló bizonyítékul szolgál a demográfiai átmenet szokatlanul korai kiteljesedésére (ZVIDRIŅŠ, P. 1983; KATUS, K. 1990). Európai kontextusban azonban még a baltikumi kisebbségekre is viszonylag alacsony természetes szaporodás volt jellemző. Ezalól mindenekelőtt az oroszok képeztek kivételt, akik mindkét országban az átlagnál fiatalosabb korstruktúrával, magasabb termékenységi rátával és magasabb természetes szaporodással rendelkeztek, továbbá házasságaikat rendszerint jóval fiatalabb korban kötötték. (A történelmi Estland és Livland népességére már a XVIII. század elejétől kezdve a viszonylag kései házassági minta volt jellemző, így az ún.

„Hajnal-vonal” épp az észtek és lettek, ill. az oroszok között húzódott – HAJNAL, J. 1965; PALLI, H. 1997). A természetes szaporodás üteme az észtországi svédek, a lettországi fehér-oroszok és lengyelek esetében magasabb, a többi kisebbség esetében viszont alacsonyabb volt a többségi etnikumhoz képest. Sőt a baltikumi németek, a lettországi észtek és az észtországi lettek már természetes fogyást könyvelhettek el a tárgyalt időszakban.

A népmozgalmi mutatók regionális különbségei főleg Lettorszáiban voltak jelentősek, ami Latgale sajátos történelmi fejlődésének következményeként értékelhető (NÉMETH Á. 2011). E multietnikus régió ugyanis a demográfiai átmenet ütemét illetően inkább a litván és orosz területekkel mutatott hasonlóságot. A kontraszt hatalmas volt: míg Vidzeme és Kurzeme lakosságszáma a természetes szaporodás révén évente átlagosan csupán 338 és 1179 fővel, addig Latgale évente 7254 fővel gyarapodott. Ez összességében azt jelentette, hogy Lettország teljes, természetes szaporodásból származó népességnövekedésének csaknem 70%-át a négy keleti megye produkálta. Kisebb mértékben ugyan, de hasonló eltérés volt tapasztalható az észti területek és Petseri megye demográfiai folyamatai között. A többségében szetuk és oroszok által lakott térséget az országos átlagnál sokkal fiatalosabb korstruktúra jellemezte: a 10 éven aluliak aránya 23%, a 60 év felettieké pedig 9% volt (országos átlagok: 18%, ill. 14%) (Ceturta tautas skaitīšana Latvijā 1935, pp. 288-295, Eesti Rahvaloendus II, Vihk. IV 1934, pp. 1-28).

Ha pusztán a születések és halálozások száma formálta volna a Baltikum etnikai összetételét, akkor hosszú távon az észtek és lettek arányának stagnálásával, az oroszok arányának gyors, az észtországi svédek, a lettországi lengyelek, beloruszok arányának pedig lassú növekedésével kellett volna számolni, míg az összes többi etnikai csoport aránya meredeken zuhant volna. Ez nagyjából változatlan fragmentációs indexek mellett a polarizálódás irányába toltta volna a társadalmakat, hiszen az államalkotó többség mellett mindkét esetben a legnagyobb kisebbség erősítette volna meg pozícióit. A demográfiai folyamatokat azonban természetesen nem csak ez befolyásolta. A tényleges népességváltozás és a természetes szaporodás különbözetét a korabeli statisztikai kiadványok „mechanikus növekedésnek” nevezték, ami alatt a migrációs és – az etnikai csoportokat külön-külön vizsgálva – az asszimilációs tendenciákat kell értenünk.

A független balti köztársaságok létrejötte nagyjából egybeesett az észti és lett népesség át-lépésével a mobilitási átmenet következő fázisába, ami a nagy távolságú migráció stagnálásával járt. Az etnikai törzsterületen túlra történő kivándorlás gyakorlatilag megszűnt, a csökkenő migrációs potenciál pedig zömmel Észti- és Lettország városhálózatát gyarapította. Sőt a külföldi vendégmunkások megjelenésével már a mobilitási átmenet negyedik szakaszára utaló

jelek is látszódtak: az 1930-as évek kétoldalú megállapodásának értelmében az észti és lett mezőgazdaság növekvő számú lengyel munkaerőt foglalkoztatott (KATUS, K. – PUUR, A. – PÖLDMA, A. 2005, p. 3). Figyelembe véve a tényt, hogy a két világháború közötti időszakban a nemzetközi vándormozgalom alacsony intenzitású volt, a tényleges népességváltozás és a természetes szaporodás különbözete sok esetben inkább az asszimilációs tendenciákra utalhat (a rendelkezésre álló népszámlálási adatok alapján sajnos nem tudjuk elkülöníteni ezeket).

Azt igen nehéz, majdhogynem lehetetlen megállapítani, hogy a kisebbségek lassú *asszimilálódását* mennyiben lehet természetes folyamatnak tekinteni, és milyen mértékben járultak ehhez hozzá a korszak politikai „manőverei”. Fontos hangsúlyozni, hogy erőszakos, irányított asszimilációs törekvések még 1934 után, a Konstantin Päts és Kārlis Ulmanis vezette autoritárius féldiktatúrák idején sem voltak. Olyannyira, hogy a két világháború közötti időszakban a korabeli Európa legliberálisabb, legtoleránsabb alkotmányai voltak érvényben, melyek lehetővé tették a – nem területi alapon szerveződő – autonómiák létrehozását is (SMITH, D. J. 2005b; ALENUS, K. 2007; WEISS-WENDT, A. 2008). Ez Lettországból részlegesen, Észtországban viszont teljes egészében megvalósult, és ezzel utóbbi a világtörténelem legelső olyan államává vált, ahol a háromezer fő feletti kisebbségek teljeskörű kulturális autonómiát élvezhettek. A lehetőséggel mindazonáltal csak a németek és zsidók tudtak élni (PARMING, T. 1979, p. 354; SMITH, D. J. 1999, pp. 465-469). Az 1930-as évek mérsékelt jobboldali diktatúrái közül az Ulmanis-rezsim bizonyult keményebbnek, amely már indirekt adminisztratív „trükkökkel” is próbálta növelni az államalkotó többség arányát. Ilyen volt a lett oktatási rendszer átszervezése (LACOMBE, G. 1997, PURS, A. 2004), vagy az ún. „ingyen ebéd program” elindítása is (PURS, A. 2002).

Ami azonban a témánk szempontjából igazán érdekes az az, hogy e törekvés a statisztikai adatok számbavételénél is megnyilvánult. Az 1935-ös népszámlálás idején például a vegyes házasságban született gyermekeket – ott, ahol az egyik szülő lett származású volt – automatikusan lettnek regisztrálták (ZVIDRIŅŠ, P. – VANOVSKA, I. 1992, p. 28). Sajátosan alakult a többségi nemzethez kulturálisan kapcsolódó, de erős lokális identitástudattal rendelkező kisebb etnikai vagy néprajzi csoportok sorsa is. Bár az 1920-as éveket joggal nevezhetjük a szetu, a lív és a latgal újjászületés időszakának, kétségkívül megindult e periférikus területek összezsugorolása a centrumtérrel. Maga Kaarel Eenpalu észti államelnök fogalmazta meg, hogy „a szetuknak észtekké, teljes értékű állampolgárokká kell válniuk”. Az integrálási törekvés egyik példája a vezetéknev-program végrehajtása volt, mely az észti vezetéknevek választását tette számukra kötelezővé (korábban ugyanis nem voltak vezetékneveik, legfeljebb a nagyapai keresztnevet használták ekként) (JACSEV, N. 2004, p. 304). Ennek fényében az sem meglepő,

hogy noha az 1934-es népszámlálás során már lehetővé vált a szetu identitás kifejezése is, a listát végül az észet mint gyűjtőfogalom alá rendezték.

A kisebbségeknek az államalkotó többségbe való lassú beolvadása azonban nem tekinthető pusztán „statisztikai asszimilációnak”. Az észtországi lettek és a lettországi észtek asszimilálódása például már eleve előrehaladtott állapotban volt, amire a vegyes házasságok magas aránya és többségi nyelv átvételének gyakoribbá válása utalt (KATUS, K. – PUUR, A. – SAKKEUS, L. 1997). Ehhez hasonlóan, implicit módon ugyan, de „spontán asszimilációként” értékelte az Abrene-vidék fokozatos ellettesedését Margers Skujenieks, a korszak vezető lett statisztikusa, aki a térség 45 000 orosz lakosát „antropológiailag lettnek” nevezte, akik a közelmúltban oroszosodtak el (SKUJENIEKS, M. 1938, p. 14). Még ennél is bonyolultabb helyzet állt elő a balti-szláv etnikai kontaktzónához tartozó Latgalében, ahol a lakosság jelentős része hagyományosan kettős vagy többes identitástudattal rendelkezett. Az 1935. évi népszámlálás során, melyre már a nacionalista Ulmanis-rendszer idején került sor, ezért sokan inkább a „családi meggondolások, munkahelyi szempontok” miatt vallották magukat lett nemzetiségűnek (RAUCH, G. – MISIUNAS, R. J. – TAAGEPERA, R. 1994, p. 59). Nem lehet mással magyarázni például azt, hogy míg 1925 és 1930 között a lettországi lengyelek száma 8200, a litvánoké pedig 2700 fővel nőtt, addig a következő öt évben 10400-al, ill. 2900-al csökkent. Összességében véve becslések szerint „kb. 50 ezer nem lett vált letté az asszimiláció következtében, többségük Kelet-Lettországban” (MEŽS, I. 1994b, p. 20).

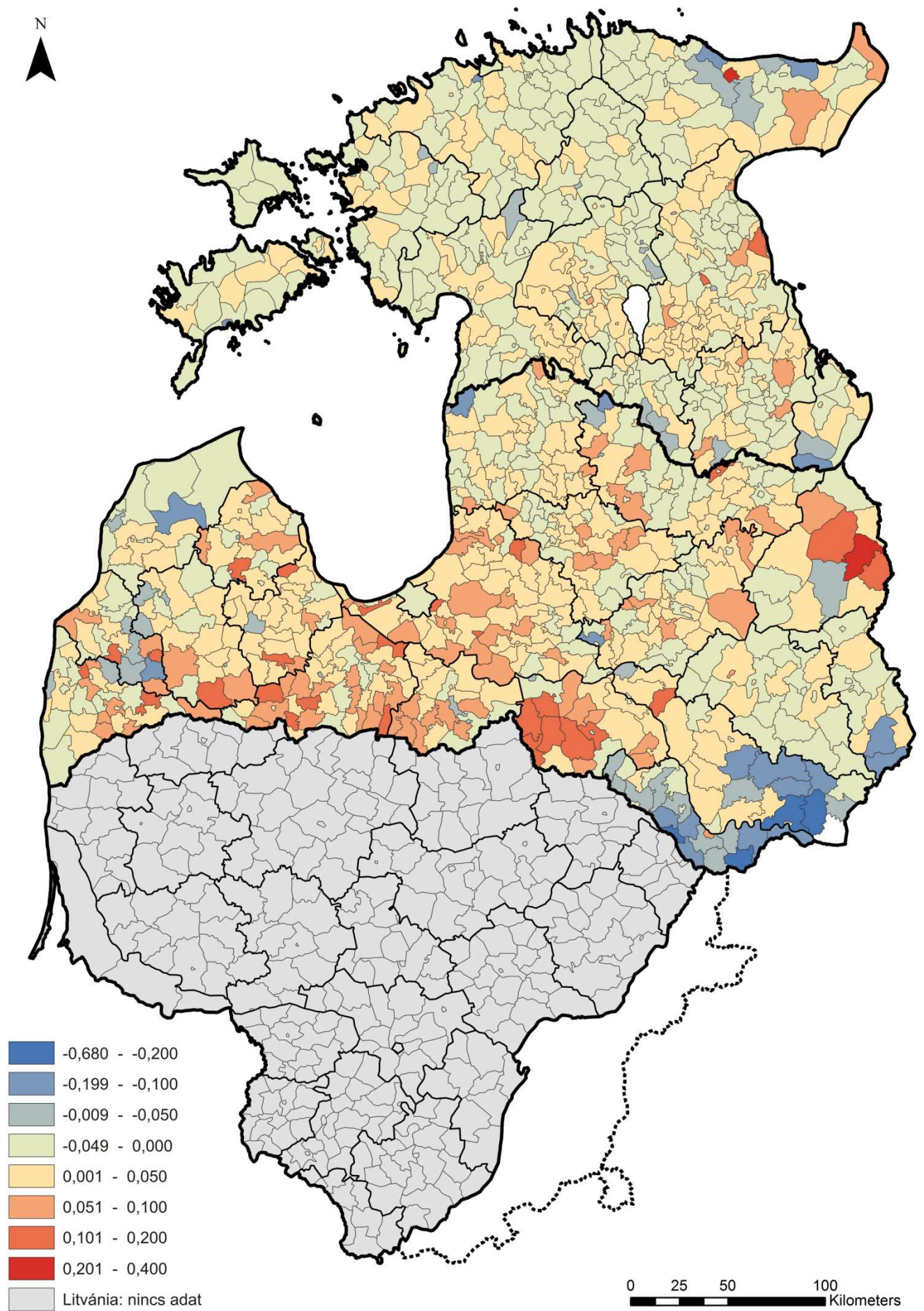
6.3.3.2. Az etnikai homogenizálódás, fragmentálódás, polarizálódás területi különbségei

E demográfiai tendenciák következményeként a két világháború közti időszakban egyedül a két többségi nemzet (+22 ezer észet, +0,5 százalékpont és +118 ezer lett, +2,1 százalékpont) volt képes jelentős mértékben megerősíteni pozícióját. A kisebbségek közül az oroszok aránya a tényleges növekedés (Észtországban kb. 1 500 fő, Lettországon 12 800 fő; a mai államhatárokat figyelembe véve +240 fő, ill. +14 ezer fő) ellenére stagnált, a többi kisebbség ugyanakkor csökkent (2-3. táblázat). A demográfiai trendek tehát országos szinten az etnikai homogenizálódás irányába hatottak.

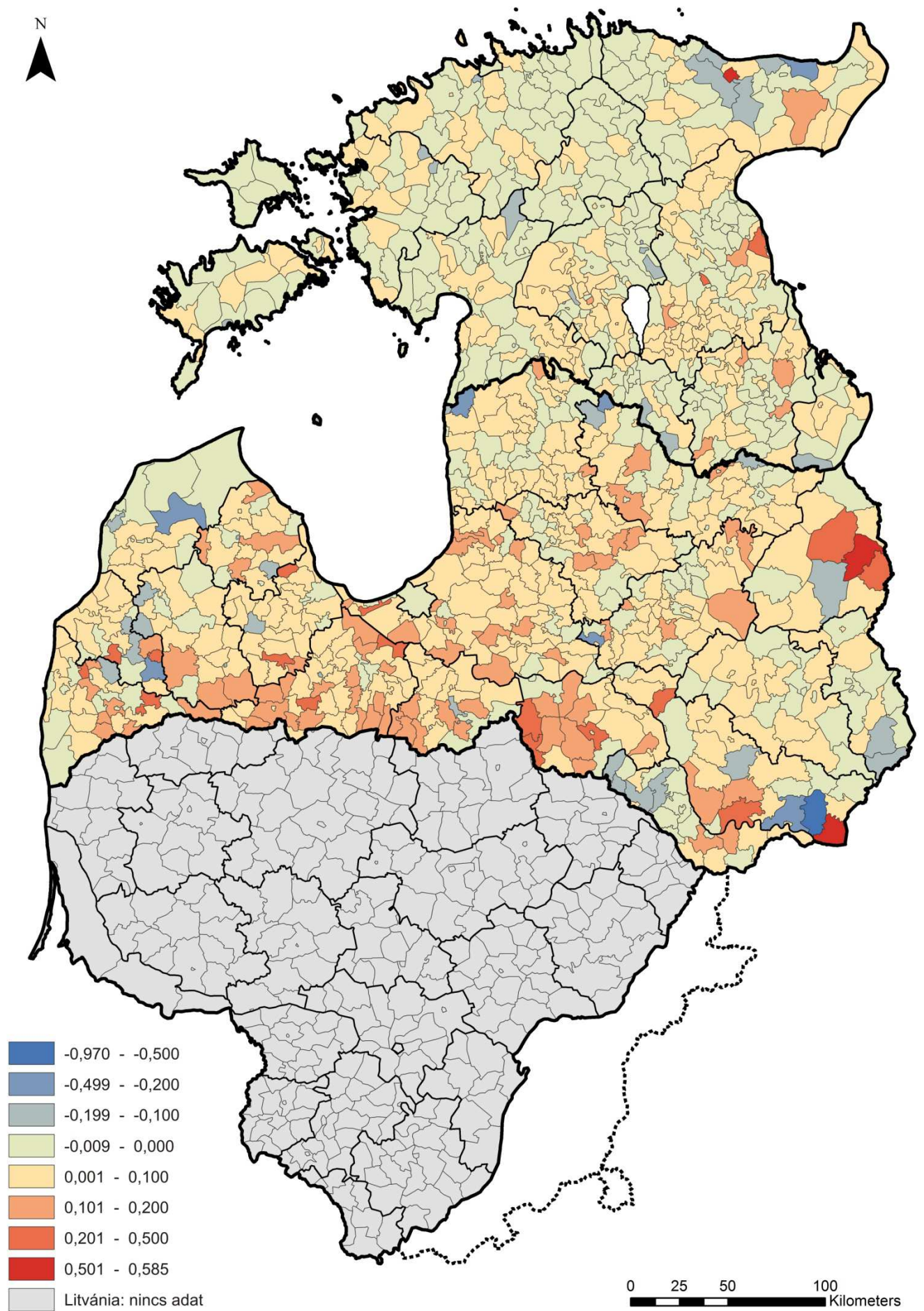
A leggyorsabb ütemben *homogenizálódó* terület egyértelműen Latgale volt, ahol 1930-hoz képest 4,1 százalékponttal nőtt a lettek aránya. Sőt, a Daugavától délre fekvő Ilūkste megyében ez az arány elérte a 11,2 százalékpontot is, köszönhetően mindenképp a fentiekben részletezett asszimilációs tendenciáknak. A homogenizáció irányába mozdult el számos kurzemei járás etnikai összetétele is, amit elsősorban a németek folyamatos kivándorlásának és előregedő korstruktúrájának tulajdoníthatunk. Hasonló folyamat játszódott le a Kolka-félszigeten is a

lívek lélekszámának lassú, de biztos csökkenése miatt. Homogenizálódtak továbbá azok az észtl-lett határ mentén fekvő járások, ahol mind az észtországi lettek, mind a lettországi észtek aránya drasztikusan lecsökkent. Tipikus példa erre Ainaži és Omuļi, ahol az 1920-as évek elején még a lakosság kb. egynegyedét észtek alkották, ám 1935-re csaknem 100%-ban lett többségűvé váltak. Ettől északabbra nem lehet világosan lehatárolni a homogenizálódó térségeket; a minimális mértékben növekvő és csökkenő (leginkább stagnáló) EFI-értékek mozaikos képet mutattak. Kivételt ezalól a nagyobb városok jelentettek, melyek – csakúgy, mint Lettországból – mindenütt homogenizálódtak.

Az etnikai *diverzifikálódás* Nyugat- és Közép-Észtország alacsony lélekszámú, homogén észtl többségű jáásaiban, ill. Vidzeme, Kurzeme és Zemgale homogén lett többségű rurális térségeiben, elsősorban az észtek és lettek arányának enyhe (többnyire 2 százalékpont alatti) csökkenésének következménye volt. Ez egyrészt a születési és halálozási arányszámok közeledésével, ezáltal a természetes szaporodás mértékének csökkenésével, másrészt pedig a gyorsuló urbanizációval magyarázható, ami főleg az észteket, letteket csábította a városokba. A kisebbségek arányának növekedéséhez továbbá a migrációs folyamatok is hozzájárultak, hiszen az 1930-as években a mezőgazdasági munkaerő-hiány miatt Lengyelországból és Kelet-Lettországból egyaránt érkeztek lengyel, orosz és fehérorosz nemzetiségű idénymunkások (Ceturtā tautas skaitīšana Latvijā, 1935. p. 308). Ennek következtében Vidzemében például 1935-ig 0,5 százalékponttal emelkedett a szlávok összesített aránya, ami a lettek relatív pozíciójának gyengülésével, így a diverzitási indexek minimális növekedésével járt. Heterogenizálódás jellemezte továbbá a csaknem homogén etnikai összetételű, de nem észtl és nem lett többségű térségeket (Narva-vidék, a Petseri-vidék egy része, a Peipsi-tó nyugati partja, Abrene-vidék), ahol az észtek és lettek aránya enyhe növekedésnek indult. A lett-litván államhatár északi oldalán, főleg Zalva, Eleja és Auce környékén továbbá a litvánok arányának minimális emelkedése volt megfigyelhető (25-26. ábra).

25. ábra. Az etnikai fragmentációs index változása Észtt- és Lettország járásáiban (1922/25 – 1934/35)
(saját szerkesztés)

26. ábra. Az etnikai polarizációs index változása Ész- és Lettország járásaiban (1922/25 – 1934/35)
(saját szerkesztés)

A két világháború közötti időszakra jellemző, országos szinten inenzívnek mondható homogenizálódás tehát nem tükröződik a 25-26. ábrákon. E látszólagos ellentmondást úgy tudjuk feloldani, ha EFI-kategóriák szerint ábrázoljuk a járásokat és azok lakosságait (27. ábra). 1925-ben a homogén etnikai összetételű ($EFI < 0,10$) közigazgatási egységek aránya Lettorszában még 57% volt, de ez egy évtized alatt 42%-ra csökkent; miközben a releváns népességszám 30%-ról 22%-ra mérséklődött. Hasonló, bár kevésbé látványos folyamat játszódott le a magas fragmentációs indexekkel ($EFI > 0,50$) rendelkező járások és városok esetében. Fontos azonban figyelembe venni a változás eltérő volumenét, hiszen a heterogenizálódás az alacsony lakosságszámú és eleve alacsony diverzitási indexekkel jellemezhető közigazgatási egységekben volt a legintenzívebb. Ez azt jelenti, hogy az országos szinten összesített EFI-változás szempontjából Rīga és a nagyvárosok dinamikus homogenizálódása bőven túlkompenzálta a rurális tér enyhe diverzifikálódását. Észtországban, ahogy korábban már szó volt róla, a homogenizálódó és heterogenizálódó terek mozaikos struktúrát alkottak. Ez volt jellemző az EFI-kategóriák alapján összesített adatokra is: bizonyos esetekben csökkent, másutt viszont kis mértékben nőtt az adott csoportba tartozó közigazgatási egységek darabszáma, ill. népességszáma).

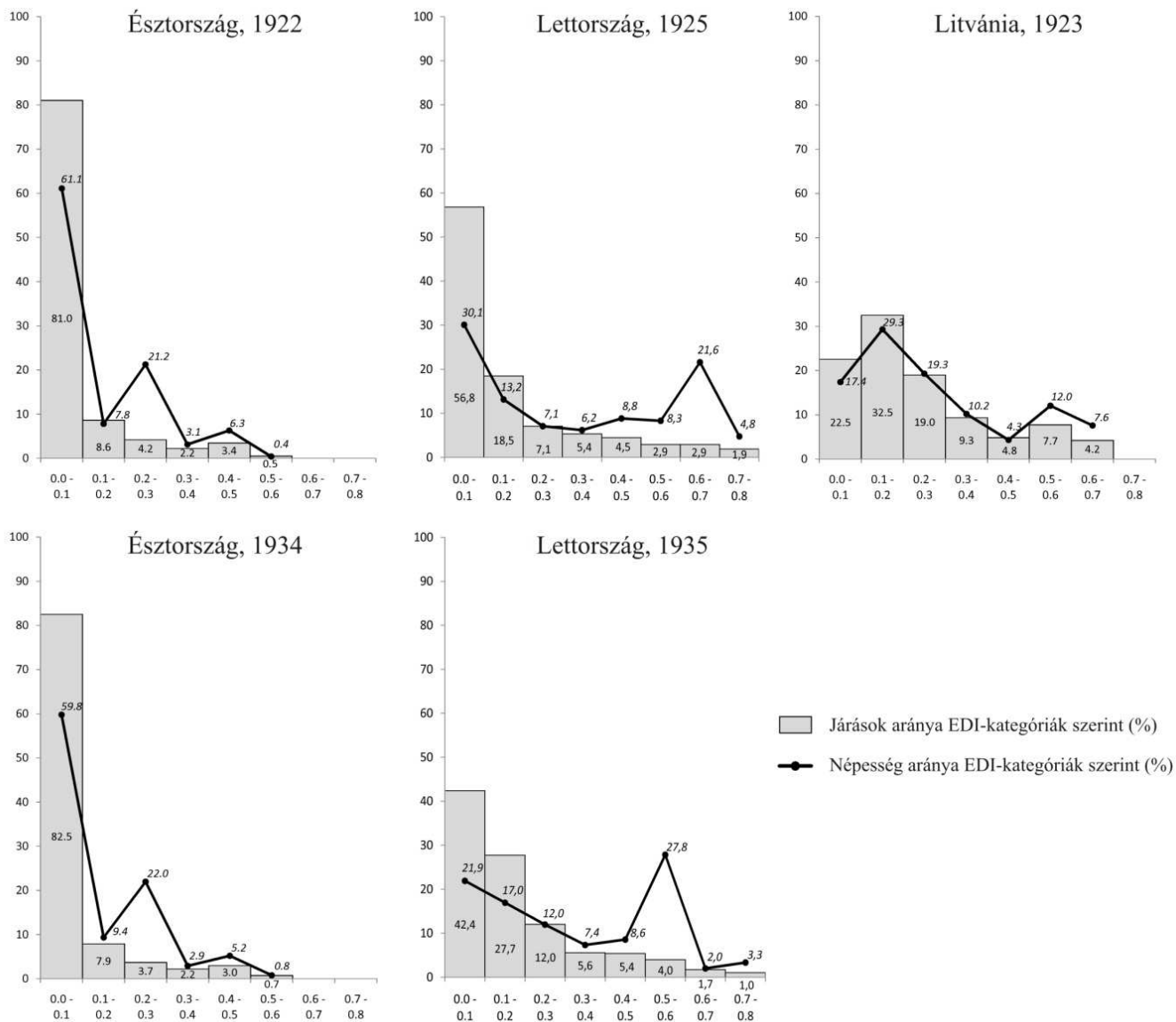
Az etnikai heterogenitás változása azonban nem egy kétdimenziós mozgásként leírható folyamat. Homogenizálódás és diverzifikálódás ugyanis egyaránt eredményezhet polarizálódást a kiindulási állapottól függően. Ezért ha az etnikai összetétel változásának tipizálását szeretnénk elvégezni, nem elég a ΔEFI vizsgálata; szükség van ΔEPI figyelembe vételére is. A 8. táblázat és a 28. ábra alapján látható, hogy a két világháború közötti időszakban a két index változása az esetek döntő többségében azonos előjelű volt. (Stagnálásnak a $-0,01$ és $+0,01$ közötti ΔEFI és ΔEPI értékeket tekintettem.) Az etnikai struktúra számottevő fragmentálódására csupán négy (Grīva város, Līvāni, Stopiņi és Zilupe járás), míg polarizációval együttjáró homogenizálódásra mindössze nyolc példát találunk, mindegyiket Lettorszában (pl. Kalkūne, Demene, Robežnieki).

Összefoglalva megállapítható, hogy e kutatás egyfelől alátámasztja, másfelől viszont cáfolja (pontosabban árnyalja) azt általánosan elfogadott, és már-már rutinszerűen ismételt tézist, miszerint a két világháború közötti Baltikum etnikai struktúrája a homogenizálódás irányába mozdult el. Az országos szinten inenzívnek mondható homogenizálódás ugyanis távolról sem volt univerzálisnak nevezhető, hiszen az csak Észt- és Lettország közigazgatási egységeinek kevesebb, mint felét érintette. A nagyvárosok dinamikus homogenizálódása azonban túlkompenzálta – főleg Lettország esetében – a rurális települések enyhe diverzifikálódását vagy stagnálását. Láttuk azt is, hogy a Baltikum etnikai térszerkezete jelentős mérték-

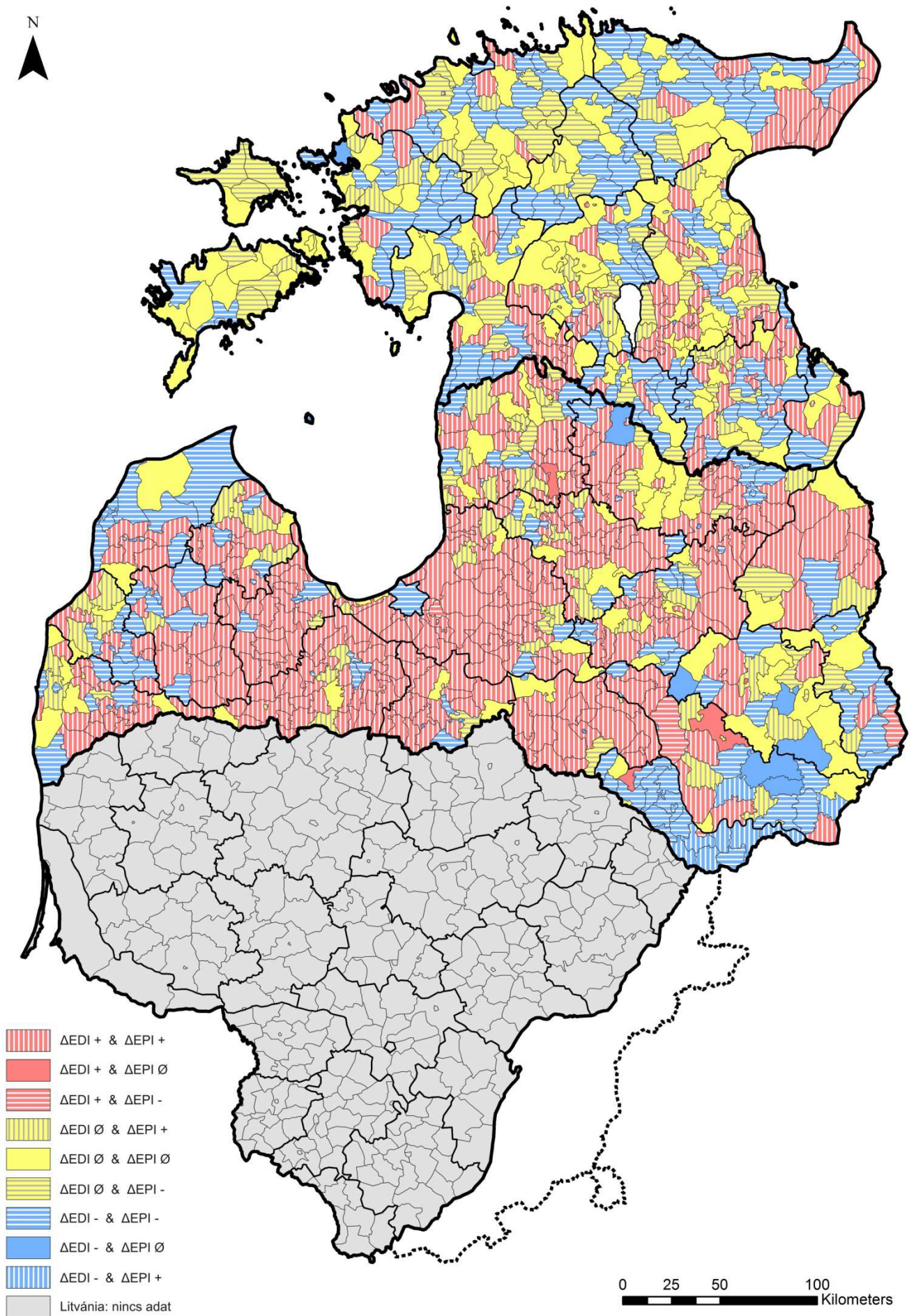
ben átalakult a XIX. század vége óta, ami a fragmentációs és polarizációs indexek tekintetében elsősorban az „észak-dél dichotómia” eltűnését eredményezte. Észt- és Lettország esetében helyette három dichotómia vált markánssá: a kelet-nyugat, a város-vidék és a fővárosország kettősség (29. ábra). Az etnikai struktúra átalakulásának új szempontok szerinti elemzése ezen kívül lehetővé tette a változás eddigieknél pontosabb tipizálását. A második világháború előtti utolsó észt és lett népszámlálás adatainak térképi megjelenítése a 30-32. ábrákon látható.

Az etnikai struktúra változása (1922/25 – 1934/35)	Észtország				Lettország			
	egységek száma (db)	népesség-szám (fő)	egységek száma (%)	népesség-szám (%)	egységek száma (db)	népesség-szám (fő)	egységek száma (%)	népesség-szám (%)
EFI + és EPI + diverzifikálódás és polarizálódás	93	176 544	23,0	15,8	299	626 195	52,8	32,0
EFI + és EPI \emptyset diverzifikálódás	0	0	0,0	0,0	4	13 497	0,7	0,7
EFI + és EPI – diverzifikálódás és fragmentálódás	0	0	0,0	0,0	4	23 256	0,7	1,2
EFI \emptyset és EPI +	26	44 027	6,4	3,9	48	124 619	8,5	6,4
EFI \emptyset és EPI \emptyset	104	241 245	25,7	21,6	60	235 437	10,6	12,0
EFI \emptyset és EPI –	41	101 026	10,1	9,0	21	41 705	3,7	2,1
EFI – és EPI + homogenizálódás és polarizálódás	0	0	0,0	0,0	8	34 136	1,4	1,7
EFI – és EPI \emptyset homogenizálódás	1	1 661	0,2	0,1	9	60 050	1,6	3,1
EFI – és EPI – homogenizálódás és depolarizálódás	140	551 950	34,6	49,4	113	795 001	20,0	40,7
Összesen	405	1 116 453	100,0	100,0	566	1 953 896	100,0	100,0

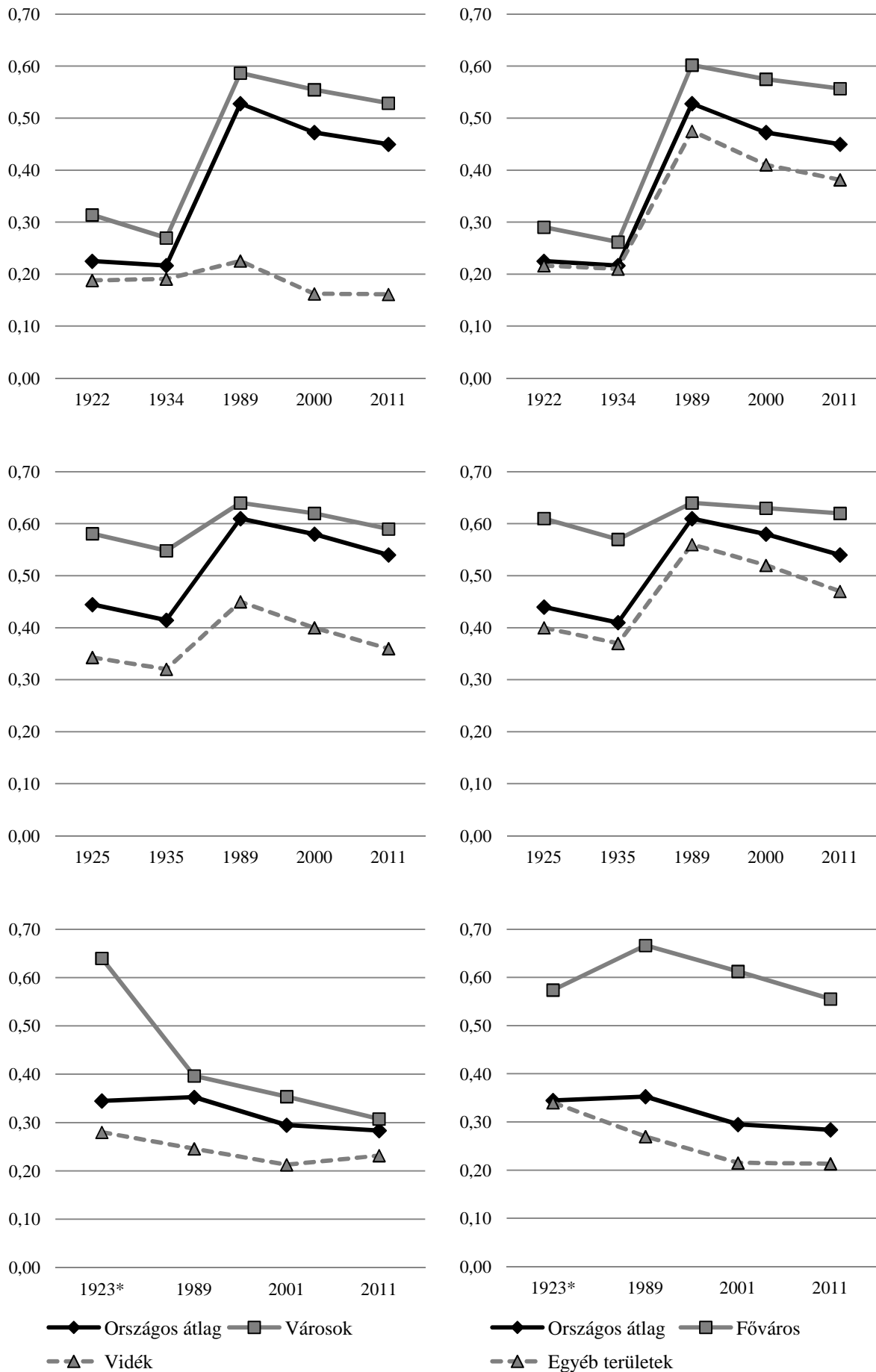
8. táblázat. Az etnikai összetétel változásának a tipizálása a Δ EFI és Δ EPI alapján (saját szerkesztés)

27. ábra. A balti államok járásainak és azok lakosságának relatív értékei az EFI-kategóriák szerint összesítve (saját szerkesztés)

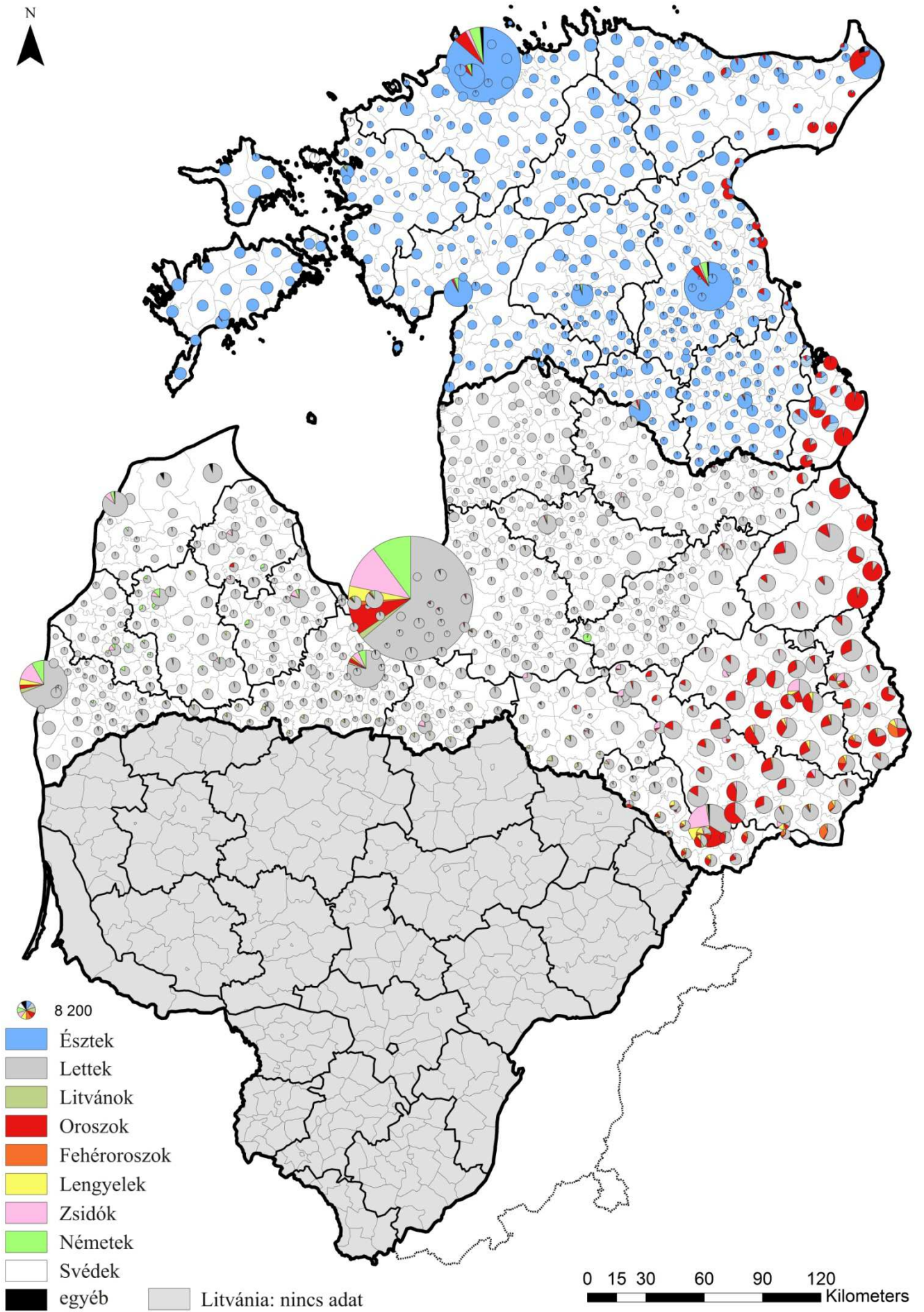
28. ábra. Az etnikai összetétel változásának a tipizálása a ΔEPI és ΔEDI alapján (1923/25 – 1934/35)
(saját szerkesztés)

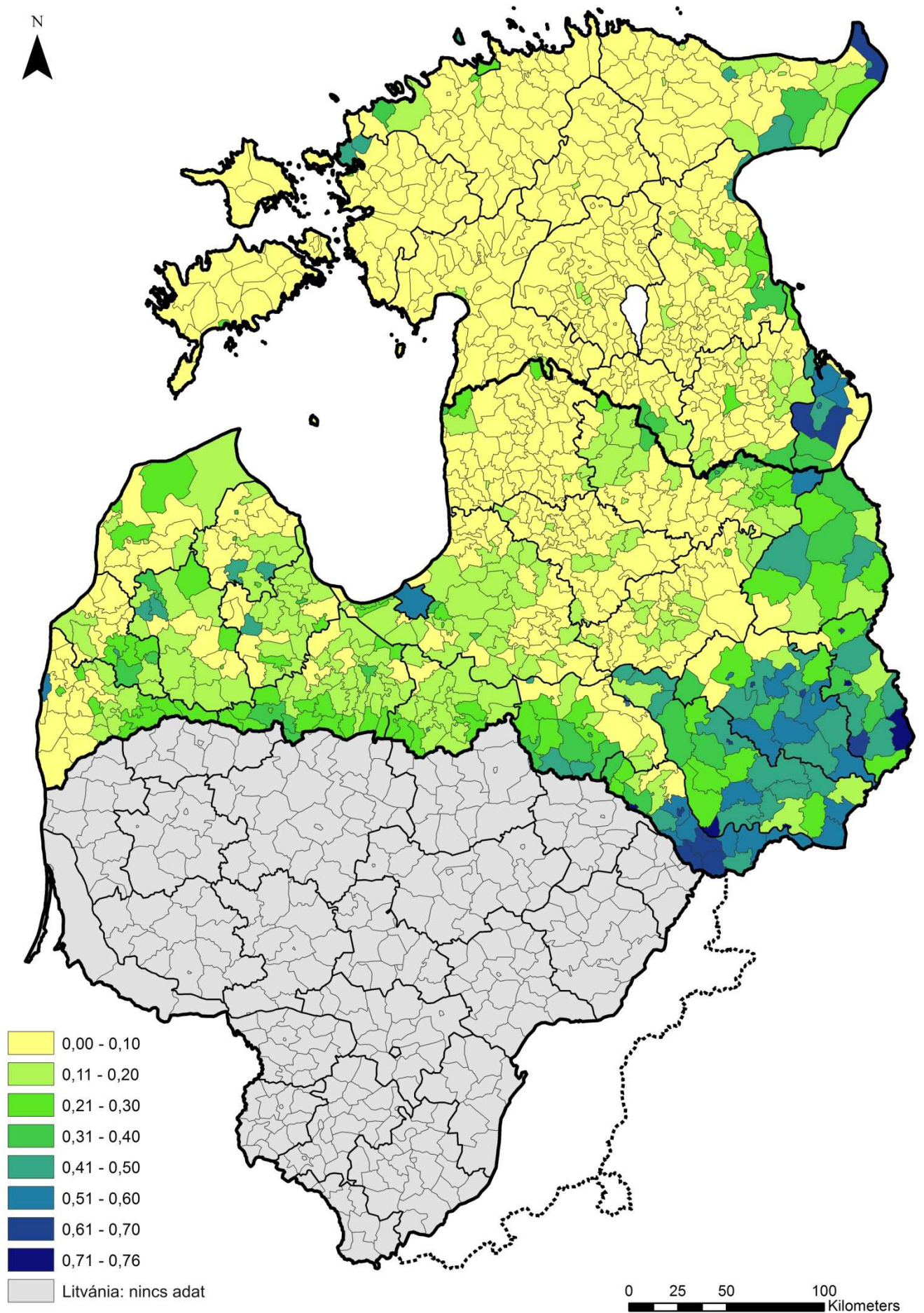
29. ábra. A város-vidék és főváros-vidék dichotómia változása a balti országokban (y tengely: EFI).

* 1923: „csonka-Litvánia” és Kaunas

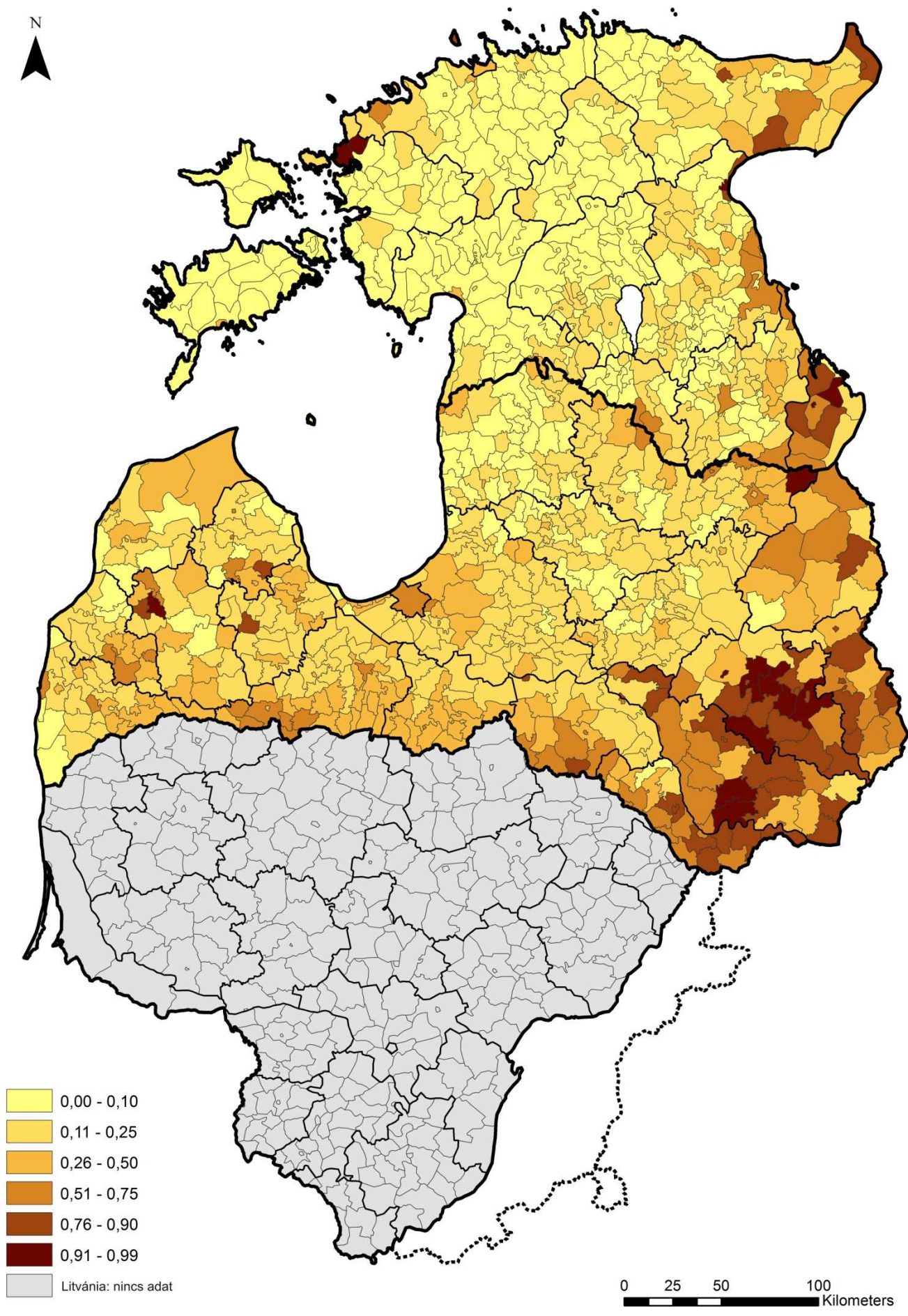
(saját szerkesztés)

30. ábra. A két világháború közötti Észtország (1934) és Lettország (1935) etnikai térszerkezete a legkisebb közigazgatási egységek szintjén (saját szerkesztés)

31. ábra. Etnikai fragmentációs indexek Észtország (1934) és Lettország (1935) járásaiban (saját szerkesztés)

32. ábra. Etnikai polarizációs indexek Észtország (1934) és Lettország (1935) járásaiban (saját szerkesztés)

6.4. A második világháború időszaka

1939 és 1945 között a Baltikum lakosság száma hozzávetőleg 20%-kal csökkent (9-10. táblázat). Ez az érték a legmagasabbak közé tartozik Európában, csak a lengyelországi és jugoszláviai veszteségek voltak ennél nagyobbak (RAUCH, G. – MISIUNAS, R. J. – TAAGEPERA, R. 1994, p. 219).

A második világháború újrarajzolta a Baltikum etnikai képét. Lezárult egyrészt a baltikumi németek hét évszázados történelme, hiszen a Molotov-Ribbentrop paktum titkos záradéka következtében – mely a Szovjetunió érdekszférájába engedte a balti államokat – Hitler parancsára „haza-”, pontosabban a Harmadik Birodalom által megszállt lengyel területekre telepítették őket, ahonnan 1945-ben ismét menekülniük kellett. 1939 és 1941 között kb. 20 700 észtországi, 52 600 lettországi és 50 200 litvániai német hagyta hátra otthonát, a Baltikumot (HEHN, J. 1982, p. 122, 131, 190). A náci megszállás során csaknem 200 ezer litvániai, 60 ezer lettországi (más becslések szerint mintegy 90 ezer – MEŽS, I. 1994a, p. 12) és 4 ezer észtországi zsidó polgár lelte halálát, melynek következtében a Baltikum izraelita közössége szinte teljesen eltűnt (SPEKKE, A. 2006, p. 365; STRANGA, A. 2008). Egyedül a litvániai zsidóság lélekszáma maradt ezres nagyságrendű: a litván állam határain belül kb. tízezren éltek túl a holokausz borzalmait, ami a világháború előtti lélekszámuk 4%-át jelenti (LEVIN, D. 2000, p. 235). Komoly veszteség érte a litvániai lengyel közösséget is, akik közül 1945 és 1947 között legalább 140 ezer embert telepítettek át Lengyelországba (ZVIDRIŅŠ, P. 1994, p. 366). Habár elméletileg önkéntes áttelepülésről volt szó, a valóságban a szovjet hatóságok nyomásgyakorlása jelentősen megnövelte az áttelepülők számát. A vilniusi lengyelek csupán 15-20%-a döntött a maradás mellett, akik többnyire az alsó társadalmi réteghez tartoztak (STRAVINSKIENĖ, V. 2007a; 2007b). A svédek a második szovjet megszállás előtt menekültek át Svédországba, ahol 1945-ben kb. hétezer észtországi svéd menekültet tartottak nyilván.

A második világháború során Litvániában kb. 230-270 ezer, Lettországon 205-260 ezer, Észtországban pedig legalább 100 ezer embert gyilkoltak meg, börtönöztek be, vagy deportáltak Szibériába az első és második szovjet megszállást követően (SAKKEUS, L. 1993, p. 7). Sőt, 1947 és 1949 között újabb deportálási hullám vette kezdetét, melynek során kb. 330 ezer, a teljes 1945-1955 közötti periódust vizsgálva pedig mintegy 440 ezer észt, lett és litván nemzetiségű személyt hurcoltak el. A legjelentősebb az 1949. márciusi volt; a balti tagköztársaságok ekkor tíz nap alatt összlakosságuk 3%-át veszítették el (TAAGEPERA, R. 1980; RAUCH, G. – MISIUNAS, R. J. – TAAGEPERA, R. 1994, p. 243). A háború éveiben külföldre menekülő baltiak számáról, az előzőekhez hasonlóan, szintén csak becslések állnak rendelkezésre: kb. 110 ezer litván, 100 ezer lett és legalább 70 ezer észt emigrálhatott nyugatra (SAKKEUS, L. 1993, p. 7).

	Észtország	Lettország	Litvánia
Népességszám 1939 októberében	1 130	2 000	2 950
Kivándorlás és területi változások, 1939. nov. – 1941. máj.	- 20	- 70	+ 50
Szovjet deportálások és kivégzések, 1940-1941	- 15	- 35	- 35
Szovjet katonai mozgósítás, 1941 és 1944-1945	- 35	- 20	- 60
Evakuálás a Szovjetunióba, 1941	- 30	- 40	- 20
Náci kivégzések és deportálások, 1941-1945	- 10	- 90	- 200
Német katonai mozgósítás, 1941-1945	- 70	- 150	- 50
Német munkaszolgálat, 1941-1944	- 15	- 35	- 75
Evakuálás és nyugatra menekülés, 1942-1945	- 60	- 100	- 50
Németországból és a német hadseregből hazatért emberek, 1944-1945	+ 60	+ 80	+ 50
Szovjet kivégzések és deportálások, 1944-1945	- 30	- 70	- 50
Szovjetunióból és a szovjet hadseregből hazatért emberek, 1944-1945	+ 20	+ 20	+ 50
Területi változások, 1945	- 70	- 50	+ 25
Kivándorlás Lengyelországba. 1945	0	0	- 150
Születések számának csökkenése	- 15	- 30	- 35
Népességszám 1945 végén (becslés)	850	1 400	2 400
Veszteségek (1939 – 1945)	-25%	-30%	-15%

9. táblázat. A balti államok népességszám-változása a második világháború éveiben, hozzávetőleges becslések alapján, ezer főben (RAUCH, G. – MISIUNAS, R. J. – TAAGEPERA, R. 1994, pp. 423-424)

	Észtország	Lettország	Litvánia
Népességszám 1945 végén (becslés)	850	1 400	2 400
Deportálások és letartóztatások, 1945-1955	- 80	- 100	- 260
Partizánháború veszteségei, 1945-1955	- 15	- 25	- 50
Természetes szaporodás, 1945-1955			
Balti nemzetiségű (<i>sic!</i>)	+ 50	+ 60	+ 300
Oroszok és más nemzetiségűek	+ 20	+ 40	+ 50
Bevándorlás			
Balti nemzetiségű (<i>sic!</i>)	+ 100	+ 100	+ 40
Oroszok és más nemzetiségűek	+ 230	+ 535	+ 160
Népességszám 1955 elején	1 157	2 010	2 613
Balti nemzetiségű (<i>sic!</i>)	865	1 250	1 980
A helybeli lakosság veszteségei			
1939-1945	- 280	- 600	- 700
1945-1955	- 90	- 125	- 310
Összesen (1939-1955)	- 370	- 720	- 1 000

10. táblázat. A balti államok népességszám-változása 1945 és 1955 között, hozzávetőleges becslések alapján, ezer főben (RAUCH, G. – MISIUNAS, R. J. – TAAGEPERA, R. 1994, pp. 426-427)

6.5. A szovjet megszállás időszaka

Ahogy a második világháborúról, úgy a szovjet időszakról is könyvtárnyi szakirodalom áll rendelkezésre. E disszertáció keretében nem a történelmi események részletes elemzése a célom, csupán az etnikai erőviszony-átrendeződés szempontjából releváns folyamatokra kívánom felhívni a figyelmet. Arra keresem a választ, hogy mikor és miért, de főleg: hol és hogyan változott meg a Baltikum etnikai összetétele a fragmentációs és polarizációs index által meghatározott dimenzióban. A szovjet érárt az értekezésben egyetlen kompakt peridódusként kezelem, aminek több magyarázata is van. Egyrészt a főbb demográfiai folyamatok, térben és időben eltérő intenzitással ugyan, de mindvégig azonos irányba mutattak. Másrészt a rendelkezésre álló népszámlálási adatok hiánya miatt az etnikai térszerkezet átalakulását nem, vagy legfeljebb csak nagyon durva közelítéssel tudnánk elemezni. Elégséges mennyiségű és minőségű adatbázis csak az utolsó, 1989. évi szovjet censzusról áll rendelkezésre, ami egyúttal ideális kezdőpontot jelent a recens etnikai folyamatok tanulmányozásához is.

Észtország, Lettország és Litvánia etnikai képe soha korábban és soha azóta nem volt olyan homogén, mint a második szovjet megszállás időpontjában: a litvánok és lettek aránya 80% feletti, az észteké pedig 94% körüli lehetett (ZVIDRIŃŠ, P. 1993; MEŽS, I. 1994a, p. 12; RAUN, T. U. 2001, p. 206). Ez az állapot 1989-re radikálisan megváltozott. A két világháború közötti időszakhoz képest a fragmentációs és a polarizációs index értéke (ezek párhuzamosan mozogtak) Észt- és Lettországban jelentős mértékben megnőtt, míg Litvániában csökkent.

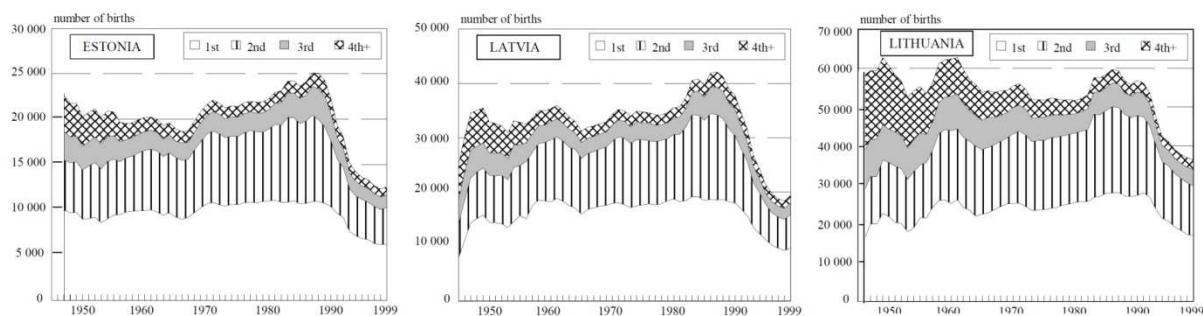
6.5.1. Az etnikai diverzitást módosító társadalmi folyamatok

Európa szomszédos népei között az észtek és lettek, valamint a másik oldalon az oroszok viszonylatában figyelhető meg a legnagyobb, kb. fél évszázados különbség a demográfiai átmenet ütemében (ВИШНЕВСКИЙ, А. – ВОЛКОВ, А. 1983; КАТУС, К. 1990). A második világháború kiobbánásának idejére előbbieket már beléptek az átmenet utolsó szakaszába, melyet alacsony születési és halálozási ráta, nulla körüli népességnövekedés, valamint a kontinens egyik leginkább elöregedő korstruktúrája jellemzett. Az észtek és lettek *természetes szaporodásának* alacsony szinten való stagnálása megfigyelhető volt a következő évtizedekben is. Ez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy e két nemzet azon kevesek közé tartozik Európában, melyek lélekszáma napjainkban nem éri el a második világháború előtti szintet (MEŽS, I. – BUNKŠE, E. – RASA, K. 1994, p. 15). Annak ellenére azonban, hogy a születési és halálozási ráták alakulása hasonló mintázatot rajzolt, mint a fejlett nyugat- és észak-európai társadalmak esetében, három fontos különbségre kell felhívni a figyelmet. Egyrészt a második világháború után a kiterjedt partizánháború (lásd pl. VARDYS, V. S. 1962; PURRE, A. 1964), a sztálini terror, vala-

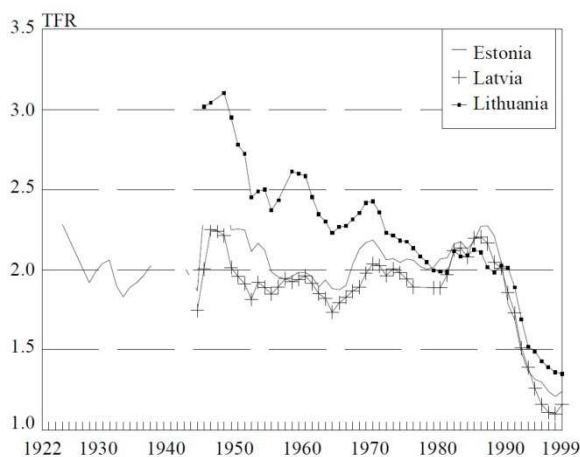
mint a rendkívül alacsony életszínvonal (RAUCH, G. – MISIUNAS, R. J. – TAAGEPERA, R. 1994, pp. 248-249) miatt itt nem volt megfigyelhető a baby-bumm jelenség. Másrészt az 1970-80-as években a születések száma, a nyugati társadalmakra jellemző második demográfiai átmenettől eltérően, itt emelkedni kezdett. Harmadrészt a balti államok lakosság száma 1950 és 1989 között kb. másfélszeresére nőtt; márpedig az évi 1% körüli népességnövekedés meglehetősen szokatlan azon társadalmak esetében, melyek már elérték a demográfiai átmenet utolsó szakaszát (KATUS, K. – PUUR, A. – PÖLDMA, A. 2005, pp. 47-49). E két utóbbi jelenség közvetve már a vándorlási pozitívummal függ össze, hiszen az immigránsokra rendszerint fiatalosabb korstruktúra és magasabb termékenységi ráta volt jellemző (PARMING, T. 1977, p. 39).

Az Észt és Lett Szovjet Szocialista Köztársaságok összesített termékenységi rátái azonban még velük együtt is a népességreprodukció szintje körül, 1,7 és 2,3 között ingadoztak, és ezzel a szülőképes korú nőkre jutó születések átlaga rendre itt volt a legalacsonyabb az egész világon. A helyzetet csak súlyosbította, hogy a szovjet hiánygazdaságban gyakran nem voltak beszerezhetőek a modern fogamzásgátló eszközök, így az abortuszok száma bizonyos években még az élveszületések számát is meghaladta. A halálozási ráta az 1950-es évek vége után nagyfokú stabilitást mutatott, ám a korszpecifikus értékek változása igen eltérő volt: a csecsemőhalandóság látványos visszaszorulásával párhuzamosan drasztikusan romlott a 40-59 év közöttiek (különösen a férfiak) halálozási rátája. A születéskor várható átlagos élettartam ugyanakkor mindhárom balti tagállamban emelkedett (KATUS, K. – PUUR, A. – PÖLDMA, A. 2005, pp. 47-59).

A litván társadalom továbbra is több évtizedes lemaradásban volt északi szomszédaihoz képest a demográfiai átmenet ütemében, és csak az 1980-as évek végére „dolgozta le hátrányát”. Ez a megkésetttség sok szempontból előnyükre vált a szovjet megszállás évtizedeiben. A termékenységi ráta ugyan a 3,1-es maximum után az 1950-60-as években 2,5 körüli értékre csökkent, de még így is jóval magasabb volt, mint Észt- vagy Lettország esetében. Ugyanezen időszak alatt a születések számát tekintve 2-3-szorosan felülmúlta a másik két balti államot, ráadásul Litvániában ekkor még általánosan elterjedt volt a három vagy többgyerekes családmodell. A litvánoknak így sikerült az, ami az észteknek és letteknek nem: az 1960-as évekre pótolni tudták a tetemes világháborús veszteségeket, sőt a gyors természetes szaporodás révén még növelték is lélekszámukat. A születési és halálozási ráták csak az 1970-es évektől kezdtek megközelíteni az északi szomszédokét, és a függetlenség visszaállítása e tekintetben már alig volt különbség köztük (33-34. ábra).

33. ábra. Születések száma az Észt, Lett és Litván Sz. Sz. K.-ban, 1945-1999
(KATUS, K. – PUUR, A. – PÖLDMA, A. 2005, p.51)

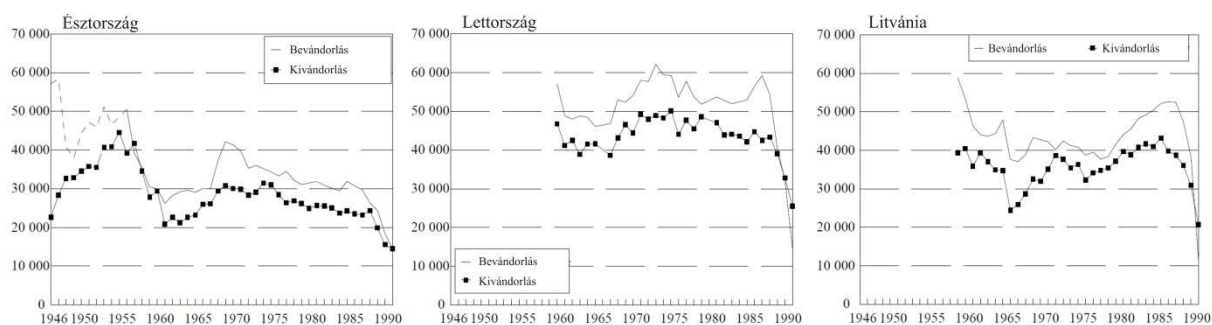

34. ábra. Termékenységi ráta az Észt, Lett és Litván Sz. Sz. K.-ban, 1945-1999
(KATUS, K. – PUUR, A. – PÖLDMA, A. 2005, p. 51)

Észt- és Lettország az 1930-as években lépett be a mobilitási átmenet harmadik fázisába, ami a *migrációs* potenciál kifulladásával járt; egyedül a falu-város vándorlás volt továbbra is jelentős. A második világháború után azonban, hasonlóan a demográfiai átmeneten túljutó nyugat- és észak-európai államokhoz, a baltiak is átléptek egy újabb szakaszba: tipikus bevándorló országokká váltak. Az immigránsok ezekben az évtizedekben olyan területekről érkeztek, amelyek még a demográfiai átmenet korábbi, intenzív népesség-gyarapodással és növekvő migrációs potenciállal jellemezhető fázisában tartottak. Ez a Baltikum esetében a Szovjetunió egyéb, többnyire orosz többségű területeit jelentette. A hasonlóságok ellenére azonban látni kell, hogy a folyamat körülményei jelentősen különböztek a nyugati mintáktól: a célországok méretéhez képest a migráció a Baltikumban sokkal nagyobb volumenű volt, ráadásul egy „külső” politikai döntés következményeként kumulálódott. Litvániát a migrációs átmenet tekintetében is a megkésettség jellemezte, hiszen csak a második világháború után kezdett növekedni a városi népesség aránya. Az intenzív városi iparosodás munkaerő-szükségletét tehát a rurális tér fokozódó emigrációs potenciálja ki tudta elégíteni. Ennek, valamint a sokáig elhúzódó partizánháborúnak, továbbá az ügyesen manőverező litván politikának (pl. MEŽS, I.

1994b, p. 25; JANUŠAUSKAS, R. 2008, pp. 88-89) köszönhetően ide az 1950-es évek végéig kevesebb bevándorló érkezett, így az ország etnikai karaktere is kevésbé változott meg.

A rendelkezésre álló adatok részleges hiánya miatt nehéz komplex képet alkotni a szovjet éra migrációs tendenciáiról. A legkevesebbet épp az 1945 és 1955 közötti időszakról tudunk, amikor a tömeges deportálások mellett zenitjére ért a Baltikumba irányuló immigráció. Becslések szerint a tárgyalt időszakban a balti tagköztársaságok vándorlási különbözete megközelítette az egymillió főt (ZVIDRIŅŠ, P. 1994, p. 367). A hivatalos adatok alapján 1960 és 1990 között az Észt Sz. Sz. K.-ba 680 ezer, a Lett Sz. Sz. K.-ba 1 082 ezer, a Litván Sz. Sz. K.-ba pedig 768 ezer fő érkezett, és – ugyanilyen sorrendben – 501 ezer, 810 ezer és 584 ezer fő távozott. A migrációs pozitívumot tehát mindhárom tagállamban a tömeges bevándorlás és az úgyszintén tömeges kivándorlás különbözete adta (35. ábra). Hatalmas számok ezek, ha figyelembe vesszük a befogadó országok paramétereit: a migrációban résztvevők száma megközelítette, sőt Észtország esetében meg is haladta a teljes népességszámot (SAKKEUS, L. 1993, p. 8). Ennek magyarázata az, hogy a migránsok nagy részét „a hosszú rubelekre” vadászó fiatal orosz vendégmunkások tették ki, akik nem szándékoztak végérvényesen letelepedni. Sőt, a be- és kivándorlók száma valójában még ennél is nagyobb volt, hiszen a sorkatonasággal összefüggő migráció nem jelent meg a statisztikákban. A Baltikumban állomásozó haderő nagyságát jól érzékelteti az, hogy például Észtország esetében becslések szerint az „extraterritoriális” katonai területek lakossága a teljes populáció kb. 10%-át alkothatta (SAKKEUS, L. 2000, p. 6, 11). A balti szovjet szocialista köztársaságok szinte teljesen izolálódtak a világ többi részétől: a bevándorlók mindössze 2-3%-a érkezett a Szovjetunió kívülről, és a kivándorlók csupán 6-7%-a telepedett le annak határain túl.

35. ábra. Az Észt, Lett és Litván Sz. Sz. K. vándorlási egyenlege
(KATUS, K. – PUUR, A. – PÖLDMA, A. 2005, p. 60)

Habár a balti államok – mint a Szovjetunió legfejlettebb tagköztársaságai – vonzó célpontot jelentettek a magasabb bérekre, biztosabb megélhetésre vágyó oroszok számára, többről

volt szó, mint „spontán eloroszosodásról”. A moszkvai pártvezetés számára ugyanis mind katonai, mind politikai, mind gazdasági szempontból stratégiai fontosságú volt a régió etnikai kompaktságának megbontása, és ezáltal a térség integrálása a szovjet birodalomba. Egyes történészek már ennek számlájára írják az 1947-49 közötti deportálási hullámokat is, melyek következtében az észtek, lettek és litvánok száma kb. 330 ezer, a partizánháború áldozatait is figyelembe véve pedig mintegy 420 ezer fővel csökkent (10. táblázat). Ezzel párhuzamosan grandiózus nehézipari fejlesztések vették kezdetüket, melyek égető munkaerőhiányt teremtettek a Baltikum nagyvárosaiban (KRISJÄNE, Z. 2005, pp. 134-135). A hivatalos álláspont szerint tehát e hiányt a Szovjetunió más területeiről volt célszerű pótolni.

Arra, hogy Moszkva szándékos eloroszosítási politikát folytatott-e, nem lehet határozott választ adni a szovjet levéltárakba való betekintés nélkül. A balti történészek többsége mindazonáltal a közvetett bizonyítékok alapján hajlik az „igen” válaszra (pl. PARMING, T. 1977, pp. 35-36; ZĪLE, L. 1991, pp. 31-36; STRODS, H. 1992; RAUN, T. U. 2001, p. 207). Gyakran hivatkoznak például arra, hogy a baltikumi álláslehetőségek olykor csak a Szovjetunió egyéb területein voltak meghirdetve, helyben egyáltalán nem (RAUCH, G. – MISIUNAS, R. J. – TAAGEPERA, R. 1994, p. 250, 312). MEŽS, I., BUNKŠE, E. és RASA, K. (1994, p. 12) felhívják továbbá a figyelmet arra, hogy míg Moszkvába, Leningrádba és a Fekete-tenger partvidékére csak igen nehezen lehetett letelepedési engedélyt kapniuk a nyugállományba vonuló katonatiszteknek, addig a baltikumi városokban ingyen juthattak újépítésű ingatlanokhoz. Részben ennek tudható be, hogy kb. 200 ezer orosz tiszt – és családtagjaik – telepedtek le a Baltikumban. Összességében véve azonban e folyamatot nem csak – vagy nem elsősorban – ruszifikációként, hanem „kolonizációként” kell értelmeznünk (ANNUS, E. 2012).

A szovjet érában tehát folyamatossá, bár volumenét tekintve csökkenő intenzitásúvá vált az oroszok, ukránok, fehéroroszok és kisebb mértékben más „szovjet” etnikumok betelepülése. (Utóbbiak közül érdemes kiemelni azokat, melyek mérete jelentős változáson esett át a tárgyalt időszakban. Ész- és Lettországból a németek száma 1970-re, a zsidóké és lengyeleké pedig 1959-re nőtt meg ugrásszerűen; többségük a Szovjetunió más területeiről – a németek esetében Kazahsztánból – érkező, többnyire már oroszul beszélő, de etnikai identitását még őrző szovjet állampolgár volt. A csaknem tizenhatszorosára duzzadó észtországi finn közösséget pedig elsősorban olyan inkeri finnek alkották, akiket még az 1940-es években deportáltak szülőföldjükről, majd a szibériai száműzetés után nyelvrokonaik földjén telepedtek le (KURS, O. 1994). A németek és zsidók lélekszámának látványos apadása csak az 1970-es évektől vált jellemzővé – mindenekelőtt Litvániában –, ami a lassú asszimilálódásból és folyamatos kivándorlásból adódott.) A litvániai lengyel kisebbség esetében egy kétirányú mig-

ráció volt megfigyelhető az 1950-es években. 1956 és 1959 között sor került egy második „repatriálási” hullámra (SZAYNA, T. S. 1993, p. 2), mely során kb. 35 ezer lengyel hagyta el a Litván Sz. Sz. K.-t. Ezt nagyjából kompenzálta a Szovjetunió egyéb területeiről, többnyire a Fehérorosz és Ukrán Sz. Sz. K.-ból érkező lengyel bevándorlók tömege, ill. a lengyelekre jellemző magas természetes szaporulat (STRAVINSKIENĖ, V. 2006, p. 30).

Fontos hangsúlyozni ugyanakkor, hogy a Szovjetunió belüli népességmozgás irányára vonatkozó adatok, melyek a propiska-rendszer miatt eleve pontatlanok voltak, szigorúan titkosnak minősültek. Amit ma ismerünk, az zömmel az 1990-es évek elején tevékenykedő történészek és demográfusok tényfeltáró munkájának köszönhető, akik a rendelkezésre álló adattöredékek alapján próbálták rekonstruálni a négy évtized migrációs folyamatait. Úgy tűnik, hogy míg a második világháború utáni tíz - tizenöt évben a balti tagköztársaságokkal közvetlenül szomszédos oblasztyok voltak a legfőbb kibocsátó területek, addig az 1960-as évek közepétől már lecsökkent e „hinterland” emigrációs potenciálja. Így egyre nagyobb arányban érkeztek olyan bevándorlók, akiknek korábban semmilyen történelmi, kulturális kapcsolatuk nem volt a Baltikummal. A tapasztalatok szerint ezek az oroszok kevésbé bizonyultak nyitottak és toleránsnak a baltiakkal szemben és kevésbé (ha egyáltalán) kívántak alkalmazkodni a helyi kulturális közeghez (SAKKEUS, L. 1993, p. 8, 11); ez pedig az etnikai feszültségek kiéleződéséhez vezetett.

A természetes szaporodáson és vándorlási egyenlegen túl az EFI és EPI változásának elemzésekor érdemes figyelembe venni az *asszimiláció* jelenségét is, aminek irányát és mértékét a demográfusok legtöbbször az etnikai és nyelvi adatok összehasonlítása, ill. a vegyes házasságok gyakorisága révén próbálják megbecsülni. Az anyanyelv elhagyása és a nemzeti-ségi azonosságtudat megtartása ugyanis gyakran csak átmeneti állapotnak tekinthető, hiszen az úrlapot kitöltők gyermekei – csakúgy, mint a vegyes házasságban születettek – már sokkal nagyobb valószínűséggel vallják magukat etnikailag is a többségi csoport tagjának és kötnek a későbbiekben úgyszintén vegyes házasságot (KALNIUS, P. 1998, pp. 207-208). Nem véletlen, hogy a Szovjetunióban ideológiai megfontolásból is propagálták a vegyes házasság intézményét, hiszen azt – a leghatékonyabb asszimilációs eszközként – az egységes szovjet nép létrejöttéhez vezető út kulcsmomentumának tartották (КОЗЛОВ, В. И. 1974; ГАНИЦКАЯ, О. А. – ТЕРЕПТЬЕВА, Л. Н. 1977).

Bár az etnikai és anyanyelvi adatok közötti átfedés a szovjet érában mindhárom tagköztársaságban 90%-nál magasabb volt, az etnikum-specifikus értékek szórása mindenütt jelentősnek bizonyult. 1970 és 1989 között az észtil, lettül és litvánul beszélő észtek, lettek és litvánok aránya csak minimális mértékben csökkent, és az orosz anyanyelvű, orosz nemzetiségű

lakosok aránya is stagnált. Az etnikai identitástudat és az anyanyelv közötti átfedés azonban jelentősen alacsonyabb volt, ráadásul dinamikusan csökkenő tendenciát mutatott a nem orosz kisebbségek – elsősorban a fehéroroszkok, ukránok, lengyelek és zsidók – esetében. 1989-ben már relatív vagy abszolút többségük orosz anyanyelvűnek vallotta magát (11. táblázat). Meghatározó szerepet játszott ebben az iskolarendszer ruszifikálása, hiszen a kisebbségeknek kevés kivételtől – pl. a litvániai lengyelektől – eltekintve egyáltalán nem volt lehetőségük az anyanyelvükön tanulniuk; így szinte kivétel nélkül orosz tannyelvű iskolába jártak (MEŽS, I. 2005, p. 7, 10). Az orosz mint anyanyelv elterjedése kisebb mértékben ugyan, de a litvániai lengyelek esetében is megfigyelhető volt, ami ezúttal is az etnikai identitástudat gyengülésének indikátoraként értelmezhető. Ennek oka a két repatriálási hullám volt, mely során elsősorban az értelmiség távozott, így a lengyel közösség kohéziója jelentősen csökkent (STRAVINSKIENĖ, V. 2006).

	Anyanyelve azonos az etnikai hovatartozással		Anyanyelve nem azonos az etnikai hovatartozással: észti / lett / litván		Anyanyelve nem azonos az etnikai hovatartozással: orosz	
	1970	1989	1970	1989	1970	1989
ÉSZTORSZÁG						
észtek	99,2	98,9	-	-	0,7	1,0
oroszkok	98,4	98,6	1,5	1,3	-	-
fehéroroszkok	43,4	31,9	0,6	0,7	55,7	67,1
ukránok	51,9	44,2	1,0	1,2	47,0	54,5
finnek	51,5	31,0	27,8	40,8	20,4	28,1
zsidók	21,5	12,4	7,7	8,4	70,0	78,3
egyéb	?	48,1	?	6,0	?	44,4
LETTORSZÁG						
lettek	98,1	97,4	-	-	1,8	2,6
oroszkok	98,7	98,8	1,2	1,1	-	-
fehéroroszkok	43,6	32,7	2,5	2,5	53,3	64,8
ukránok	53,9	49,5	0,7	0,9	45,2	49,4
lengyelek	44,4	27,3	13,1	14,7	39,1	54,2
litvánok	79,3	63,9	14,3	23,8	5,8	11,9
zsidók	46,2	22,5	23,5	2,0	52,3	74,9
egyéb	?	56,5	?	6,0	?	34,6
LITVÁNIA						
litvánok	99,5	99,6	-	-	0,2	0,3
oroszkok	97,8	95,6	2,0	4,1	-	-
fehéroroszkok	52,3	40,5	1,3	2,5	40,7	53,3
ukránok	52,4	51,1	1,9	3,0	45,3	45,3
lengyelek	92,4	85,0	3,2	5,0	3,8	9,2
zsidók	61,9	35,7	2,8	6,7	35,0	56,8
egyéb	?	59,0	?	11,8	?	27,0

11. táblázat. A szovjet balti tagköztársaságok jelentősebb etnikumai az anyanyelv alapján (%) (Государственный комитет СССР по статистике: Итоги всесоюзной переписи населения 1970, 1989 года)

1979-ben a vegyes házasságok arányát tekintve Lettország az első (24,2%), Észtország a hatodik (15,8%), Litvánia pedig tizenegyedik (11,3%) helyen állt a szovjet szocialista köztársaságok listáján (АРУТЮНЯН, Ю. В. – БРОМЛЕЙ, Ю. В. 1986, p. 153). Figyelembe véve a tényt, hogy a lettek 18%-a, az észtek 9%-a és a litvánok 7%-a választott magának más nemzetiségű házastársat (MEŽS, I. – BUNKŠE, E. – RASA, K. 1994, p. 17), továbbá hogy az észti / letti / litván – orosz vegyes házasságokban született gyermekek enyhe többsége (64%, 54%, 74%) észtként, lettiként és litvánként került regisztrálásra (БОЛКОВ, А. Г. 1989, p. 13), arra következtethetünk, hogy a Baltikum nem orosz kisebbségei körében volt legintenzívebb az asszimiláció, ami mindenekelőtt az oroszok javára történt. (Ez a jelenség egyébként másutt is megfigyelhető volt a Szovjetunióban – GORENBURG, D. 2006, pp. 150-151).

Bizonyos rurális területeken, főleg Latgalében, azonban még az a nonszensz helyzet is előállt, hogy a többség kezdett asszimilálódni az orosz kisebbségbe. Ez a letti nyelvű iskolahálózat elégtelen kiépítettségéből adódott; több településen például még annak ellenére sem volt letti nyelvű oktatás, hogy a lakosság többségét ők alkották. Tapasztalatok szerint a balti és orosz szülőkkel rendelkező gyermekek későbbi identitás-vállalása legtöbbször az adott település vagy régió aktuális etnikai erőviszonyain múlott, így „minél alacsonyabb volt a lettek aránya, annál nagyobb valószínűséggel asszimilálódtak az orosz kultúrába” (MEŽS, I. – BUNKŠE, E. – RASA, K. 1994, p. 17, 19).

Összefoglalva tehát megállapítható, hogy Észt- és Lettországban makroszinten mind a természetes szaporulat, mind a vándorlási egyenleg azonos előjelű változást, etnikai diverzifikálódást (ΔEFI : +0,37 és +0,29), és az oroszok mint domináns kisebbség jelenléte miatt polarizálódást (ΔEPI : +0,55 és +0,32) eredményezett. Míg az észtek és lettek lélekszáma a szovjet érában csökkent, addig a keleti szlávok összesített száma 1989-re kb. tizenegyszeresére, ill. hatszorosára emelkedett az 1930-as évekhez képest. Litvánia etnikai struktúrája más irányba változott. A második világháború tragikus következményeként a zsidók és németek száma drasztikusan lecsökkent, a lengyeleké pedig megfeleződött. A fragmentációs és polarizációs indexek mérséklődését (ΔEFI : -0,13; ΔEPI : -0,13) így még az oroszok, beloruszok és ukránok bevándorlása sem tudta kompenzálni. A litván demográfiai átmenet megkésettisége, valamint a viszonylag mérsékelt immigráció miatt a két mutató 1959 és 1989 között stagnált.

Az asszimilációs trendek vizsgálata során arra a következtetésre juthatunk, hogy a szovjet megszállás évtizedeiben a nem orosz kisebbségek lassú eloroszosodása jelentette az elsőszerű asszimilációs irányt. E jelenség mérsékelte az etnikai fragmentálódás sebességét, sőt bizonyos esetekben csökkentette is azt. A másik oldalon viszont polarizálta az etnikai struktúrát, hiszen hozzájárult az oroszok arányának további emelkedéséhez.

6.5.2. Az etnikai homogenizálódás, fragmentálódás és polarizálódás területi különbségei a szovjet megszállás évtizedeiben

A balti államok radikálisan átalakuló közigazgatási rendszerei miatt nincs mód a két világháború közötti és a szovjet éra etnikai térszerkezetének közvetlen összehasonlítására; 1945 után nemcsak a megyék, hanem a legkisebb közigazgatási egységek, a járások határvonalait is teljesen átszabták. A két térképsorozat (30-32. – 36-39. ábra) egymás mellé helyezésével azonban a főbb tendenciák így is láthatóvá válnak.

Mivel a szovjet érában elsősorban az immigráció volt felelős a nemzetiségi összetétel átalakulásáért, a legnagyobb mértékű diverzifikáció a felduzzasztott lakosság számú ipari központokban és a katonai bázisok közelében volt megfigyelhető. E heterogenizálódás rendszerint polarizálódást is eredményezett, hiszen az esetek többségében eredetileg alacsony vagy legfeljebb közepes diverzitási indexszel rendelkező területeken hajtották végre a fejlesztéseket, a betelepülők zöme pedig mindenütt orosz származású migráns volt. Az etnikai fragmentáció és polarizáció szintje így legjelentősebb mértékben Észak- és Északkelet-Észtországban, Közép-Lettországban, valamint a jelentős ipari kapacitásokkal rendelkező nagyvárosokban emelkedett meg, pl. Tartuban, Pärnuban, Ventspilsben, Daugavpilsben. Más területeken az EFI- és EPI-értékek szerényebb mértékben ugyan, de permanens módon növekedtek, aminek következtében a homogenitásra utaló sárga szín kiterjedése jelentős mértékben összezsugorodott az 1930-as évekhez képest (31. és 37. ábra). Továbbra is maradtak azonban olyan térségek, melyeknek sikerült megőrizniük viszonylag homogén, észt vagy lett többségű karakterüket. Ennek okai az alábbiak lehettek (MEŽS, I. 1994b, p. 38).

- Általában alacsony lakosság számú és alacsony népsűrűségű (10 fő/km² alatt), olykor kiterjedt erdővel vagy mocsárvidékekkel borított területekről volt szó (pl. Soomamocsarak Észtországban), melyekre jellemző volt továbbá:
 - a fővárosoktól mért viszonylag nagy távolság,
 - a közlekedési rendszer, főleg a vasúthálózat elmaradottsága,
 - a szovhozok helyett a kolhozok dominanciája (hiszen a mezőgazdaságban dolgozó, egyébként viszonylag kevés bevándorló elsősorban az állami gazdaságokban helyezkedett el),
 - néha a hermetikusan lezárt határsáv közelsége, különösen a Balti-tenger partja mentén (elsősorban Liepāja, Ventspils, Talsi, Pärnu megyék és az észt szigetek esetében),
 - a háború utáni deportálások relatíve kisebb veszteségei.

Etnikai homogenizálódásra Észt- és Lettország területén csak kevés (pl. a korábban részben svédek által lakott települések abszolút észt többségűvé váltak), magas szinten stagnáló EFI-

és EPI-értékekre viszont annál több példát találunk. Ilyen volt az észtek, óhitű és ortodox oroszok, kisebb arányban pedig szetuk által vegyesen lakott Peipsi-tó nyugati partvidéke (BERG, E. 2007, p. 371), melynek etnikai összetétele szinte konzerválódott a XX. század során. A bevándorlási hullámok jórészt elkerülték Lettország elmaradott, periférikus keleti régióját, Latgalét is, ahol az 1935-1959 közötti népességszám-csökkenés a háború és deportálások miatt a lett és zsidó nemzetiségűeket érintette leginkább. A többi etnikai csoport lélekszáma itt csak az 1960-as évektől indult növekedésnek, ami átbillentette a mérleg nyelvét és relatív orosz többségűvé tette a régiót. Ezt követően Latgale lakosság száma gyors csökkenésnek indult: a fővárosba és a közeli városokba történő elvándorlás miatt a rurális térségek néhány évtized alatt népességük 40-60%-át veszítették el (Latvijas Vēstures Atlants 2005, p. 62). A zsidó közösség eltűnését, valamint a litvánok, beloruszok és lengyelek arányának érzékelhető csökkenését nem kompenzálta az oroszok (lettekhez viszonyított) magasabb népszaporulata sem. Ráadásul a nem orosz kisebbségek – sőt olykor a lettek – lassú asszimilációja a lokális orosz többségbe tovább csökkentette a fragmentáció mértéket, a polarizálódás irányába tolva Latgale középső és déli részének etnikai struktúráját.

Litvánia esetében sokkal nehezebb a második világháború előtti, ill. az 1989-es adatok összevetése. Egyrészt a Vilnius-vidék 1939 előtt a lengyel állam részét képezte, másrészt az 1989. évi etnikai adatok csak megyei szinten („rajonas”) állnak rendelkezésre, a legkisebb közigazgatási egységek szintjén (423 db „apylinkés”) nem. Az etnikai térszerkezet változásának rekonstruálása így csak nagyvonalú közelítéssel lehetséges. Az országos adatok alapján jól látszik, hogy a Litván Sz. Sz. K. nemzetiségi összetétele a világháborút követő gyors homogenizálódás után, a szovjet érában nagyfokú stabilitást mutatott: az etnikai csoportok többnyire egy százalékpontonál kisebb változást könyvelhettek el. Az észtek és lettek helyzetéhez képest nagy különbség, hogy a litvánok még növelni is tudták részesedésüket, hiszen arányuk 1959 és 1989 között 0,3 százalékponttal emelkedett (4. táblázat, 9. ábra). Az ellitvánosodás üteme tíz megyében szerény (+2 – +5%), ötben pedig jelentős mértékű (+5% feletti) volt, míg a megyék 2/3-a változatlanul homogén litván többségű maradt. Az ország legnagyobb részét tehát lassú, de folyamatos etnikai homogenizálódás jellemezte. A litvánok aránya mindössze három közigazgatási egységben csökkent számottevően 1970 és 1989 között (Mažeikiai, Jonava, Ignalina megyék: -5%, -5%, -40%), ami az etnikai diverzitás emelkedését vonta magával.

Míg Tallinn és Rīga jelentős mértékben eloroszosodott, addig Vilniust a litvánok „vették birtokukba”. Számuk, elsősorban a belső migráció következtében 1600-ról (1931) előbb 79 ezer (1959), majd 292 ezer (1989) főre emelkedett, ami azt jelenti, hogy arányuk 1%-ról 33%-

ra, majd 50%-ra nőtt (STANAİTIS, S. – ČESNAVIČIUS, D. 2010, pp. 33-38). Sajátosan alakult ugyanakkor a fragmentációs és polarizációs indexek egymáshoz viszonyított mozgása. 1942 után a város összetétele a fragmentálódás irányába mozdult el; a zsidók és lengyelek arányának drasztikus csökkenése, ill. a litvánok, oroszok és fehéroroszkok arányának növekedése 1959-re történelmi csúcspontra repítette az EFI (0,75) és történelmi mélypontra (0,71) az EPI értékét. Ezt követően a homogenizálódás lassú polarizálódással párosult, hiszen a relatív többségbe kerülő litvánok mellett az oroszok és lengyelek két, nagyjából azonos súlyú etnikai csoportként megerősítették pozícióikat (9. ábra).

Bár a multietnikus Kelet-Litvánia esetében az adminisztratív határok gyakori változása miatt nincs mód ilyen közvetlen összehasonlításra, az 1942-es, 1959-es és 1989-es adatok alapján azért képet alkothatunk a főbb tendenciákról (KALNIUS, P. 1998, pp. 34-35). 1959-ig az EFI 0,62-ről 0,61-re csökkent, az EPI viszont 0,86-ről 0,88-ra növekedett, azaz enyhe homogenizáció mellett polarizálódott az etnikai struktúra. A litvánoknak a közeli fővárosba történő elvándorlása, valamint az oroszok immigrációja miatt a lengyelek és oroszok aránya megnövekedett kissé a rurális térben. 1959 után viszont fragmentálódás mérhető (Δ EFI: +0,06; Δ EPI: -0,06), ami a négy legnagyobb etnikai csoport arányának fokozatos kiegyenlítésére utal. 1989-ben a vizsgált terület egység (Iganlinos, Šalčininkų, Širvintų, Švenčionių, Trakų, Zarasų) lakosságának már 41%-át litvánok, 36%-át lengyelek, 16%-át oroszok és 5%-át beloruszkok alkották.

6.5.3. A balti szovjet szocialista köztársaságok etnikai térszerkezete 1989-ben

Míg a második világháború előtti Észtországban a járások 4/5-e etnikailag homogénnek bizonyult, ahol a lakosság 60%-a (668 ezer ember) élt, addig 1989-ben már csak a járások alig több mint negyedében volt az EFI 0,10-nál alacsonyabb; a teljes populáció mindössze 9%-ával (139 ezer fő). Lettországnak 1935-ben még a legkisebb közigazgatási egységek 42%-a homogénnek számított; fél évszázaddal később már csupán 14 járás tartozott e kategóriába. Ennek megfelelően a releváns lakosságszám is drasztikusan lecsökkent: 22%-ról, azaz 427 ezerről 0,6%-ra, azaz 16 ezer főre. A másik oldalon pedig: az extrém magas fragmentációs indexszel (EFI > 0,50) rendelkező közigazgatási egységek aránya Észtországban 1%-ról 9,5%-ra, Lettországnak pedig 12%-ról 27%-ra ugrott. Ez azt jelentette, hogy 1989-ben a teljes népesség 42%-a (663 ezer fő), ill. 70%-a (1 858 ezer fő) olyan településen élt, ahol nagyobb valószínűséggel találkozhattak az utcán különböző etnikumú emberek, mint hasonlóképpen. Litvánia esetében a korábban ismertetett körülmények miatt problémásabb a második világháború előtti és a szovjet cenzus eredményeinek összevetése. Az mindenestre világosan látszik, hogy

a három balti ország közül Litvániában változott meg legkevésbé a diverzitási indexek lakosságszám szerint rendszerezett struktúrája. 1989-ben a megyék és megyei jogú városok fele csaknem homogén etnikai összetételű volt, ahol a tagköztársaság népességének csaknem harmada élt. Az EFI-értékek emelkedésével mind a közigazgatási egységek száma, mind azok populációja fokozatosan és arányosan csökkent, egészen a 0,50-es értékig. Valamivel több, mint egymillió lakos, az össznépesség kb. 28%-a azonban abban a négy megyében és három nagyvárosban koncentráldott, melyekre extrém magas EFI-értékek voltak jellemzők.

A recens etnikai folyamatok értelmezéséhez kulcsfontosságú ezen adatok térbeliségének megjelenítése is. Az 1989. évi népszámlálás idején az *Észt Sz. Sz. K.* lakosságának 61,5%-a vallotta magát észtnek; rajtuk kívül az oroszok (475 ezer fő, 30%), ukránok (48 ezer fő, 3%), fehéroroszkok (28 ezer fő, 2%) és finnek (16 ezer fő, 1%) aránya haladta meg az egy százalékot. Annak ellenére azonban, hogy a kisebbségek összesített aránya a rendszerváltáskor Észtországban volt a harmadik legmagasabb a poszt-szocialista térségben (MEŽS, I. 1994b, p. 2), a diverz etnikai összetételre utaló kék és sötétzöld színű poligonok száma feltűnően alacsony maradt (37. ábra). Ennek oka az oroszok nagyfokú térbeli koncentráldása volt, hiszen 83%-uk Észtország tizenhat, 10 ezer főnél népesebb városában élt, ahol együttvéve a lakosság 49%-os relatív többségét alkották. Az oroszok abszolút többségben voltak például az ország harmadik és negyedik legnagyobb településén, Narvában (93%) és Kohtla-Järvében (76%), továbbá Maardu (75%), Sillamäe (94%), Kiviõli (59%) és Paldiski (86%) városaiban is, míg markáns, 25-30%-os kisebbségként voltak jelen Pärnuban, Tartuban, Keilában, Haapsaluban, Rakverében stb. A rurális térben viszont a népesség 87%-a továbbra is észtnek vallotta magát.

Az extrém magas fragmentációs és polarizációs indexszel jellemezhető közigazgatási egységek két markáns tömböt alkottak északon és északkeleten. Előbbibe tartozott a főváros Tallinn, ami mindvégig az *Észt Sz. Sz. K.*-ba irányuló bevándorlás legfontosabb célpontja volt, és annak „szatellitvárosai”: például Maardu (a Baltikum egyik legnagyobb logisztikai központjával, a Muuga-kikötővel), Keila (a „Tankipolk” katonai bázissal) és Kehra (jelentős papíriparral). Tallinn vonzáskörzetéhez tartozott továbbá Paldiski garnizonvárosa, mely egy szigorúan zárt szovjet tengeralattjáró-támaszpontnak adott otthont, és lakosságát szinte kivétel nélkül oroszok és beloruszkok alkották, valamint Észtország legnagyobb légitámaszpontja Tapában. Zömmel 0,50 feletti fragmentációs és 0,75 feletti polarizációs indexek jellemezték Északkelet-Észtország településeit is. Ennek gazdaságföldrajzi okai voltak, hiszen Ida-Viru megye az olajpala-készlet 1930-as évek elején történő felfedezése (KÁLLAI G. 1937, p. 33) után a Baltikum legfontosabb bányászati és ipari területévé vált; az ipari dolgozók többségét pedig orosz, ukrán és belorusz bevándorlók alkották. Észtország 1970-ben az olajpala-

termelésben már első, az egy főre jutó villamosenergia-előállításban pedig harmadik helyen állt a világranglistán (KAHK, J. – TARVEL, E. 1997, p. 129). Az etnikai diverzitás mértéke így különösen azon településeken ért el kiugró értéket, melyek gazdasága valamilyen módon a kukersit bányászathoz kapcsolódott, pl. hőerőművek (Ahtme: Kohta-Järve), vegyipari létesítmények (Kohta-Järve, Kiviõli) és cementgyárak (Kunda) formájában. Kelet felé haladva az etnikai struktúra ismét homogénebbé, ám az orosz többségűvé vált. Ide tartozott a 81 ezer lakosú Narva, a négyezres Narva-Jõesuu és a 20 ezres Sillamäe is. Utóbbi egy zárt, sőt sokáig a térképeken fel sem tüntetett település volt, köszönhetően az urándúsítónak, ami az olajpala egy speciális, urániumot is tartalmazó típusának („ctyonema argillit”) bányászatára települt (VÄLI, E. – VALGMA, I. – REINSALU, E. 2008, p. 101). A rurális tér tekintetében a Haapsalu – Põltsamaa – Põlva vonal jelentett egyfajta választóvonalat. Ettől északra zömmel közepes, délre viszont alacsony EFI és EPI értékek voltak jellemzők, bár a nagyobb városok mindenütt heterogénebbnek bizonyultak környezetüknél. Homogén észt többségű maradt a nyugat-észt szigetvilág: Saaremaa nagy része, Hiiumaa, Muhu, Ruhnu és Kihnu, valamint az ország ritkán lakott délnyugati és délkeleti szeglete.

Az 1990-es évek elején Bosznia-Hercegovina után *Lettországb*an volt legalacsonyabb a többségi etnikum százalékos aránya a poszt-szocialista térségben (MEŽS, I. 1994b, p. 2). Az 1989-es census alapján ugyanis a Lett Sz. Sz. K. népességének mindössze 52%-át alkották lettek, miközben a lakosság több, mint egyharmada (1 387 ezer fő) már orosznak vallotta magát. Tízezres nagyságrendű volt továbbá a fehéroroszkok (120 ezer fő; 4,5%), ukránok (92 ezer fő; 3,5%), lengyelek (60 ezer fő; 2,3%), litvánok (34 ezer fő; 1,3%) és zsidók (23 ezer fő; 0,9%) lélekszáma is. Csakúgy, mint Észtországban, itt is kimutatható volt egy határozott város-vidék kettősség: míg a rurális térre továbbra is a lett dominancia volt jellemző, addig a nagyvárosokban már kisebbségbe szorultak a bevándorlókkal szemben. Arányuk a hét legnagyobb település egyikében sem érte el az 50%-ot (Jelgava: 49%, Jūrmala: 44%, Ventspils: 43%, Liepāja: 39%, Rēzekne: 38%, Rīga: 36%, Daugavpils: 13%).

A 37. ábra alapján látható, hogy a 0,50 feletti EFI-értékkal rendelkező közigazgatási egységek két tömbbe tömörültek: Latgale déli, határmenti sávjába, ill. a főváros környékére. Míg Latgale multietnikus karaktere évszázados múltat tekint vissza, addig Közép-Lettország lakossága néhány évtized alatt vált homogénből rendkívül heterogénné. A legmagasabb fragmentációs indexek itt 1989-re jellegzetes meridionális sávba rendeződtek, amit akár nevezhetünk Rīga – Jelgava tengelynek is; hozzákapcsolva természetesen a közeli, szintén diverz etnikai összetételű járásokat. A csaknem 910 ezresre duzzadó Rīga igazi multikulturális iparvárossá vált (EFI = 0,64), ahol a Szovjetunióban nyilvántartott 128 etnikai csoportból

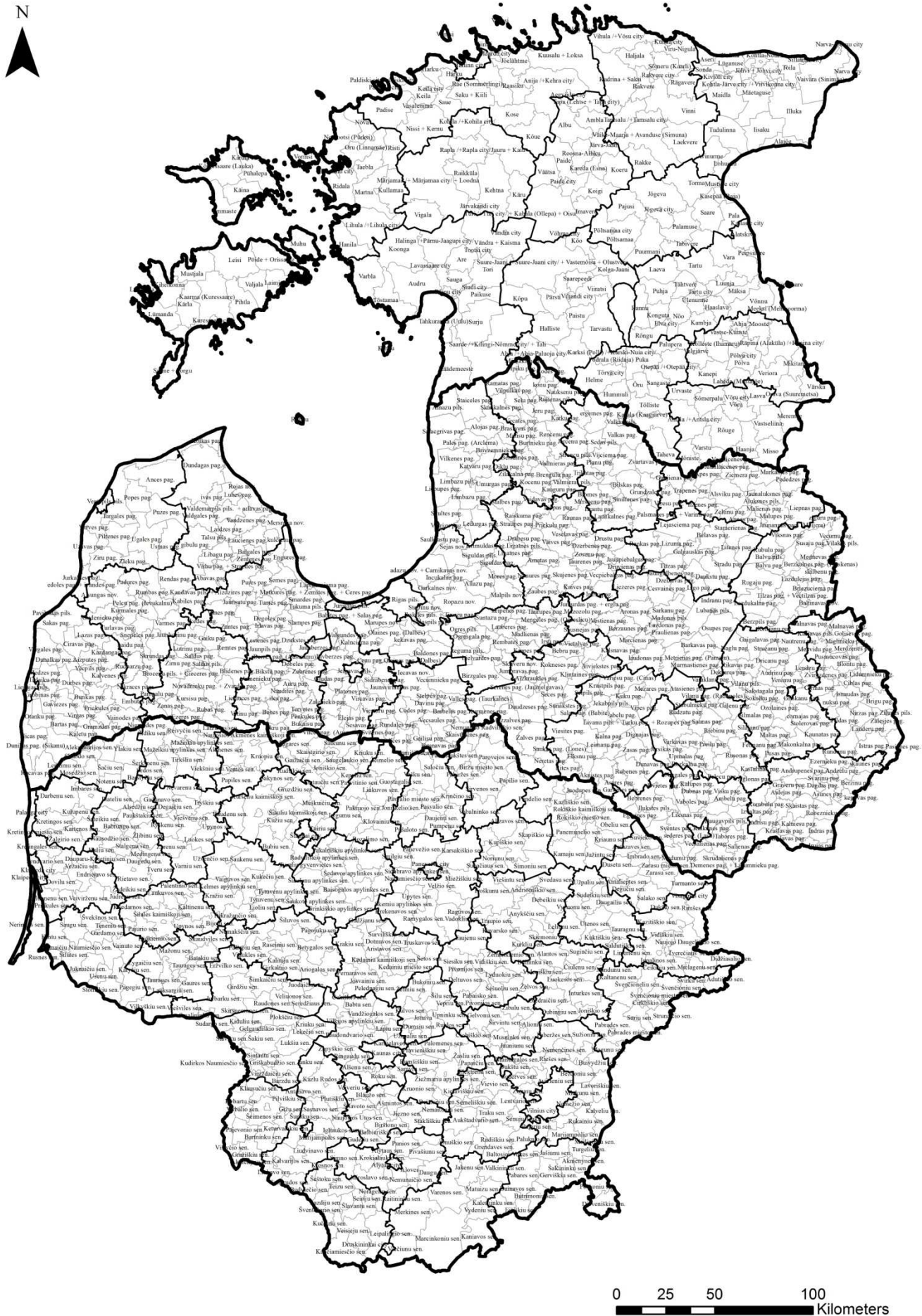
108 képviseltette magát. Itt koncentráltak a tagköztársaságban élő oroszok és ukránok csaknem fele, ill. a beloruszok egyharmada; ellentétben a lettekkel, akik közül csak minden negyedik volt a főváros lakója. A közeli, zömmel importált nyersanyagra épülő ipari létesítményeknek otthont adó városok – például Olaine és Salaspils (Lettország legnagyobb vegyipari, gyógyszeripari központjai), Jelgava (gépgyártás), Ogre (textílipar) – népességét mindenütt a szekunder szektorban dolgozó immigránsok duzzasztották fel. Kivételt képezett ez alól Jūrmala, mely homokos tengerpartjával a Szovjetunió egyik legkeresettebb turisztikai desztinációja volt. Közép-Lettországon kívül szabálytalan elrendeződésben, sporadikusan is felbukkantak etnikailag diverz települések; ezek zömmel vidéki nagyvárosok (Liepāja, Ventspils, Jēkabpils stb.) vagy olyan járások voltak, ahol egy-egy ipari óriás-beruházás, esetleg katonai objektum vonzotta oda a bevándorlókat. Klasszikus példa a litván határnál fekvő vaiņodesi katonai légitámaszpont, a sedai és zilaiskalnsi tőzegkitermelés, a vangaži építőipar, a slokai cellulóz- és papíripar, a kupravai és lodei acélcsőgyártás, vagy éppen a līvāni üvegipar. Latgale iparosítása ennél szerényebb volumenű volt: egyedül a daugavpilsai gép- és vegyipar, továbbá a rēzeknei szerszámgépgyártás vált országos jelentőségűvé, és vonzott jelentős számú bevándorlót (KRISJĀNE, Z. 2005, pp. 134-135). A rurális tér tekintetében feltűnő, hogy Észtországgal és Litvániával ellentétben itt alig maradt homogén összetételű járás: Kurzeme északi és Vidzeme középső részét leszámítva mindenütt közepes EFI- és EPI-értékek váltak jellemzővé, zömmel 90% körüli lett többséggel.

1989-ben a *Litván Sz. Sz. K.* népességének csaknem 80%-a litvánnak vallotta magát. A kisebbségek közül az oroszok (344 ezer fő, 9%), lengyelek (258 ezer fő, 7%), beloruszok (63 ezer fő, 2%) és ukránok (45 ezer fő, 1%) aránya haladta meg az egy százalékot. A másik két balti tagköztársasághoz képest itt kisebb különbség mutatkozott a rurális (83% litván) és urbanus (76% litván) terek etnikai viszonyai között, ami a homogén, litván többségű közigazgatási egységek nagy számából következett: a litvánok 32 megyében 90%, további négyben pedig 80% feletti részesedést értek el. Ezeket az ország északi, nyugati és déli területein találjuk, ahol csak a nagyvárosok etnikai palettája bizonyult valamivel színesebbnek (pl. EFI = Alytus: 0,10; Panevėžys: 0,15; Šiauliai: 0,26; Druskininkai: 0,36). A középső és északkeleti megyék közepes, a keletiek (Vilniaus, Trakų, Elektrėnų, Švenčionių) viszont 0,50-nál magasabb fragmentációs és 0,75-nél magasabb polarizációs indexekkel rendelkeztek. Látható tehát, hogy az ún. balti-szláv etnikai kontaktzóna, megváltozott összetétellel ugyan (hiszen a világháború következtében mind a zsidók, mind a beloruszok aránya drasztikusan lecsökkent, ugyanakkor az oroszoké és egyéb bevándorlóké emelkedett, a lengyeleké pedig stagnált), továbbra is markáns eleme maradt Litvánia etnikai térszerkezetének. A délkeleti Šalčininkų

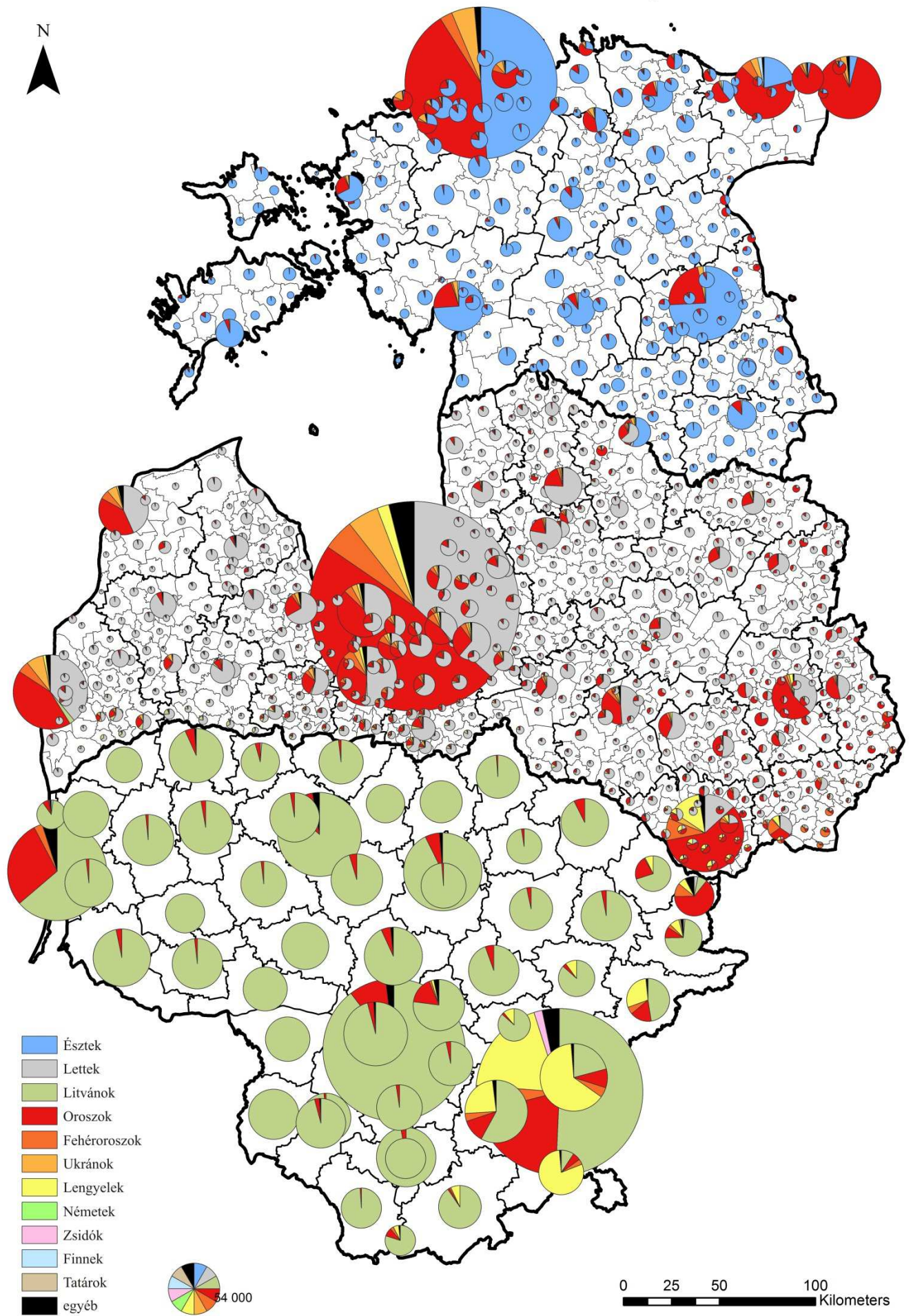
megye továbbra is 80%-ban lengyel többségű maradt, így ott a diverzitási indexek is alacsonyabb értékeket értek el. Vilniusban a litvánok sok évszázad elteltével újra abszolút többségbe kerültek (50%), megelőzve az oroszokat (20%), lengyeleket (19%), beloruszokat (5%) és zsidókat (2%). A főváros ellitvánosodásának sebességét jól érzékelteti az a tény, hogy a kisebbségek arányának lassú csökkenése valójában a tényleges lélekszámuk emelkedésével párosult: a vilniusi oroszok száma például 1959-hez képest 68%-kal megnőtt, arányuk mégis 29%-ról 20%-ra mérséklődött.

A tradicionálisan soknemzetiségű Kelet-Litvániához képest másutt a multietnicitás modern formája alakult ki a szovjet megszállás évtizedeiben. Mažeikiaiában az ország legnagyobb olajfinomítója, Elektrėnaiban hőerőműve, Jonavában pedig a Baltikum legjelentősebb műtrágyagyára kezdte meg működését (ezek az adathiány miatt nem jelennek meg külön a 37-39. ábrákon); mindenütt főleg orosz immigránsokkal. Visaginas városát az 1970-es évek második felében építették fel a Drūkšiai-tó partján üzembe helyezett atomerőmű mellé, lakosai pedig a Szovjetunió legkülönbözőbb területeiről érkeztek. (A város etnikai adatait nem hozták nyilvánosságra; az 1989-es adatok forrása: DAUGIRDAS, V. – PALTANAVIČIUTĖ, G. 2005, p. 74).

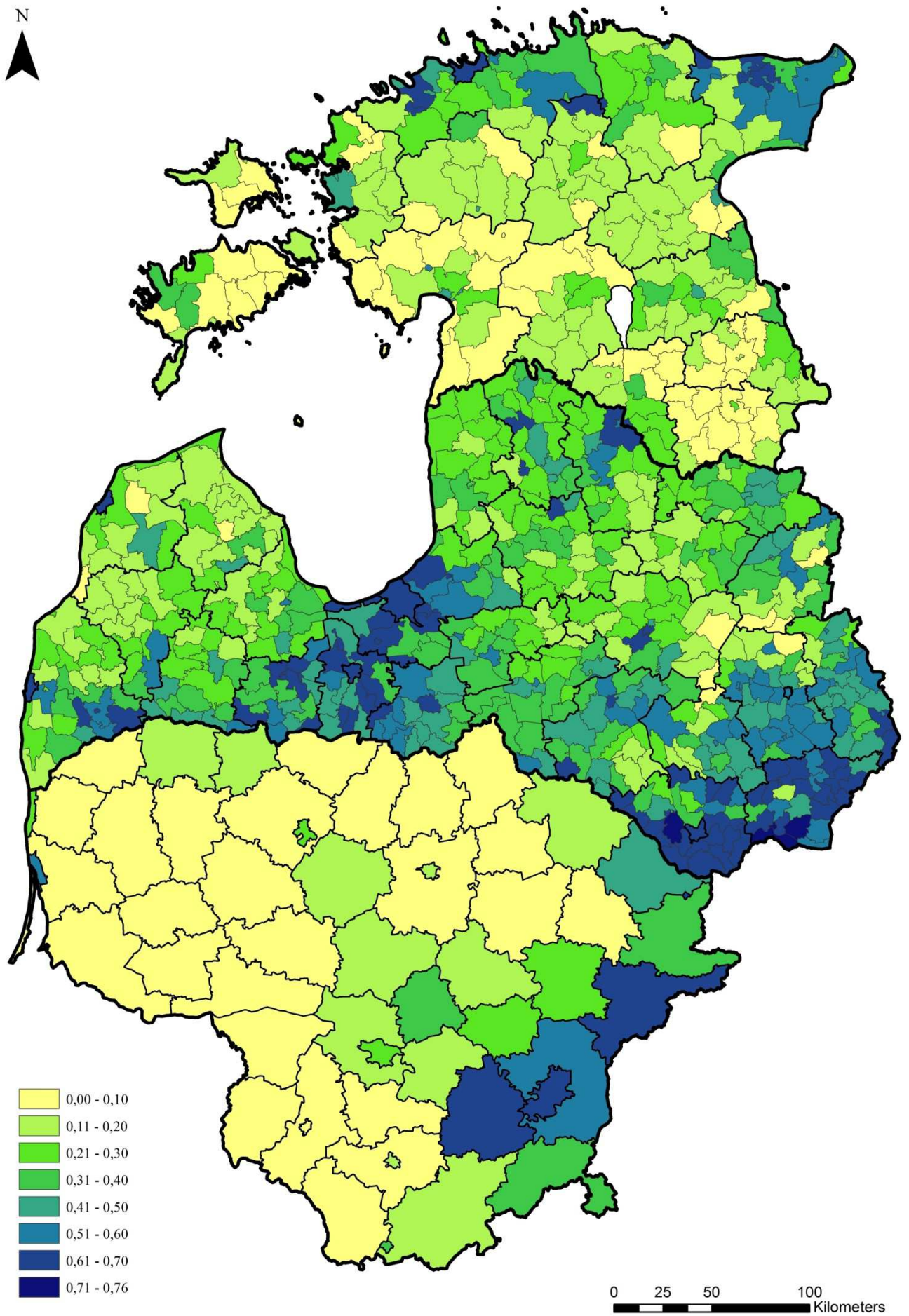
A balti szovjet szocialista köztársaságok ötven legfragmentáltabb járása/települése közül 44 Lettországbán (ezek csaknem fele Latgaléban), három Észtországban, három pedig Litvániában foglalt helyet. A legszínesebb etnikai összetételű járásnak a 970 fős Kaplava (28% fehérorosz, 27% orosz, 25% lengyel, 17% lett, 3% egyéb, $EFI = 0,76$), városnak pedig a 12 ezer fős Krāslava (34% lett, 31% orosz, 22% belorusz, 9% lengyel, 4% egyéb, $EFI = 0,73$) bizonyult. Észtország esetében Vasalemma járás (0,66), Litvániában pedig Visaginas (0,56) „végzett az élen”. A polarizáció tekintetében más sorrend alakult ki: az első litvániai egység csak a 84. helyen álló Klaipėda volt, előtte kizárólag lett- és észtországi járasok/városok sorakoztak. A legpolarizáltabb közösség a latgalei Viļāniban (52% lett, 46% orosz, 2% egyéb, $EPI = 0,98$) és a Peipsi-tó partján található Mustvee városában (54% orosz, 43% észt, 3% egyéb, $EPI = 0,96$) formálódott. Az etnikai homogenitási listán az első ötven között nem találunk lettországi járást. Leghomogénebbnek a laimjalai (99,8% észt, $EFI = 0,004$) és a šilalēi (99,3% litván, $EFI = 0,014$) közösségek bizonyultak. A Baltikum 1989. évi etnikai térszerkezete jelenti tehát a kiindulási alapot a következő fejezetben ismertetett recens folyamatok vizsgálatához.

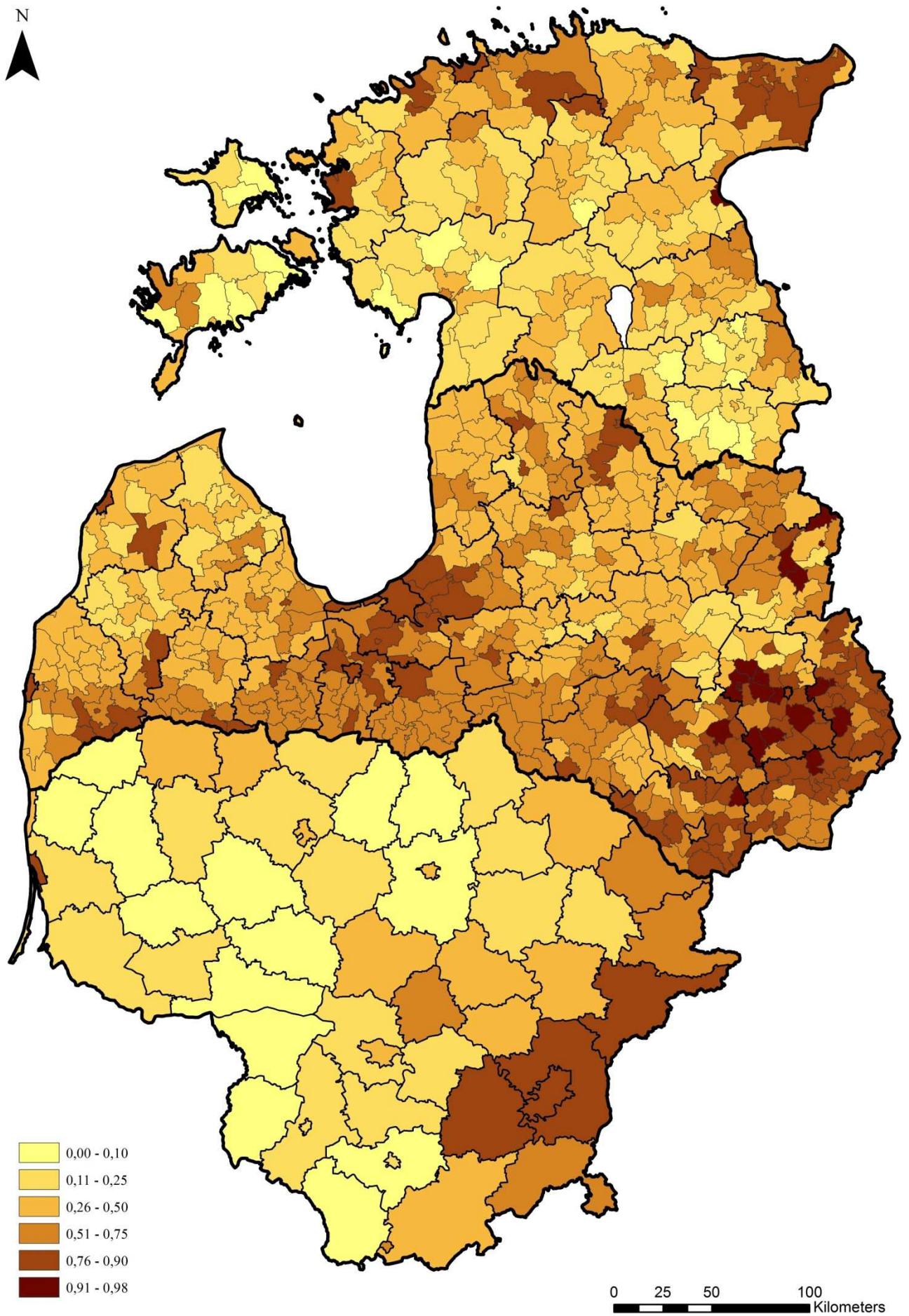
36. ábra. Az Észt, Lett és Litván Sz. Sz. K. legkisebb közigazgatási egységei (egységesítve a 2011-es beosztással) (saját szerkesztés)

37. ábra. Az Észt, Lett és Litván Sz. Sz. K. etnikai térszerkezete (1989)
(saját szerkesztés)

38. ábra. Etnikai fragmentációs indexek az Észt, Lett és Litván Sz. Sz. K. járásaiban / megyéiben (1989)
 (saját szerkesztés)

39. ábra. Etnikai polarizációs indexek az Észt, Lett és Litván Sz. Sz. K. járásaiban / megyéiben (1989)
(saját szerkesztés)

40. ábra. Balti államok a függetlenség kikiáltása után (1991-)
(saját szerkesztés)

6.6. A második függetlenség időszaka

1991-ben Észtország 1 565 ezer, Lettország 2 666 ezer, Litvánia pedig 3 675 ezer lakossal lépett be ismét a világ szuverén államainak sorába. A baltiak öröme azonban nem volt felhőtlen: jövőképükre nemcsak a gazdasági összeomlás réme, hanem a puszkaporszagú külpolitikai helyzet is árnyékot vetett. Az etnikai konfliktusok eszkalálódásával kapcsolatos félelmeknek is – bár szerencsére nem váltak valóra – volt alapja, hiszen az utolsó szovjet census alapján a lakosság csaknem harmadát, ill. felét keleti szlávok alkották, ráadásul a demográfiai tendenciák alapján Észtországban kb. harminc, Lettországban pedig tíz évre lett volna szükség ahhoz, hogy a baltiak abszolút kisebbségbe szoruljanak velük szemben (MEŽS, I. 1994b, p. 27). A litvánok kedvezőbb pozícióból kezdhettek hozzá az államépítéshez: az északi szomszédokhoz képest viszonylag homogén etnikai összetétel nyugodtabb évtizedet jósolt.

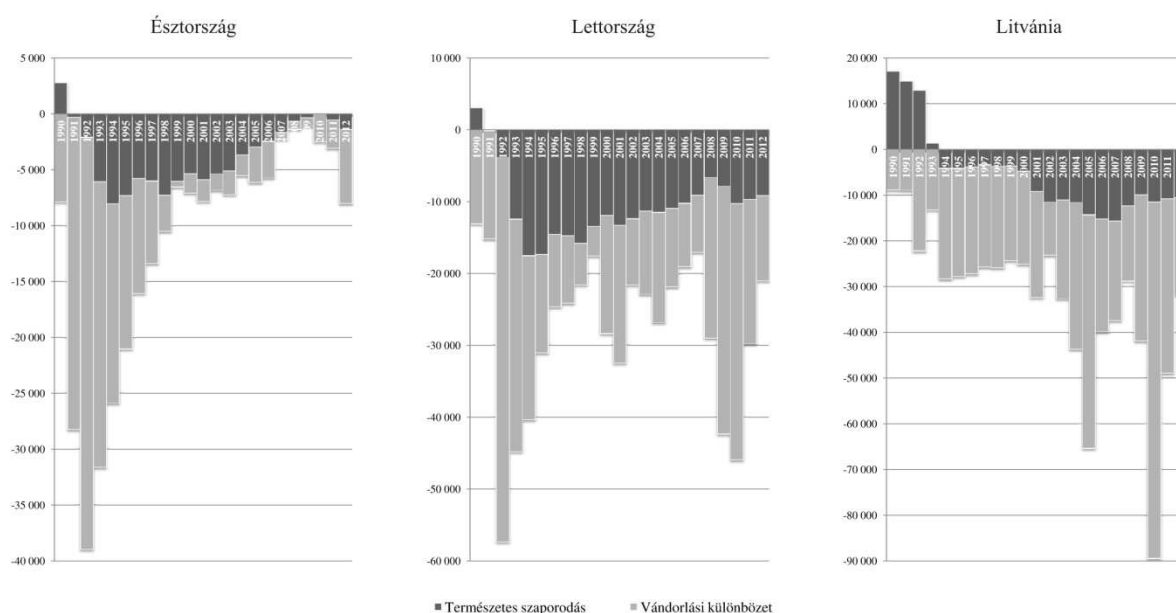
Az 1989 és 2011 közötti időszakban az észtek, lettek és litvánok arányának jelentős – nyolc, tíz és négy százalékpontos – emelkedése rendszerint a homogenizálódó etnikai struktúrára bizonyítékként jelenik meg a mindennapi diskurzusokban, a politikusok interpretációiban, sőt a szakirodalomban is. E fejezetben a diverzitási indexek országos és járási szintű komparatív elemzésével keresem a választ arra, hogy valóban megállja-e a helyét ez a sematikus megállapítás, és a kisebbségek arányának csökkenése valóban homogenizálódást eredményezett-e a fragmentáció és polarizáció szempontjából? Vannak-e kivételek, ahol a makroszinten érvényes trendhez képest épp ellentétes előjelű változásnak lehetünk szemtanúi, és ha igen, mik állhatnak e folyamatok hátterében?

6.6.1. Az etnikai diverzitást módosító társadalmi folyamatok

A függetlenedés és rendszerváltozás óta eltelt időszakban visszajára fordult minden, ami az azt megelőző négy évtizedet jellemezte: a természetes szaporodást fogyás, a tömeges bevándorlást pedig tömeges emigráció váltotta fel. 1989 óta a balti államok lakosság száma összesen több, mint 1,6 millió fővel csökkent; Észtországé 17%-kal, Lettországé 24%-kal, Litvániáé pedig 19%-kal (12. táblázat, 41. ábra). Ezek az értékek a legmagasabbak az Európai Unió tagállamai között (JASILIONIS, D. – JASILIONIENĖ, A. – STANKŪNIENĖ, V. 2009, p. 13). Az értekezés témája szempontjából mindenekelőtt a természetes fogyás és a migrációs szaldó etnikum-specifikus értékeinek, valamint az asszimilációs tendenciáknak a vizsgálata indokolt, amelyeket továbbra is az etnikai diverzitást módosító legfontosabb demográfiai folyamatokként értékelhetünk.

	Észtország	Lettország	Litvánia
tényleges népelemszám-változás	-261 916 (-16,7%)	-644 315 (-24,2%)	-706 036 (-19,2%)
természetes szaporulat	-81 389	-240 686	-124 329
különbözet (migrációs szaldó)	-180 527	-403 629	-581 707

12. táblázat. A balti államok 1990 és 2013 közötti népelemszám-csökkenésének tényezői (saját szerkesztés)

41. ábra. Természetes szaporodás és migrációs különbség a balti államokban, 1990 és 2013 között (saját szerkesztés)

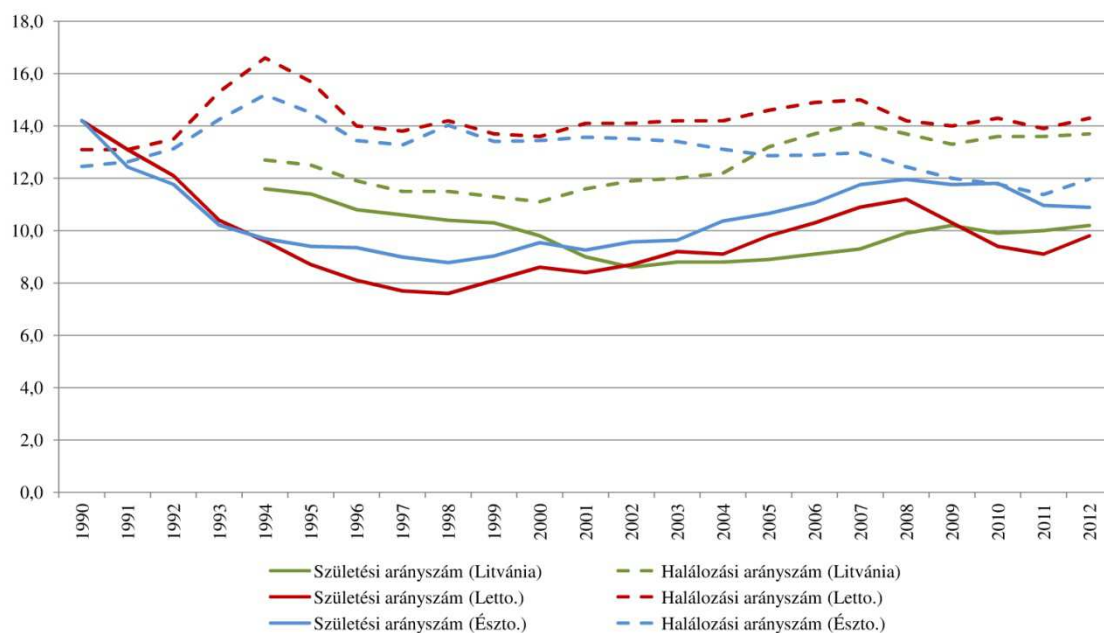
6.6.1.1. Természetes szaporulat

Mint arra a 6.5.1. fejezet is rámutatott, az észt és lett társadalom már a második világháború után, a litván pedig megkésve, az 1980-as évek végén lépett át a demográfiai átmenet utolsó szakaszába. A szovjet éra hatalmas migrációs pozitívuma és a bevándorlók fiatalosabb korösszetétele azonban Észt- és Lettország esetében részben „eltakarta” e fázis jellegzetességeit (KATUS, K. – PUUR, A. – PÖLDMA, A. 2005, p. 49). A termékenységi ráták sokáig alacsony szinten, a népességreprodukció alsó határa körül fluktuáltak, majd az 1980-as években megugrottak (ekkor a balti tagköztársaságok a fejlett észak- és nyugat-európai társadalmakhoz képest kifejezetten magas értékeket produkáltak), a halálozási ráták pedig lényegében stagnáltak: mindez pozitív természetes szaporodást eredményezett. A függetlenség kivívása nyomán azonban a politikai erőviszonyok váratlanul megváltoztak, az immigráció megtorpant, a korábbi „felszín alatti” demográfiai folyamatok pedig országos szinten is láthatóvá váltak. Az 1990-es évek közepére a termékenységi ráták történelmi mélypontra zuhantak, miközben a

halálozási ráták tetőpontra értek, ami végül *természetes fogyás* formájában realizálódott (KATUS, K. – PUUR, A. – SAKKEUS, L. – PÖLDMA, A. 2009, p. 12.)

A baltikumi társadalmak tehát túljutottak a demográfiai átmenet stációján; ehhez azonban egyéb demográfiai, gazdasági, munkaerő-piaci tényezők kedvezőtlen konstellációja is hozzájárult. A mortalitás megugrása – összefüggésben a társadalom gyorsuló ütemű elöregedésével – például magyarázható azzal, hogy épp ekkorra vált időskorúvá az a nagy létszámú kohorsz, melyet részben az 1940-es évek végén, 1950-es évek elején érkező immigránsok alkottak. A gazdasági válság közvetett hatásaként az életszínvonal általános visszaesése és az egészségügyi rendszerek alulfinanszírozottsága is közrejátszott ebben, de a külső halálokok – közlekedési balesetek, szervezett bűnözés stb. – számának és arányának növekedése is ebbe az irányba hatott (VITOLIŅŠ, E. – ZVIDRIŅŠ, P. 2002, pp. 20-25). A fertilitási index és a születések számának csökkenéséért nemcsak a bizonytalan gazdasági helyzet és a munkanélküliség tehető felelőssé, hanem a gyermekvállalási kor általános kitolódása is, ami az 1990-es évek elején többnyire az első gyermek vállalásának elhalasztásaként realizálódott (SAKKEUS, L. – PUUR, A. – PÖLDMA, A. 2009; TAMMUR, A. – RAHNO, J. 2010). Jelentős hatása volt a termékenységi ráta csökkenésére az emigrációnak is, hiszen legnagyobb arányban a produktív korban levő korosztály vándorolt ki (társadalomföldrajzi törvényszerűség: általában a fiatal, mobilis korosztály reagál leggyorsabban a változásokra).

Észt- és Lettorszáiban a születési arányszám csökkenése 1998-ig (14,2‰-ről 8,8‰-re és 7,6‰-re), a halálozási arányszám emelkedése pedig 1994-ig tartott (12,5‰-ről 15,2‰-re és 13,1‰-ről 16,6‰-re), majd a 2000-es évek végéig az indexek lassú javulást mutattak. A természetes fogyás mértéke Lettorszáiban 2008-ban volt a legcsekélyebb (-3,0‰), míg Észtország 2010-ben már pozitív értéket könyvelhetett el: összesen 35-tel több gyermek született, mint ahányan meghaltak. A legutóbbi években azonban, főleg a gazdasági világválság munkaerőpiacra gyakorolt negatív hatásai, ill. az állami megszorító intézkedések miatt, a születési arányszám – stagnáló mortalitás mellett – ismét csökkenésnek indult. A természetes szaporodás Litvániában kicsit megkésve, 1994-ben fordult negatívba, azután viszont gyorsuló sebességgel zuhant. Az ezer főre eső természetes fogyás mértéke 1996-ban 1,1‰, 2001-ben már 2,7‰, a 2007-es maximuma idején pedig már 4,8‰ volt (42. ábra). A 2012-es adatok alapján az Európai Unió tagállamai közül Bulgária mögött Lettország a második (-4,5‰), Litvánia pedig Magyarország mögött a negyedik (-3,5‰) legrosszabb mutatót produkálta, míg Észtország a 17. helyen zárt (-1,0‰) (Eurostat 2013). Mindez a baltikumi társadalmak elöregedéséhez vezetett. 2010 óta Lettország rendelkezik a világ 6., Észtország a 19., Litvánia pedig a 22. legmagasabb öregedési indexével (BĒRZIŅŠ, A. – ZVIDRIŅŠ, P. 2011, p. 46.)

42. ábra. Születési és halálzási arányszámok a balti államokban, 1990-2012 (saját szerkesztés)

Az etnikai struktúra átalakulásának vizsgálatokor a születések és halálzáások számának etnikum-specifikus értékeit érdemes vizsgálni. Részletes adatokat azonban csak a Lett Statisztikai Hivatal publikál rendszeresen, Észtország esetében korlátozottan (észttekre és nem észttekre bontva), Litvánia esetében pedig egyáltalán nem állnak rendelkezésre ilyen információk. A népességszám-változás jövőbeli irányára ebben az esetben az etnikai csoportok korszerkezetéből tudunk következtetni.

2011-ben Lettorszáiban 9715-tel, Észtországban pedig 565-tel kevesebb gyermek látta meg a napvilágot, mint ahányan meghaltak. Ehhez a népességszám-csökkenéshez azonban a lettek csak 30%-kal, az oroszok viszont például 45%-kal „járultak hozzá”. Míg a lettek természetes fogyása az országos átlagnál kedvezőbb, addig – a cigányság kivételével – az összes többi etnikum annál rosszabb mutatókkal rendelkezik. Különösen riasztó értékek jellemzők a lettországi fehéroroszkra, zsidókra, litvánokra és lengyelekre. Az eltérő előjel miatt még látványosabb különbségek figyelhetők meg Észtországban: 2011-ben a kisebbségek lélekszáma csaknem másfél ezer fővel csökkent, míg az észtteké csaknem kilencszáz fővel emelkedett a természetes szaporodás következtében (13. táblázat).

Hasonló eltéréseket tapasztalunk a száz fiatalokúra eső idősokorúak számának vizsgálatokor: mindhárom balti államra igaz, hogy a kisebbségek az országos átlaghoz képest előregedőbb korstruktúrával rendelkeznek (14. táblázat).

	1989	2000	2011	1989	2000	2011
Észtország						
Összesen	+5782	-5336	-565	+3,7	-3,9	-0,4
Észtek	+2577	-2685	+878	+2,7	-2,9	+1,0
Kisebbségek	+3205	-2651	-1443	+5,3	-6,0	-3,7
Lettország						
Összesen	+6338	-11903	-9715	+2,4	-5,0	-4,7
Lettek	+2180	-4817	-2994	+1,6	-3,5	-2,3
Oroszok	+2459	-4506	-4357	+2,7	-6,4	-7,8
Fehéroroszok	+612	-1002	-1021	+5,1	-10,3	-15,0
Lengyelek	-101	-610	-453	-1,7	-10,3	-10,1
Ukránok	+919	-362	-399	+10,0	-5,7	-8,7
Litvánok	+81	-224	-293	+2,3	-6,7	-12,0
Zsidók	-322	-147	-83	-14,1	-14,2	-12,9
Cigányok	+110	+119	+27	+15,6	+14,5	+4,2
egyéb	+400	-354	-142	+11,0	-11,4	-4,5

13. táblázat. Észt- és Lettország nagyobb etnikumainak természetes szaporulata 1989-ben, 2000-ben és 2011-ben (saját szerkesztés)

	0-14 évesek aránya	15-64 évesek aránya	65+ évesek aránya	Öregedési index
Észtország				
Teljes népesség	15,7	68,0	16,2	103,34
Észtek	17,2	66,8	16,1	93,80
Oroszok	13,5	71,2	15,3	113,51
Ukránok	4,9	72,0	23,1	476,35
Fehéroroszok	2,7	66,7	30,5	1116,22
Finnek	5,4	64,9	29,7	546,46
Zsidók	9,1	61,6	29,3	320,59
Lettek	8,7	66,7	24,6	282,55
Litvánok	7,5	69,3	23,2	309,38
Lengyelek	4,7	66,1	29,2	625,00
Németek	10,9	75,0	14,1	129,09
Lettország				
Teljes népesség	14,2	67,4	18,4	129,34
Lettek	16,6	65,8	17,6	106,32
Oroszok	10,9	71,0	18,1	166,41
Fehéroroszok	3,7	68,5	27,8	751,21
Ukránok	4,7	73,5	21,8	466,29
Lengyelek	8,1	66,9	25,1	310,80
Litvánok	6,2	68,7	25,1	403,75
Cigányok	24,5	67,4	8,2	33,38
Zsidók	8,5	58,2	33,3	389,27
Németek	14,3	68,4	17,3	120,69
Észtek	6,1	64,8	29,1	478,69
Litvánia*				
Teljes népesség	21,9	54,8	23,3	106,37
Litvánok	23,0	54,3	22,7	98,75
Lengyelek	18,0	57,8	24,2	134,73
Oroszok	11,8	57,7	30,5	258,85
Fehéroroszok	5,2	57,9	36,9	710,79
Ukránok	6,0	56,5	37,5	623,51
Zsidók	10,7	42,7	46,6	436,20
Tatárok	10,1	57,8	32,2	318,44
Németek	18,0	50,7	31,3	173,62
Cigányok	6,1	87,5	6,5	107,03
Lettek	6,3	51,7	42,0	664,84

14. táblázat. A balti államok nagyobb etnikumainak korszerkezete a 2011-es népszámlálás alapján
* Litvániában a 0-19 és 60+ korosztály adataival számolva (saját szerkesztés)

A jelenségnek számos oka lehet, de a legfontosabbak közt alighanem ott találjuk az 1990-es évek kivándorlási hullámát. A balti államok függetlenedése után ugyanis többnyire a produktív korban lévő oroszok, fehéroroszkok, ukránok, lengyelek, zsidók stb. emigráltak, így a Baltikumban maradt kisebbségek a korábbinál eleve idősebb korösszetételűvé váltak (VITOLIŅŠ, E. *et al.* 2006, pp. 8-10). Másrészt a vegyes házasságban született gyermekek egyre nagyobb arányban kerülnek észtként, lettként és litvánként regisztrálásra, így közvetve az asszimilációs irányokra is következtethetünk.

Országos szinten tehát e demográfiai tendenciák a többség arányának emelkedését, így etnikai homogenizációt eredményeznek. A kisebbségek közül Észt- és Lettorszáiban az oroszok mutatói kevésbé, a többi etnikai csoporté viszont jelentősen rosszabbak az országos átlagnál. Ez azt jelenti, hogy önmagukban a természetes szaporulat etnikum-specifikus különbségei homogenizálódnak, ugyanakkor enyhe polarizálódnak eredményeznének. Az észti és lett dominancia fokozódásával párhuzamosan ugyanis az oroszok súlya csökkenne, ám a kisebbségekben belül – a többi etnikum, pl. a belorusz, ukrán vagy lengyel rovására – nőne. Hasonló trendek érvényesülnének a Baltikum déli részén is. Míg a litvániai lengyel kisebbség esetében a gyermekkorúak aránya (18%) továbbra is megközelíti az országos átlagot (22%), addig az oroszok esetében csak 12%-ról, a többi kisebbség esetében pedig rendszerint csak 5-10%-ról beszélhetünk.

6.6.1.2. Vándorlási különbség, asszimiláció

Míg a születések és halálozások számát mindvégig nagy pontossággal regisztrálták, addig a *be- és kivándorlásra* vonatkozó adatok meglehetősen bizonytalanok maradtak. Az adatokat böngészve mindhárom ország esetében szembeötlő a tényleges népességszám-csökkenés és a regisztrált kivándorlók száma közötti hatalmas differencia. Az 1990-es évek elején az újonnan megalakult statisztikai hivatalok, részben a kapacitáshiány, részben az adatok inkonzekvens kezelése miatt, képtelenek voltak pontosan regisztrálni a tömegessé váló emigráció volumenét. Nem volt egyértelmű az sem, hogy a balti tagköztársaságokban szolgálatot teljesítő, ám 1991 után távozó sorkatonákat és tiszteket figyelembe kell-e venni az emigráció számbavételénél, hiszen őket a szovjet censusok alkalmával nem, vagy csak részben számították hozzá a populációhoz. Az Európai Unióhoz való csatlakozás után ráadásul újfajta kihívásokkal is szembe kell néznie a migrációval foglalkozó statisztikusoknak, hiszen 2004 után szignifikánsan megnőtt azok száma, akik a lakóhely-változás bejelentése nélkül távoznak külföldre. E jelenségre a 2011-es censusok hívták fel a figyelmet, amikor kiderült: a vártnál valójában több százezerrel alacsonyabb a balti államok, elsősorban Lettország és Litvánia tényleges

lakosságszáma. Éppen ezért a legutóbbi népszámlálás, valamint a 2000-es évek második felében végzett kérdőíves felmérések alapján (LAPĒNIENĒ, V. 2009) a lett és litván statisztikai hivatalok munkatársai korrigálták az elmúlt évtized migrációs adatait. A 12. táblázat és a 41. ábra már az újraszámolt adatok alapján készült, jelentős eltérést mutatva ezáltal a korábbi, hasonló jellegű grafikonokhoz képest (lásd pl.: KRUPICKAITĒ, D. 2007, p. 159; JASILIONIS, D. – JASILIONIENĒ, A. – STANKŪNIENĒ, V. 2009, p. 14.).

A balti államok népességszámának drasztikus csökkenéséhez két, hatalmas tömegeket megmozgató kivándorlási hullám is hozzájárult. Az etnikai struktúrát ezek közül az első, a függetlenség 1991. évi kikiáltása után kibontakozó emigrációs hullám formálta át nagyobb mértékben. A legtöbben – Észtországból kb. 79 ezren, Lettországból 152 ezren, Litvániából pedig 70 ezren – az 1991-1994 közötti periódusban távoztak. A csúcspontot az 1992-es esztendő jelentette, amikor a térségben állomásozó szovjet haderő is megkezdte kivonulását a Baltikumról (VĪTOLIŅŠ, E. – ZVIDRIŅŠ, P. 2002). Az emigránsok etnikai összetétele így érthető módon erős keleti szláv dominanciát mutatott. Döntő többségük (Észtországból 84%-uk, Lettországból 87%-uk, Litvániából 78%-uk) ezt követően Kelet-Európában telepedett le, tehát ők nagy valószínűséggel anyaországukba: Oroszországba, Ukrajnába vagy Fehéroroszországba tértek vissza (SALT, J. 2001, p. 50). A folyamat háttérében komplex, politikai és gazdasági elemeket egyaránt tartalmazó hatásmechanizmus állt.

Megváltoztak egyrészt a geopolitikai erőviszonyok: a Szovjetunió privilegizált többségi etnikuma egyik pillanatról a másikra három kicsi, nyugat felé tekintő, független állam kisebbségévé vált. A politikai bizonytalanság éveiben a többség és a kisebbségek viszonyára talán a kölcsönös bizalmatlanság a legjobb kifejezés. A baltiak féltették országaik területi integritását, és attól tartottak, hogy Moszkva felhasználja az itt élő kisebbségeket a belpolitikai élet ellehetetlenítésére (amire volt is példa, lásd az Interfrontok működését vagy a litvániai lengyel autonómia-törekvéseket). A kisebbségek viszont aggodalommal figyelték az egyre gyakoribb nacionalista megnyilvánulásokat, az etnikai sokszínűség tényét figyelmen kívül hagyó nemzetállami törekvéseket, majd az életbe lépő restriktív állampolgársági és nyelvtörvényeket (GYŐRI SZABÓ R. 2006; LAGZI G. 2010 stb.). (A restitúció elve alapján az 1944-es szovjet megszállást mind Észt-, mind Lettországból illegálisnak minősítették, ezért 1991-ben valójában a két világháború közötti függetlenség „visszaállítására” került sor. Így csak azok kaptak automatikusan észt és lett állampolgárságot, akik a második világháború előtt is állampolgárok voltak, ill. e személyek leszármazottai. Mivel a Szovjetunió megszűnésével a szovjet útlevelek időközben érvényüket veszítették, a baltikumi kisebbségek nagy része „állampolgárság nélküli” státuszba került, minden ebből származó jogi következménnyel együtt. Az 1993-as

parlamentari választásokon így például nem vehetett részt mintegy 735 ezer lettországi és 600 ezer észtországi polgár, a teljes népesség 29%-a és 32%-a [GALBREATH, D. J. – MUIŹNIEKS, N. 2009; PETTAI, V. – KALLAS, K. 2009]. Moszkva szerint persze szó sem volt megszállásról és szándékos ruszifikálásról, hiszen a balti államok hivatalosan maguk kérték felvételüket a Szovjetunióba, ráadásul a szovjet éra migrációs trendjeit csakis belső vándormozgalomként szabad értelmezni [BERECZKI A. 1998, pp. 192-199]. E bizonytalan politikai miliőben oroszok, fehéroroszok és ukránok tízezrei döntöttek tehát a távozás mellett; a legelső közt azok, akik a Baltikumban eleve csak ideiglenesen letelepedni szándékozó gazdasági migránsok vagy katonák voltak.)

Önmagukban azonban az új – kétségkívül szigorú, bár bizonyos szempontból érthető – állampolgársági, oktatási és nyelvtörvények nem generáltak volna akkora exodust. Bizonyítékul szolgál erre a harmadik balti állam, Litvánia példája, ahol bár a „zéró opció” elv elfogadásával mindenki megkaphatta a litván állampolgárságot, aki a függetlenség kikiáltásának pillanatában az ország területén élt (BUDRYTĖ, D. – PILINKAITĖ-SOTIROVIČ, V. 2009, p. 155), az 1990-es évek első felében az ország mégis kb. 77 ezer fős vándorlási veszteséget könyvelhetett el. A keleti szlávok kivándorlásának gazdasági, munkaerő-piaci okai is voltak. A szabadpiaci átállást követő válság ugyanis a többi poszt-szocialista államhoz hasonlóan a Baltikumban is elsősorban a szekunder szektort érintette legérzékenyebben: az ipari termelés értéke 1992-re Észtországban 25%-kal, Lettorszáiban 34%-kal, Litvániában pedig 37%-kal zuhant (KAHK, J. – TARVEL, E. 1997, p. 132). Mivel a keleti szláv immigránsok erősen felülreprezentáltak voltak jelen ebben a szektorban, a nehézipari válság az általuk is lakott „rozsdáövezetekben” okozta a legsúlyosabb munkanélküliséget.

Az emigránsok között természetesen nemcsak oroszokat, fehéroroszokat és ukránokat találunk, hiszen a korábbi évtizedekben a Szovjetunió egyéb területeiről érkező etnikai csoportok (elsősorban a németek és zsidók) száma is gyors csökkenésnek indult. Kihhasználva a vasfüggöny leomlását, a legtöbben ekkor az USA-ba, Izraelbe és az újraegyesülő Németországba vándoroltak ki (ZVIDRIŹŠ, P. 1994, p. 375). Észtország esetében feltűnő továbbá a finnek és lengyelek lélekszámának visszaesése is. Ezek egy része az 1980-as évek végén, kvalifikált építőipari munkásként érkezett az Észt Sz. Sz. K. városaiba, majd onnan 1991 után visszatértek anyaországukba (SAKKEUS, L. 1993, p. 14). A finn emigránsok között szép számmal találunk inkeriket is, akik a finn államfő, Mauno Koivisto jóvoltából letelepedési engedélyhez és finn állampolgársághoz jutottak. A litvániai lengyelek az etnikai ellentétek (személynevek helyesírása, nemzeti szimbólumok használata, diszkriminatívnek nevezett kárpótlási törvények stb.) kiéleződése ellenére kisebb emigrációs hajlandóságot mutattak. Azok, akik az

1990-es évek elején mégis kivándoroltak, eltérően pl. a fehéroroszországi lengyelektől, anyaországuk helyett jellemzően Nyugat-Európába tartottak (SZAYNA, T. S. 1993, pp. 8-32). Az 1990-es évek elején a Baltikumba irányuló immigráció volumene eltörpült a kivándorláshoz képest; többnyire a nyugati észt, lett és litván diaszpóra tagjai települtek haza.

A helyzet a 2000-es évekre több szempontból is megváltozott. Egyrészt a baltikumi gazdaságok stabilizálódásával és az életszínvonal gyors javulásával (pl. AASLAND, A. – TYLDUM, G. 2000; LENDVAI N. 2011, p. 189) Észtországban és Lettországban mérséklődött, Litvániában pedig stagnált a kivándorlók száma. Másrészt az Orosz Föderáció – gazdasági nehézségeit figyelembe véve – egyre kevésbé volt vonzó célpont a potenciális emigránsok szemében, még annak ellenére is, hogy családi kötelek többnyire a keleti szomszédhoz fűzték őket. A Baltikumban élők tekintete így fokozatosan nyugat felé fordult, etnikai hovatartozástól függetlenül. Az 1990-es években még marginális nyugat-európai orientáltság (1994-1995-ben pl. Észtország esetében 13%, Lettország: 5%, Litvánia: 7% – SALT, J. 2001, p. 50) az ezredforduló után mindhárom ország esetében abszolút meghatározóvá vált, különösen a 2004-es EU-csatlakozás után. Harmadrészt az Európai Unión belül a nemzetközi vándormozgalom új, korábban nem vagy csak részleteiben ismert formája vált meghatározóvá. Míg korábban a „nyugatra” történő kivándorlás egy hosszú időre, akár egy életre szóló döntésnek tűnhetett, addig napjainkban egyre inkább rövid, átmeneti életperiódusnak számít, és többnyire a fiatal generációk egyetemi tanulmányaihoz vagy határozott idejű munkaszerződéseikhez kötődik (KATUS, K. – PUUR, A. – SAKKEUS, L. – PÖLDMA, A. 2009, p. 87). Éppen ezért folyamatosan nő a be nem jelentett kivándorlók aránya (INDĀNS, I. – ROZE, M. 2006, p. 121); ebből pedig egyes kutatók arra következtetnek, hogy e kivándorlók jelentős része előbb vagy utóbb visszatérhet majd hazájába (APSĪTE, E. 2010).

Bár az emigránsok száma már az Európai Unió csatlakozást követő években is megnőtt, a második nagy kivándorlási hullám 2008-cal, a gazdasági világválsággal vette kezdetét. Figyelembe véve a tényt, hogy a balti államok a világ legnagyobb mértékű GDP-csökkenést elszenvedő országok közé kerültek (2009-ben Lettország világelső: -18,0%, Litvánia harmadik: -14,7%, Észtország ötödik: -14,1% – weboldal: World Bank), a munkanélküliségi ráták soha nem látott magasságba emelkedtek, a neoliberális gazdaságpolitikák pedig – különösen Lettországban – drasztikus megszorító intézkedéseket vezettek be, nem meglepő az emigránsok számának megugrása. A statisztikai adatok hiánya miatt azonban e folyamat körülményeiről, például a migránsok etnikai összetételéről vagy visszatérési szándékaikról, még nagyon keveset tudunk (bővebben lásd pl.: APSĪTE, E. – KRIŠJĀNE, Z. – BĒRZIŅŠ, M. 2012). Becslések szerint 2008 óta Észtország migrációs szaldója -13 ezer, Lettországé -124 ezer, Litvániáé pedig -

186 ezer főre tehető. Habár a gazdasági krízis után a balti államok hamar talpra álltak, sőt azóta újra Európa leggyorsabb GDP-növekedéseit tudhatják magukénak (2012-ben északról délre: +3,9%, +5,2%, +3,2% – weboldal: Eurostat), továbbra is Litvánia és Lettország rendelkezik a legrosszabb vándorlási különbözettel az Európai Unión belül (2011: -12,6‰ és -11,2‰), míg Észtország 0,00‰-es értéke a tizedik legrosszabbnak számít.

Továbbra is nehéz megbecsülni viszont az *asszimiláció* volumenét, így azt jobb híján a nemzetközi migrációs adatokkal együtt szokták feltüntetni (pl. ZVIDRIŅŠ, P. 2010, p. 41). Az mindenesetre valószínűnek tűnik, hogy a korábbi évtizedekhez képest a balti asszimilációs képessége erősebbé vált, ugyanakkor a kétpólusú, észt – orosz, lett – orosz „asszimilációs mágnes” továbbra is működik. A potenciális asszimilációs irányokra az anyanyelvüket elhagyó, ám a nemzetiségi azonosságtudatukat megtartók számából és arányából lehet következtetni. Lettorszáiban a vegyes házasságban született gyermekek 80%-a lettként (BĒRZIŅŠ, A. 2006, p. 136), míg Észtországban a 2012-ben világra jött csecsemők 73%-a már észtként került regisztrálásra, mely értékek magasabbak a jelenlegi százalékos arányoknál. Másrészt viszont egy kutatás során kimutatták, hogy az egyéb (nem orosz) lettországi kisebbségek közül mindössze 8% használja otthon a saját anyanyelvét, és 56%-uk oroszul, 36%-uk lettül kommunikál (AASLAND, A. 2000, p. 14). A nem orosz kisebbségek lassú ruszifikációjára Észtországban is folytatódik. RANNUT, M. és RANNUT. Ü. (2010) például rámutattak: a tallinni ukrán és belorusz diákok sokkal kevésbé ellenállók a nyelvi eloroszosodással szemben, mint például a nagyságrendekkel kisebb méretű azeri és tatár közösségek, és döntő többségük már a családon belüli kommunikációban is az oroszra részesíti előnyben. A legújabb népszámlálási adatok is alátámasztják a fentieket: a nem orosz kisebbségek leggyakrabban már az oroszra tekintik anyanyelvüknek; szemben az észtel, lettel és litvánal, sőt még a „saját” nyelvvel is (15. táblázat).

Éppen ezért egyes kutatók a baltikumi keleti szlávokat – mint „oroszajkúakat” – együttesen kezelik, azzal érvelve, hogy „egzakt etnikai különválasztásuk problematikusnak tűnik” (LAGZI G. 2008, p. 6). Bizonyos szempontból van létjogosultsága e szemléletmódnak, hiszen az oroszok, ukránok és beloruszok legtöbbször valóban egységes tömböt alkotnak (lásd pl. az orosz etnikai pártok támogatását a parlamenti választások során), és ezáltal maguk az észt- és lettországi társadalmak is sokkal polarizáltabbnak tűnnek. Én azonban úgy gondolom, hogy nem szabad figyelmen kívül hagyni a népszámlálások során nyert etnikai adatokat, hiszen ezzel megtagadnánk e személyektől az etnikai identitástudatukat.

Litvániában bizonyos szempontból egyszerűbb a helyzet, hiszen az 1990-es évek elejétől egyértelműen a litvánok váltak a legfőbb asszimiláló tényezővé; különösen ott, ahol eleve

abszolút többséget alkotnak. A multietnikus Kelet-Litvánia ugyanakkor három- (és fél-) pólusú területté vált, ahol a litván – lengyel – orosz (és kisebb mértékben fehérorosz) reláció határozza meg az asszimilációs irányokat. Kutatások azt mutatják, hogy az 1990-es években a litván-lengyel vegyes házasságban született gyermekek 80%-a litvánként, 20%-a lengyelként; míg a lengyel-orosz házasságban születettek 58%-a lengyelként, 42%-a oroszként került regisztrálásra. A belorusz identitás, úgy tűnik, kevésbé képes megőrizni pozícióját, hiszen orosz házastárs esetén az utódok 29%-a, litván és lengyel házastárs esetén pedig mindössze 9%-a maradt fehérorosz nemzetiségű (KALNIUS, P. 1998, pp. 209-210). Az országos szinten összesített adatokból az látszik, hogy azokban az esetekben, ahol a kisebbségek anyanyelve nem azonos az etnikai hovatartozással, még mindig többen vallják anyanyelvüknek az orosz, mint a litvánt; bár igen magas a két anyanyelvvel rendelkezők aránya is (15. táblázat).

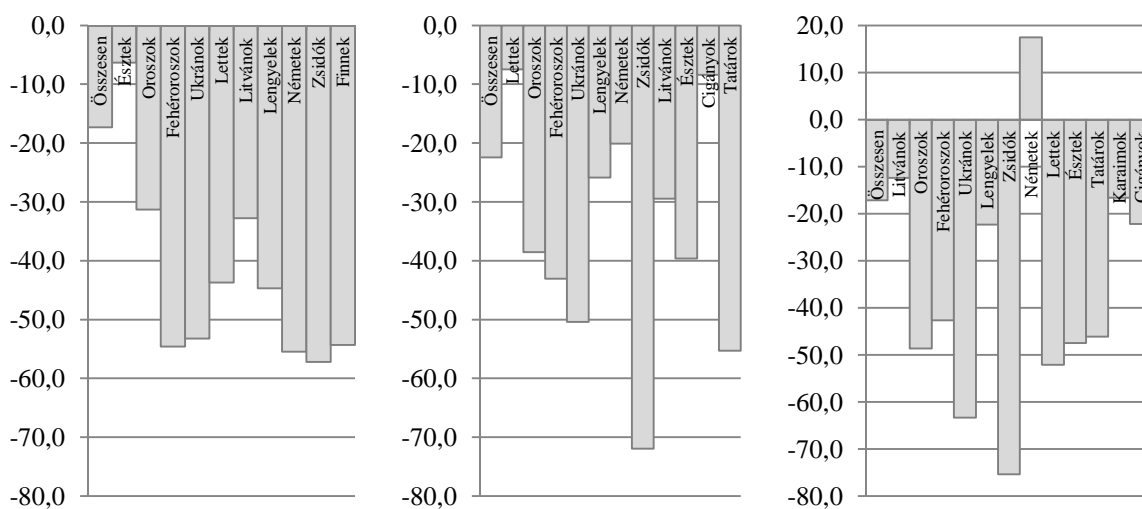
	Anyanyelve azonos az etnikai hovatartozással	Anyanyelve nem azonos az etnikai hovatartozással	... észt / lett / litván	... orosz	... egyéb
ÉSZTORSZÁG					
Észttek	97,4	2,6	---	2,5	0,1
Oroszok	98,7	1,2	1,1	---	0,1
Ukránok	33,7	66,3	2,0	64,1	0,2
Fehéroroszok	12,5	87,5	1,1	85,8	0,6
Finnek	31,1	68,8	33,3	34,3	1,2
Zsidók	4,3	95,4	11,6	82,2	1,7
Lettek	51,2	48,5	8,7	39,2	0,6
LETTORSZÁG*					
Lettek	85,2	14,8	---	7,0	7,8
Oroszok	82,6	17,4	5,9	---	11,5
Fehéroroszok	0,6	99,4	9,3	79,7	19,7
Ukránok	3,1	96,9	8	76,4	20,5
Lengyelek	3,2	96,8	17,8	68,2	28,6
Litvánok	7,4	92,6	54,3	26,7	65,9
Észttek	3,6	96,4	44,7	37,7	58,7
LITVÁNIA**					
Litvánok	99,2	0,8	---	0,3	0,6 (0,2)
Lengyelek	77,1	22,9	8,8	10,1	4,0 (2,5)
Oroszok	87,2	12,8	9,1	---	3,7 (2,3)
Fehéroroszok	18,4	81,6	5,2	56,3	20,1 (2,6)
Ukránok	31,9	68,1	6,5	48,8	12,8 (3,0)
Zsidók	?	?	18,5	56,5	(4,4)
Tatárok	?	?	34,2	42,8	(2,4)

15. táblázat. A balti államok jelentősebb etnikumai az anyanyelv alapján (2011, %)

* az „otthon leggyakrabban használt nyelv” szerint; ** zárójelben: második anyanyelvvel is rendelkezők aránya (saját szerkesztés)

6.6.2. Az etnikai homogenizálódás, fragmentálódás és polarizálódás területi különbségei az elmúlt két évtizedben

Az 1989. és 2011. évi népszámlálási adatokat figyelembe véve megállapítható, hogy a természetes szaporodás és a migrációs szaldó etnikum-specifikus különbségei következtében az államalkotó többség az országos átlagnál mindhárom esetben szerényebb (észtek: -6,3%, lettek: -7,5%, litvánok: -12,4%), míg a kisebbségek – a lettországi németek és cigányok, valamint a litvániai németek és karaimok kivételével – annál nagyobb mértékű csökkenést könyvelhettek el (43. ábra). Észtországban a fehéroroszkok, ukránok, németek, zsidók és finnek lélekszáma kevesebb, mint felére, az oroszoké pedig kb. kétharmadára esett vissza 1989 óta. Hasonló változásoknak lehetünk szemtanúi Lettország esetében is, ahonnan „eltűnt” az oroszok 39%-a, a beloruszkok 43%-a és az ukránok 50%-a, miközben kb. negyedével csökkent a lengyel, ötödével a német és háromnegyedével a zsidó populáció mérete. A teljes népesség-csökkenéshez az észtek 22%-kal, a keleti szlávok viszont összesen 70%-kal (-189 ezer fő) járultak hozzá, míg a középső balti államban ez az arány 17% és 75% (-447 ezer fő) volt. Litvánia esetében szintén a zsidó, ukrán, orosz és fehérorosz közösségek zsugorodása volt a legszámottevőbb, bár a nyers számokat tekintve a litvánok nagyobb szeletet (-363 ezer fő) hasítottak ki a népesség-csökkenésből, mint a keleti szlávok (-223 ezer fő).

43. ábra. A balti államok nagyobb etnikumainak népességszám-csökkenése (1989-2011, %) (saját szerkesztés)

Ezek a demográfiai folyamatok országos szinten a kisebbségek arányának csökkenésével és a többség dominanciájának erősödésével jártak, ami a homogenizálódás irányába mozdította az etnikai struktúrákat. Ezt a fragmentációs és polarizációs indexek változásai is alátá-

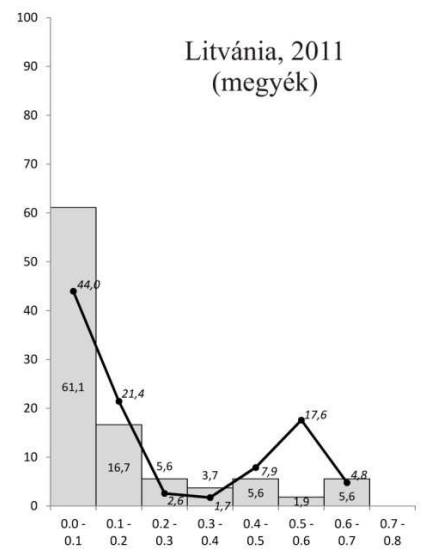
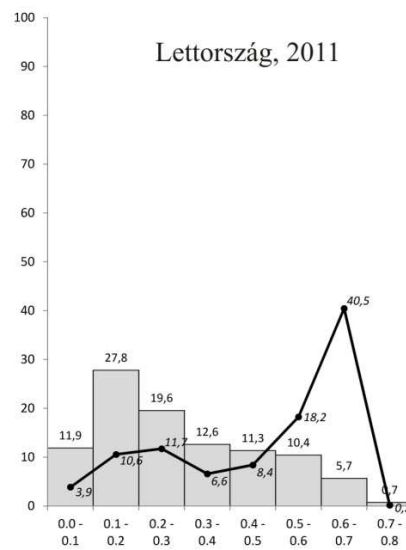
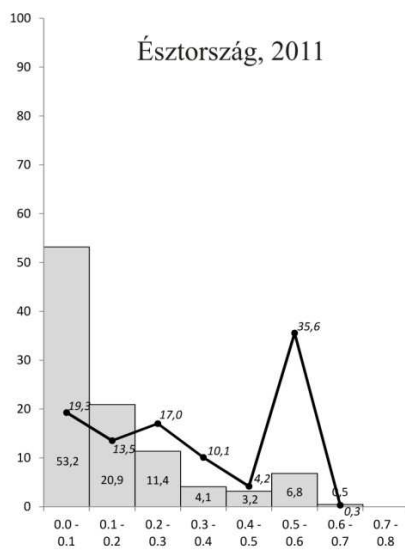
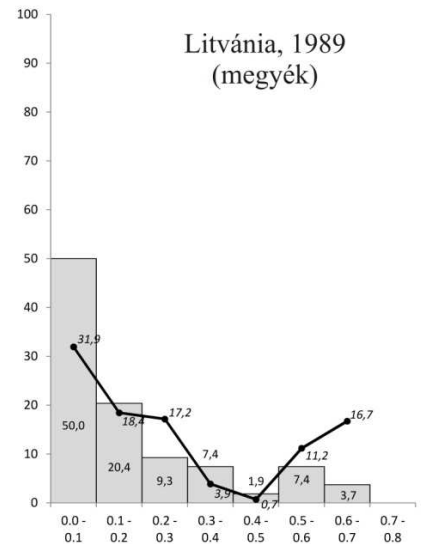
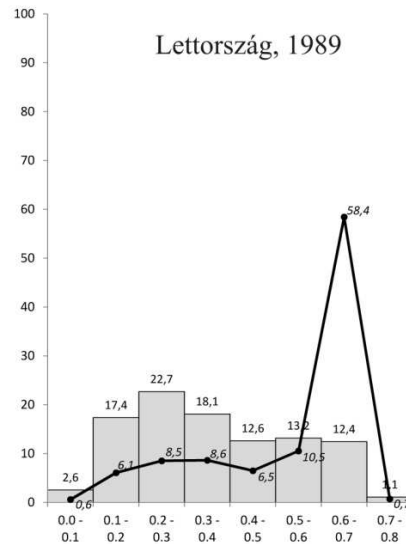
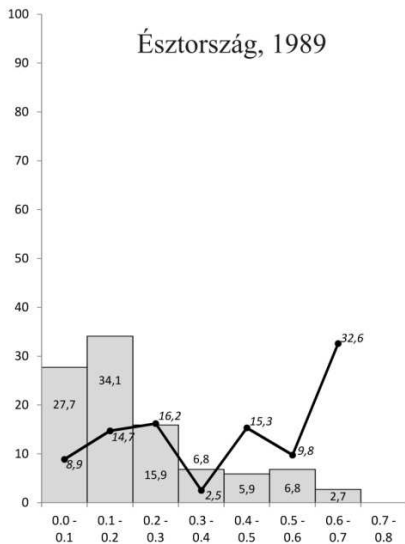
masztják: előbbi Észtországban 0,078-el, Lettországnak 0,070-al, Litvániában pedig 0,069-el csökkent, míg utóbbi 0,064-el, 0,034-el és 0,090-al mérséklődött.

A 44. ábra alapján látható, hogy a 0,10-nál alacsonyabb EFI-értékekkel rendelkező közigazgatási egységek száma, aránya és azok népessége mindhárom balti államban emelkedett 1989 óta. Észtországban a járások 53%-a, Litvániában pedig a megyék 61%-a már etnikailag homogénnek tekinthető, bár utóbbi esetben a járási szintet vizsgálva (itt csak 2001-ből vannak adatok) még magasabb arányt, 71%-ot kapunk. Míg Litvániában minden második, addig Észtországban csak minden ötödik, Lettországnak pedig csupán minden huszonötödik ember él homogén összetételű környezetben. Sokkal csekélyebb változás mondható el az extrém magas (0,50-nál nagyobb) fragmentációs indexszel rendelkező járások és városok darabszámát és lakosságát illetően. Észtországban 9,5%-ról 7%-ra, Lettországnak 27%-ról 17%-ra, Litvániában pedig 11%-ról 7,5%-ra mérséklődött ezek aránya, miközben a népességkoncentráció mértéke nyolc, tizenegy és hat százalékponttal csökkent. Ez azt jelenti, hogy napjainkban az észtországi társadalom 36%-a (464 ezer fő), Lettországnak 59%-a (1,22 millió fő), Litvániáénak pedig 22%-a (681 ezer fő) kifejezetten multietnikus milióben éli mindennapjait (44. ábra).

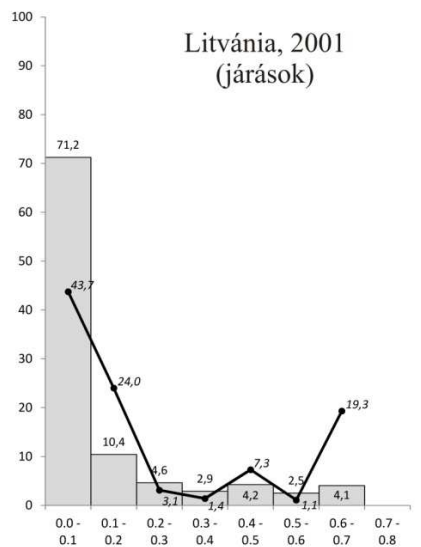
Habár országos szinten jelentős mértékben homogenizálódott tehát a balti államok etnikai összetétele, hiba lenne azt gondolni, hogy ez egyformán igaz a térség minden területére. A fragmentációs index 98 esetben, a polarizációs index pedig 126 esetben növekedett, tehát a vizsgált közigazgatási egységek 12%-ára heterogenizálódás, 15%-ára pedig polarizálódás volt jellemző. Az átalakulás dinamikája a 45. ábra segítségével elemezhető. A buborékdiagram három változót jelenít meg egyszerre: az x tengelyen a Baltikum vizsgált legkisebb közigazgatási egységeinek 1989. évi EFI- és EPI-értékeit, az y tengelyen a mutatók 1989-2011 közötti változását láthatjuk, míg a körök átmérője – országok szerint elkülönítve – ezek lakosságával arányos. A trendvonalak (harmadfokú polinomiális görbék, melyek használata akkor indokolt, ha az adatsorok „ingadoznak”) Litvánia és Észtország esetében jobban, Lettország esetében pedig, az adatok nagy szórása miatt, kevésbé illeszkednek a pontthalmazokra. Ennek ellenére az világosan látszik, hogy a legnagyobb mértékű homogenizálódás általában a közepes – Litvániában a 0,20 és 0,30 közötti, Észt- és Lettországnak pedig a 0,30 és 0,50 közötti – fragmentációs indexszel rendelkező egységekre volt jellemző. Az ennél alacsonyabb EFI-értékekre akár lineáris függvényt is illeszthetnénk, hiszen minél homogénebbek voltak 1989-ben, annál kisebb volumenű etnikai erőviszony-átrendeződés történt az elmúlt két évtizedben. A másik oldalon pedig az eleve multietnikus járásokat látjuk; ezek összetétele leggyakrabban csak viszonylag kisfokú homogenizálódáson esett át az utolsó szovjet census óta.

Az EPI-értékek esetében is hasonló trendeket látunk, azzal a fontos különbséggel, hogy az erősen polarizált járások és városok sok esetben még tovább polarizálódtak.

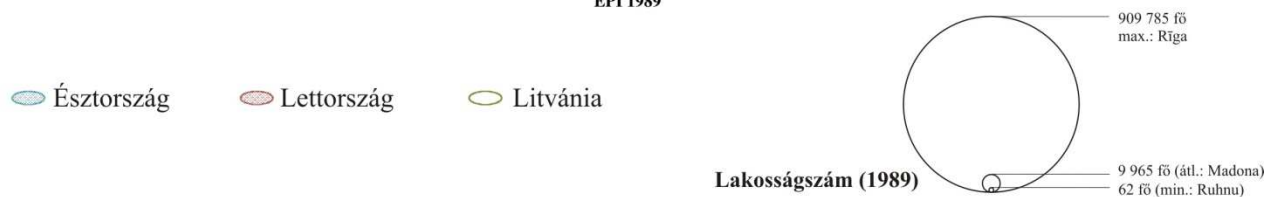
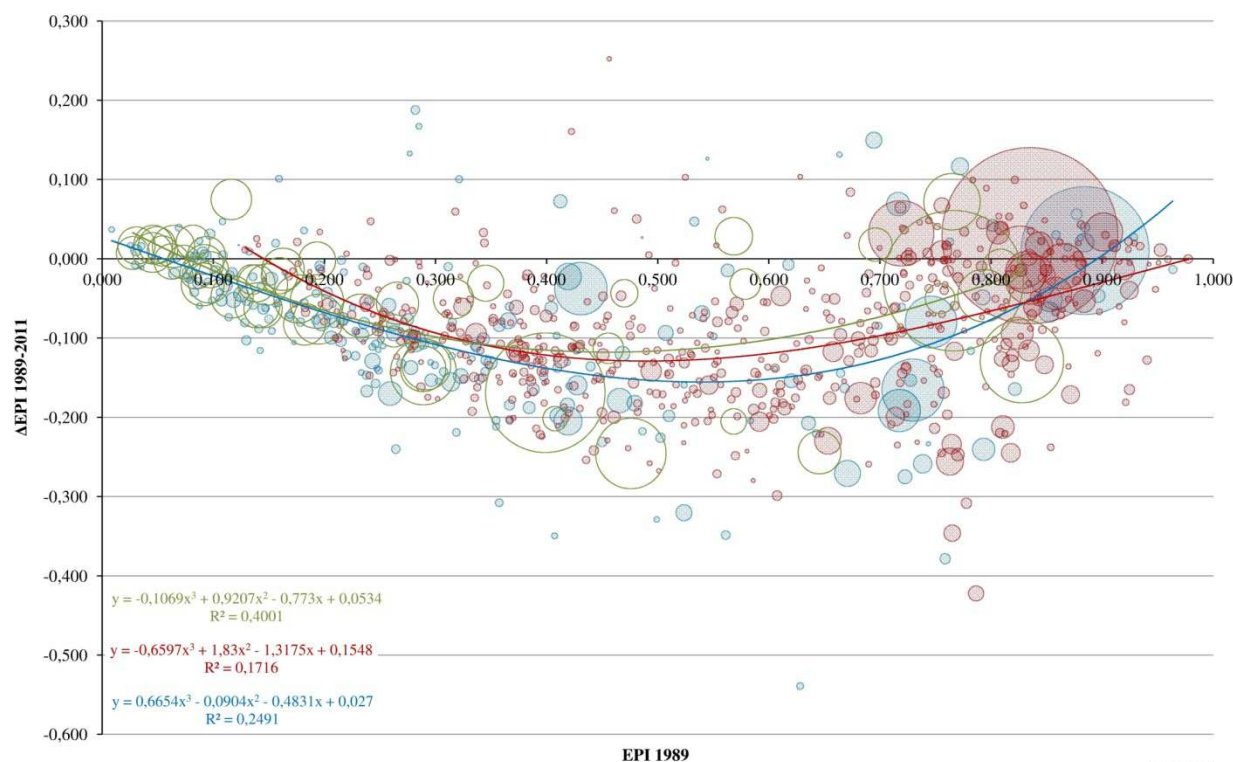
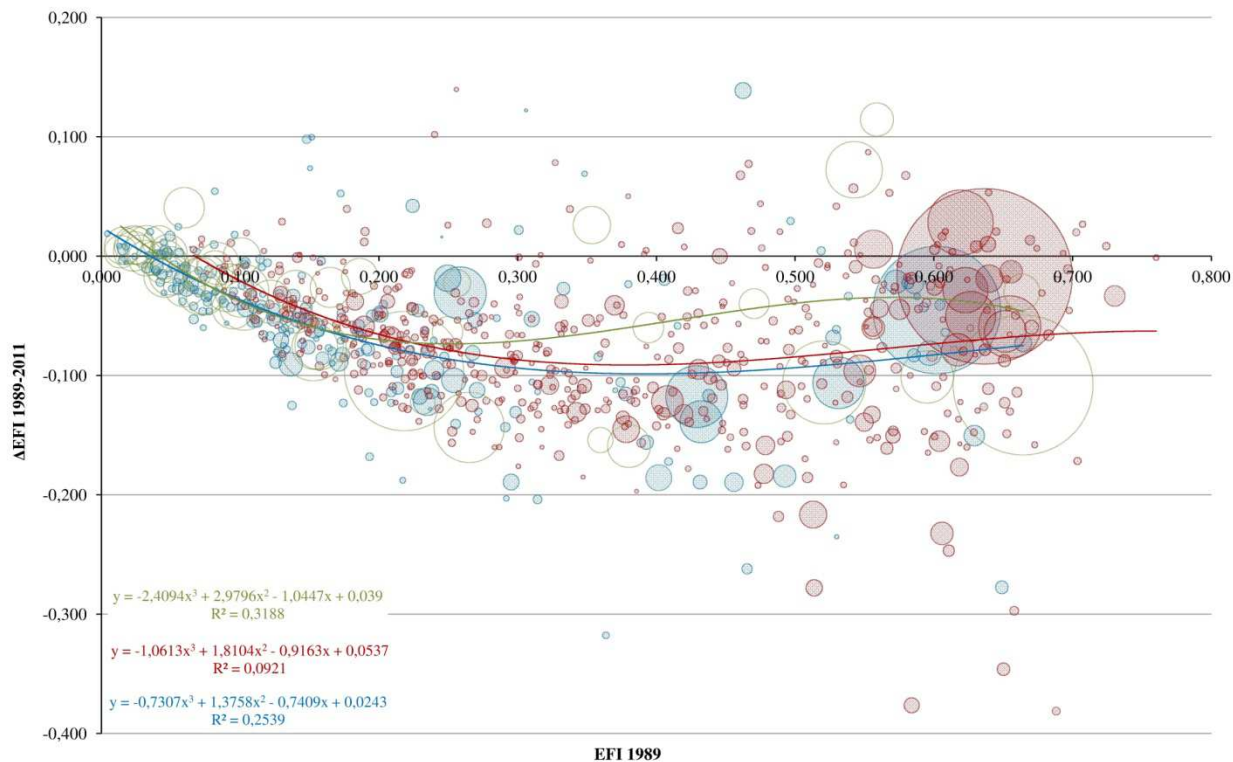
A függvények szélsőértékei alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a fragmentációs és polarizációs indexek által meghatározott dimenzióban a legnagyobb mértékű változás Észtországban, a legkisebb mértékű átrendeződés pedig Litvániában zajlott. A másik fontos konklúzió pedig az, hogy a Baltikum 1991 óta tartó etnikai homogenizálódása valójában a nagyszámú, ám rendszerint alacsony lakosságszámmal bíró, közepesen diverz közigazgatási egységek homogenizálódásaként fogható fel, hiszen a multietnikus városok EFI-értékei leggyakrabban csak kismértékű csökkenést szenvedtek el, míg az EPI-értékeik általában stagnáltak, sőt bizonyos esetekben növekedtek is (45. ábra).

Járások aránya EDI-kategóriák szerint (%)
 Népesség aránya EDI-kategóriák szerint (%)

44. ábra. A balti államok járásainak és azok lakosságának relatív értékei az EFI-kategóriák szerint összesítve (saját szerkesztés)

45. ábra. Az etnikai fragmentációs és polarizációs indexek változása (1989-2011) az 1989. évi értékek függvényében Észtország, Lettország és Litvánia legkisebb közigazgatási egységeinek szintjén (saját szerkesztés)

Érdekes tanulságokkal szolgál a Δ EFI és Δ EPI értékek egymáshoz viszonyított mozgásának áttekintése is. Az elmúlt két évtized tendenciái alapján megállapítható, hogy az etnikai változások legelterjedtebb típusa a fragmentáció és a polarizáció mértékének parallel csökkenése. Ez általában olyankor figyelhető meg, ha a többség dominanciája fokozódik, és/vagy csökken a domináns kisebbség súlya. A Baltikumban e jelenség azokat a területeket érinti (a járások kb. 3/4-e, 4/5-e és 2/3-a tartozik ebbe a kategóriába), ahol előrehaladott az észti, lett és litván többség megerősödése. A diverzifikálódó, egyszersmind polarizálódó járások tekinthetők a második legjellemzőbb típusnak. 19 észtsországi, 30 lettországi és öt litvániai járásban/megyében tehát úgy válik fokozatosan sokszínűbbé a társadalom, hogy a változás inkább a polarizáció irányába mutat, azaz a domináns etnikum mellett még egy vagy maximum két csoport erősíti meg pozícióit. Ritkább esetben ez az oroszok arányának enyhe emelkedésével, gyakrabban viszont a kisebbségben élő észtek, lettek, litvánok súlyának növekedésével függ össze. Utóbbi jellemzően a többségi orosz (pl. Peipsiääre, Zilaiskalns), belorusz (pl. Robežnieki, Indra) vagy lengyel (pl. Vilnius megye) többség rovására történik, diverzifikálva és polarizálva ezáltal az etnikai struktúrát. A járások 5%-a, 3,5%-a és 13%-a esetében stagnálásról beszélhetünk, azaz 1989 óta sem a fragmentációs, sem a polarizációs index nem nőtt vagy csökkent 0,01-nál nagyobb mértékben.

Habár legtöbb esetben a két index párhuzamosan mozgott vannak igen jelentős anomáliák is. Ha derékszögű koordináta-rendszerben ábrázolnánk a Δ EFI és Δ EPI értékeit, a jobb alsó negyedbe azon közigazgatási egységek tartoznának, melyek etnikai struktúrája úgy diverzifikálódott, hogy közben a polarizáció csökkent. Más szóval a társadalom fragmentálódásáról beszélhetünk, ahol az etnikumok százalékos aránya a kiegyenlítettség irányába mozdult el. A Baltikum esetében két (Izvalta, Zaļesje – mindkettő Lettországbán), a stagnáló Δ EFI-értékekkel kibővítve azonban 21 járás sorolható e negyedbe, melyek összesen 116 ezer embernek adnak otthont. Többnyire eleve soknemzetiségű járásokról van szó, ahol az utóbbi két évtizedben nem a legnagyobb etnikumok súlya nőtt. A zaļesjei példa jól mutatja az átalakulás irányát: míg 1989-ben a lettek aránya 13%, az oroszoké 55%, a fehéroroszké pedig 27% volt, addig napjainkban a település lakosságának 21%-a lettnek, 53%-a orosznak és 21%-a belorusznak vallja magát.

Az előzőnél nagyobb súllyal esnek latba azok a pontok, melyek a koordináta-rendszer bal felső negyedében foglalnak helyet, tehát fragmentációs indexük csökken, ám polarizációs indexük növekszik. Ez jellemzően olyan esetekben fordul elő, amikor bipolárisra kezd válni egy korábban diverz, többnemzetiségű társadalom. Ez a gyakorlatban összesen 29, a stagnáló Δ EFI-értékekkel kibővítve pedig további 20 járást vagy várost érint, és ezzel a harmadik leg-

elterjedtebb típusnak számít. Itt általában két homogenizációs folyamat játszódik le egyszerre: amellet, hogy az észti, lett, litván többség aránya nő, a kisebbségek is homogenizálódnak, azaz a kis etnikumok relatív súlya csökken, míg a legnagyobb kisebbségé (általában az oroszé) növekszik. Mindez a polarizálódás irányába taszítja a társadalom etnikai összetételét. Annak ellenére, hogy viszonylag kevés esetben lehetünk szemtanúi ilyen típusú etnikai átalakulásnak, igen jelentős népesség-koncentrációkról beszélhetünk: Észt- és Lettország teljes lakosságának több, mint egyharmadáról (összesen csaknem 1,2 millió emberről), így például a két fővárosról: Tallinnról és Rīgáról (16. táblázat).

Az etnikai struktúra változása (1989 – 2011)	Észtország				Lettország				Litvánia			
	egységek száma (db)	népesség-szám (fő)	egységek száma (%)	népesség-szám (%)	egységek száma (db)	népesség-szám (fő)	egységek száma (%)	népesség-szám (%)	egységek száma (db)	népesség-szám (fő)	egységek száma (%)	népesség-szám (%)
EFI + és EPI + diverzifikálódás és polarizálódás	19	44 869	8,6	3,5	30	131 394	5,5	6,4	5	234 522	9,3	7,7
EFI + és EPI \emptyset diverzifikálódás	0	0	0,0	0,0	5	6 710	0,9	0,3	0	0	0,0	0,0
EFI + és EPI – diverzifikálódás és fragmentálódás	0	0	0,0	0,0	2	1 362	0,4	0,1	0	0	0,0	0,0
EFI \emptyset és EPI +	4	6 472	1,8	0,5	11	44 307	2,0	2,1	5	167 114	9,3	5,5
EFI \emptyset és EPI \emptyset	11	20 426	5,0	1,6	19	26 450	3,5	1,3	7	223 753	13,0	7,3
EFI \emptyset és EPI –	9	14 646	4,1	1,1	7	4 444	1,3	0,2	3	95 191	5,6	3,1
EFI – és EPI + homogenizálódás és polarizálódás	11	442 195	5,0	34,2	18	725 290	3,3	35,1	0	0	0,0	0,0
EFI – és EPI \emptyset homogenizálódás	1	2 632	0,5	0,2	14	148 918	2,6	7,2	0	0	0,0	0,0
EFI – és EPI – homogenizálódás és depolarizálódás	165	763 215	75,0	59,0	441	979 955	80,6	47,4	34	2 325 235	63,0	76,3
Összesen	220	1 294 455	100,0	100,0	547	2 068 830	100,0	100,0	54	3 045 815	100,0	100,0

16. táblázat. Az etnikai összetétel változásának a tipizálása a Δ EFI és Δ EPI alapján (saját szerkesztés)

Ez az a pont, ahol az értekezés második alaptézise értelmet nyer: önmagában a hazai etnikai földrajzi szakirodalomban eddig alkalmazott „diverzitási index” vizsgálata tévútra vezethet bennünket. Ha helyesen akarjuk értelmezni és modellezni az átalakulást, akkor számításba kell venni a polarizáció jelenségét is. Ezek a települések ugyanis (a legnagyobbak közül Észtországban Tallinn, Maardu, Kohtla-Nõmme, Jõhvi; Lettországban pedig Rīga, Olaine, Salaspils, Dobele) az általános vélekedéssel ellentétben nem – pontosabban nem csak – homogenizálódnak, hanem polarizálódnak. A legszebb példát talán az észtországi Vasalemma

szolgáltatja, ahol egy erősen fragmentált (27% észt, 49% orosz, 12% ukrán, 4% belorusz) társadalom 2011-re sokkal polarizáltabbá vált (50% észt, 39% orosz, 6% ukrán, 2% belorusz). Ha az állam multikulturalizmushoz, multietnicitáshoz kapcsolódó stratégia-alkotásáról beszélünk, aligha tekinthetünk el tehát a folyamat többdimenziós értelmezésétől.

Az EFI és EPI-értékek térszerkezetében nem történtek radikális változások 1989 óta. Bár a legjellemzőbb folyamat a homogenizálódás volt, annak mértéke meglehetősen nagy területi különbségeket mutatott. A legjelentősebb homogenizáción áteső térségek Észak- és Északnyugat-Észtországban, Saaremaa szigetén, Zemgalében, Vidzeme északi és Kurzeme középső területein csoportosultak, Litvániában pedig sporadikusan mindenütt előfordultak. Az okok többnyire egy-egy általános társadalmi jelenség lokális extrémításaihoz kötődnek. Így homogenizálódás követte például a nagy létszámú szovjet laktanyák (pl. Vasalemma, Haapsalu, Kihelkonna Észtországban, Priekule, Dobele, Lielvārde Lettországban, Šiauliai Litvániában) és egyéb katonai objektumok, pl. a liepājai tengeralattjáró támaszpont, a skrundai radarállomás vagy a plokštinēi rakétasiló leszerelését. Az ipari létesítmények megszűnése vagy leépülése jellemzően a kisvárosokban indukált nagyarányú ki- vagy elvándorlást és látványos etnikai homogenizálódást. Klasszikus eset a lettországi Mārciena, ahol a „Zelta druva” kolhoz és a szovjet érában alapított aeroszol-spray gyár bezárása után a keleti szlávok aránya hirtelen 61%-ról 16%-ra csökkent, miközben a lettek aránya 33%-ról 79%-ra emelkedett, de lehetne sorolni a hasonló példákat Ugālétól Kupraváig és Jonaváig (46-48. ábra).

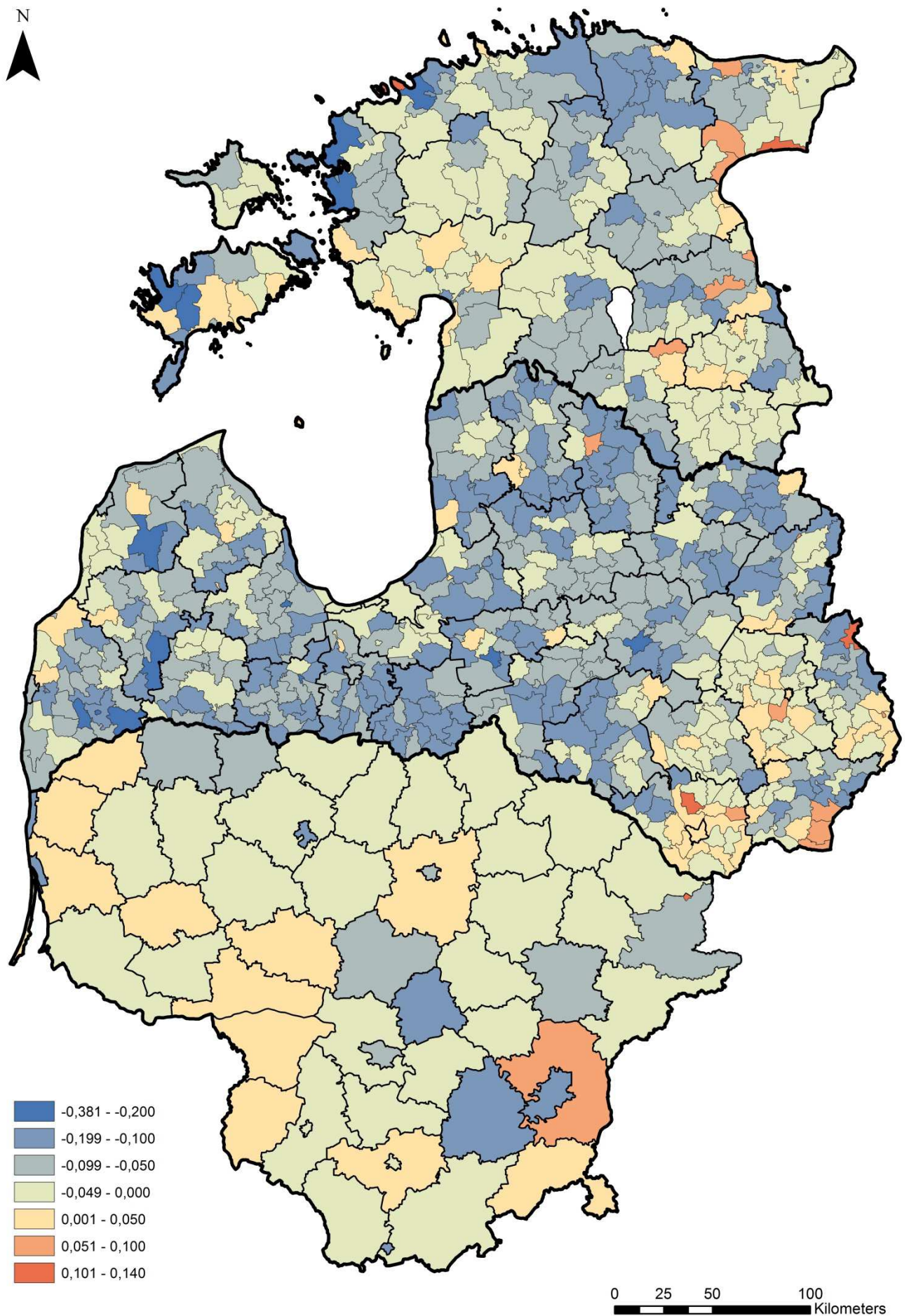
Bizonyos esetekben ilyen extrémitásnak tekinthető az elnéptelenedés is, amelyre Latgalében találjuk a legtöbb példát. A latgalei járások lakosság száma az elvándorlás és elöregedés miatt 2011-ig átlagosan 31%-kal csökkent. Ehhez a csökkenéshez azonban az idősebb korstruktúrával rendelkező kisebbségek általában nagyobb mértékben járultak hozzá, így az apróbb településeken (Ķepova, Līdumnieki, Malnava stb.) gyakran a lettek arányának emelkedésének, és homogenizálódásnak lehetünk szemtanúi. Az ezredforduló után az EFI- és EPI-értékek zuhanásának sebessége lelassult az 1990-es évekhez képest. Az orosz exodus lecsengetésével a természetes szaporulat különbségei váltak az etnikai összetétel elsősorú módosító faktorává, ami értelemszerűen lassabban „fejti ki hatását”. A 2008 után kezdődő második nagy kivándorlási hullámról, különösen annak etnikai vonatkozásairól egyelőre nagyon keveset tudunk.

Az etnikai diverzifikálódás a legtöbb esetben kismértékű, 0,50 alatti EFI- és 0,10 alatti EPI-növekedést jelentett. Ezek viszonylag kompakt tömböt csak Északkelet-Észtországban (pl. Lūganuse, Alajõe), Kelet-Lettországban (pl. Vaboles, Izvaltas) és Délkelet-Litvániában (Vilnius, Šalčininkai megye) alkottak. Mindkét térségre igaz, hogy elsősorban a kisebbségben

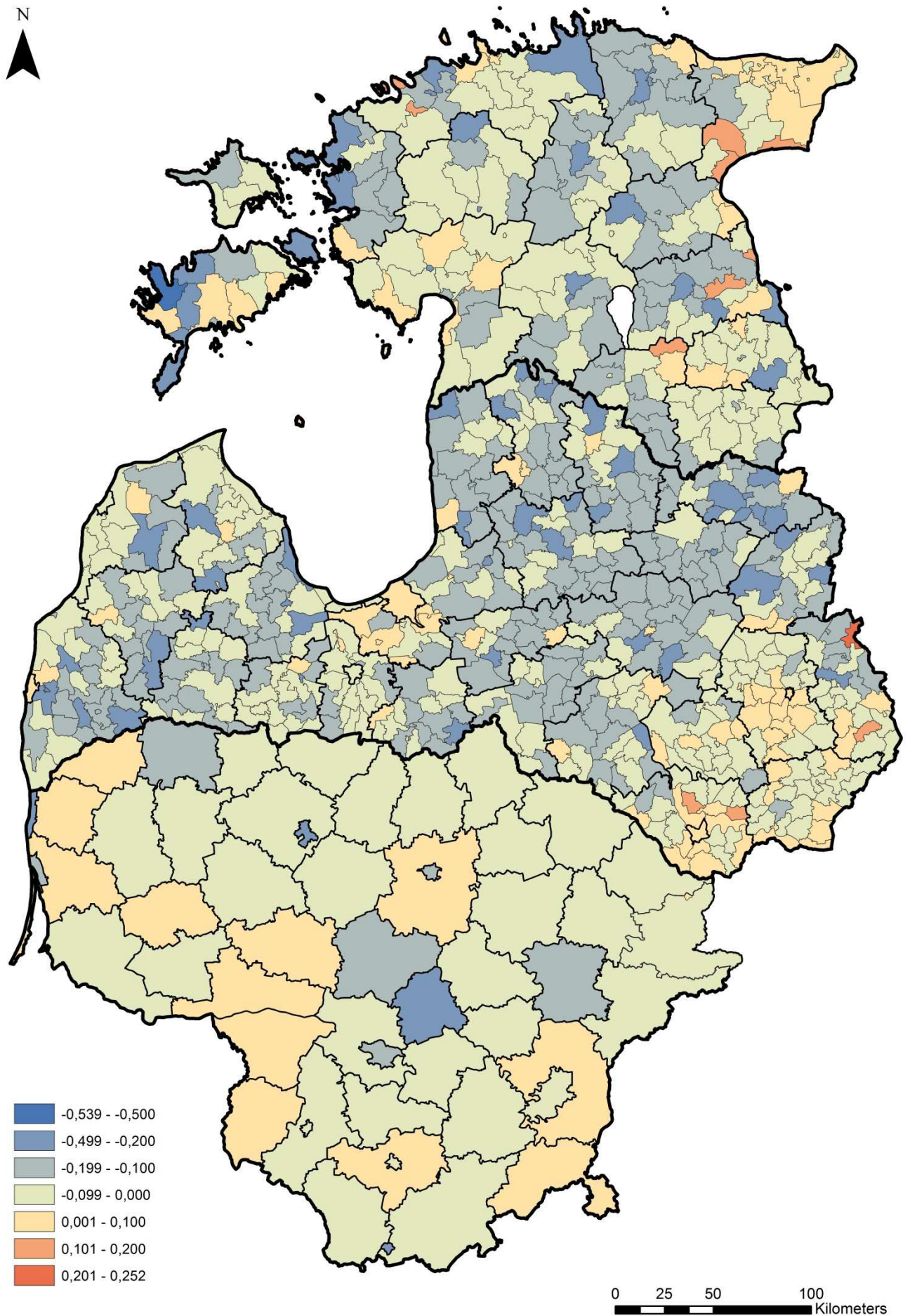
élő baltiak arányának növekedése tehető felelőssé az etnikai fragmentálódásért és/vagy polarizálódásért, de ez a megállapítás gyakran a sporadikusan elhelyezkedő járásokra és városokra is érvényes (pl. Seda, Berzaine, Visaginas). Más esetekben – jellemzően Žemaitijában, továbbá néhány lett (pl. Skultes, Medzes) és észt (pl. Tahkuranna, Luunja) járásban – a kisebbségek, főleg oroszok arányának minimális, alig észrevehető emelkedése diverzifikálta az etnikai összetételt, bár az indexek változása legtöbbször nem lépte túl a stagnálásként meghatározott 0,01-os küszöböt.

A 38-39. és 46-47. ábrák összehasonlítása során az is látható, hogy a legkisebb mértékű átrendeződés rendszerint a korábban homogén vagy rendkívül heterogén összetételű térségekre volt jellemző. Az eleve multietnikus térségek EFI- és EPI-értékeinek viszonylag kis amplitúdójú ingadozására a legszebb példát Latgale szolgáltatja, ahol a kisebbségek arányának visszaesése gyakran a fragmentációs és polarizációs indexek stagnálásával, olykor minimális csökkenésével vagy minimális növekedésével párosult. E jelenség valószínűleg két, bizonyos szempontból ellentétes előjelű folyamattal magyarázható. Egyrészt e keleti régióban 1989-ben még a lettek éltek kisebbségben, akiknek relatív súlya lassan, de biztosan növekedett az azóta eltelt időszakban. Másrészt a latgalei oroszok kivándorlása az 1990-es években viszonylag alacsony intenzitású maradt, így arányuk a régió összlakosságához képest mérsékeltebben csökkent, mint másutt (Latgalában 3,9 százalékponttal, szemben 6,0 százalékpontos átlaggal) (ZVIDRIŅŠ, P. 2009, p. 20). Ez részben az „állampolgárság nélküli” státuszúak relatíve alacsony számának köszönhető (MEŽS, I. 1994a, p. 67), ami annak tudható be, hogy többségük (és felmenőik) már a második világháború előtt is e területen éltek, így történelmi kisebbségnek számítanak, tehát alanyi jogon lett állampolgársághoz jutottak. Jelenleg Kelet-Lettország járásainak csaknem fele tekinthető multietnikusnak ($EFI > 0,50$), ahol Latgale lakosságának 3/4-e, kb. 226 ezer ember él. A nagyvárosok, mindenekelőtt Tallinn és Rīga esetében az „egyéb nemzetiségűek” számának fokozatos emelkedése már egy új jelenségre, a globalizációval összefüggő modern migrációs trendekre irányítja a figyelmet, ami a diverzifikáció irányába mozdíthatja – egyelőre még alig észrevehetően – az etnikai struktúrákat. Hasonló irányba mutat a szuburbanizálódás erősen etnikum-specifikus jellege is. TAMMARU, T. és szerzőtársai (2011) például kimutatták, hogy az észtországi kisebbségek a százalékos arányuknál kisebb, míg az észtek annál jóval nagyobb mértékben vesznek részt a szuburbanizációban. A nagyvárosok körüli agglomerációkban tehát az észt dominancia erősödésével (homogenizálódással), míg a központi településeken az arányuk enyhe csökkenésével (polarizációs hatás) lehet számolni.

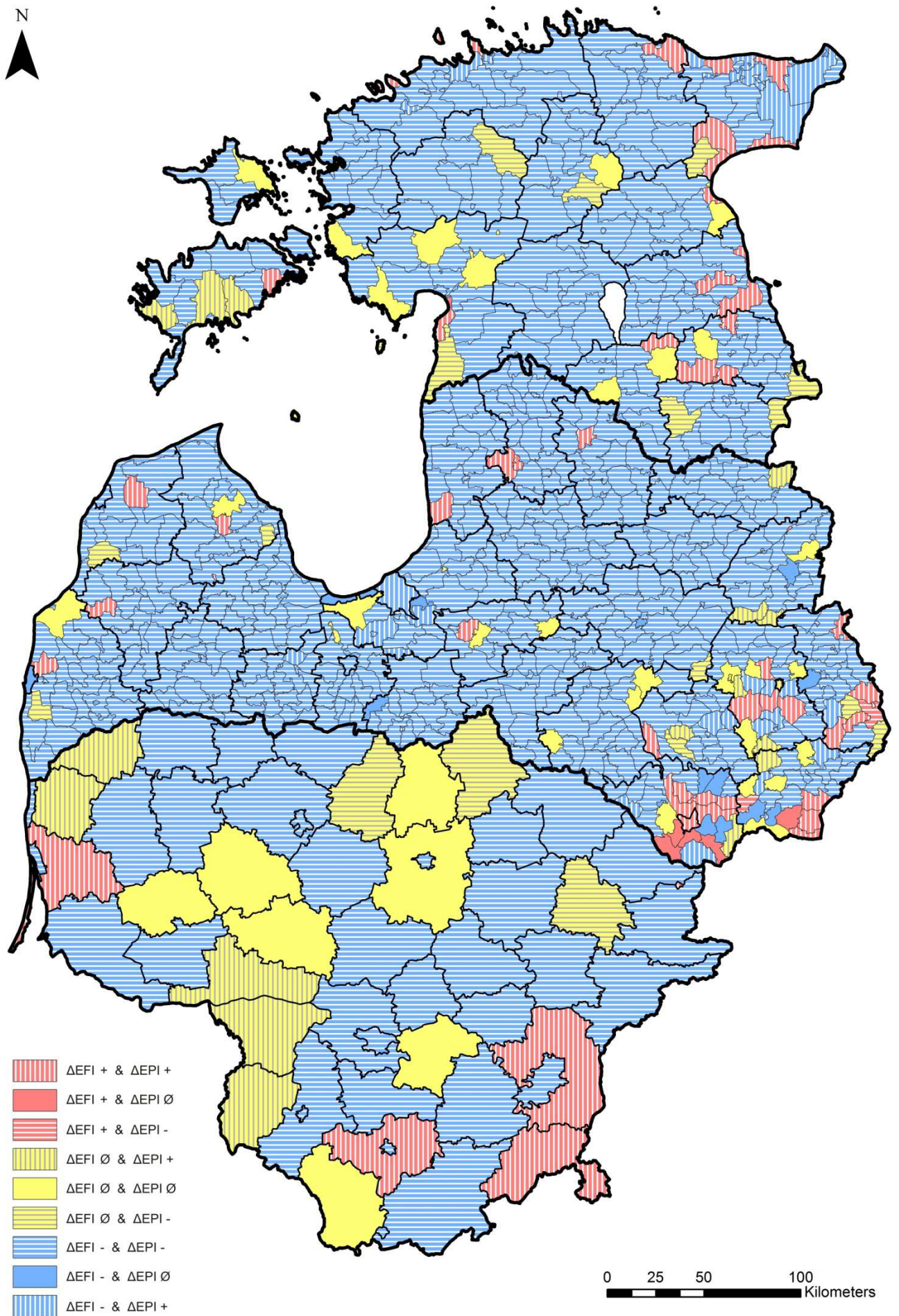
A balti államok, az etnikai összetételük 1991 utáni homogenizálódása ellenére, továbbra is Európa legszívesebb országai közé tartoznak. A mini államokat figyelmen kívül hagyva Lettország (Montenegró, Bosznia-Hercegovina és Svájc után) a negyedik, Észtország a kilencedik, Litvánia pedig a tizennegyedik helyen áll a fragmentációs indexek európai listáján. A polarizációs indexet tekintve még előkelőbb pozíciót foglalnak el: Lettország (Bosznia-Hercegovina és Belgium után) a kontinens harmadik, Észtország az ötödik, Litvánia pedig a tizenötödik legpolarizáltabb társadalmát mondhatja magáénak (felhasznált adatok: BAJMÓCY P. 2009, pp. 91-108).

46. ábra. Az etnikai fragmentációs indexek változása Észtország, Lettország járásaiiban és Litvánia megyéiben (1989 – 2011) (saját szerkesztés)

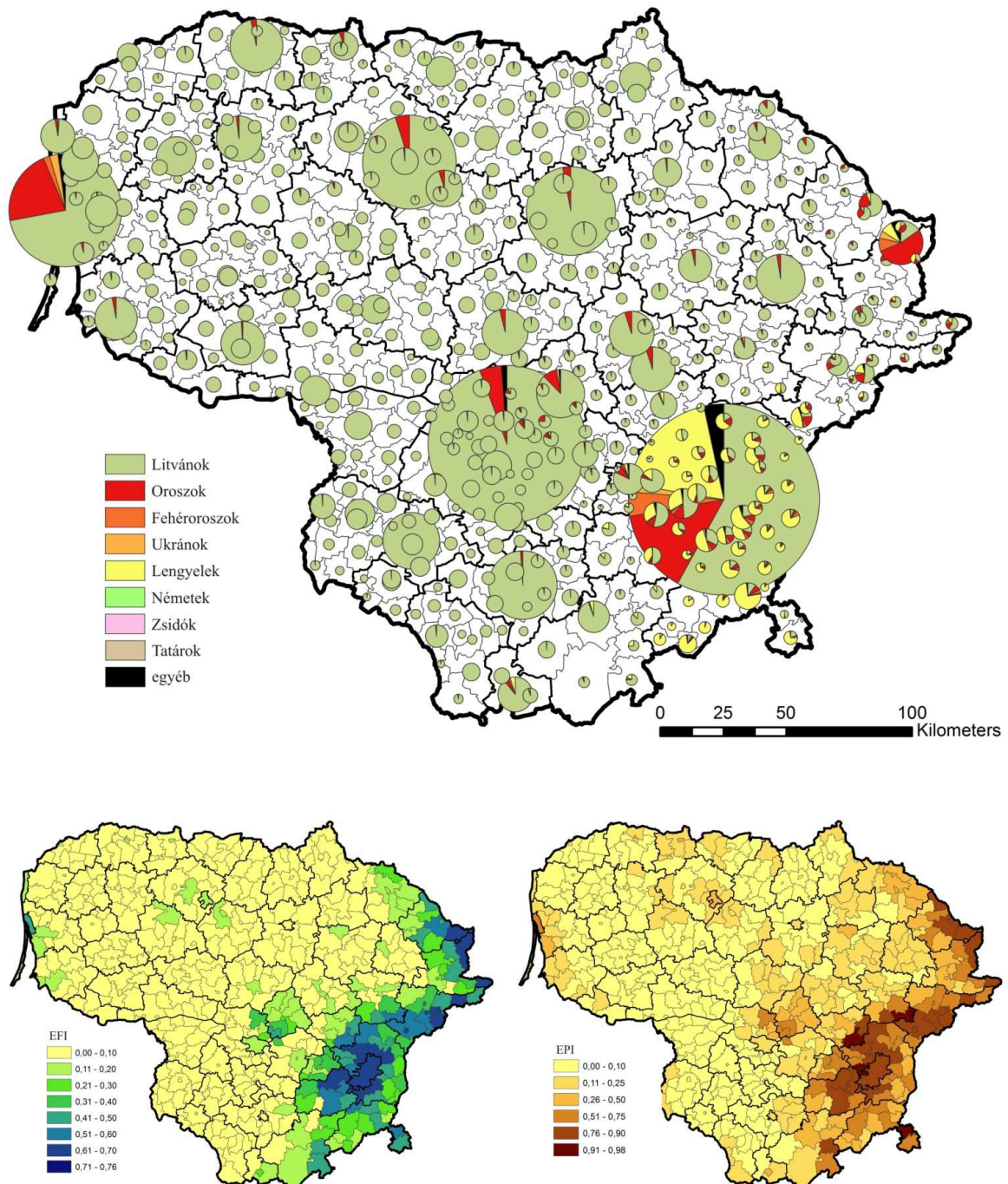
47. ábra Az etnikai polarizációs indexek változása Észtország, Lettország járásaiban és Litvánia megyéiben (1989 – 2011) (saját szerkesztés)

48. ábra. Az etnikai összetétel változásának a tipizálása a ΔEFI és ΔEPI alapján (1989 – 2011)
(saját szerkesztés)

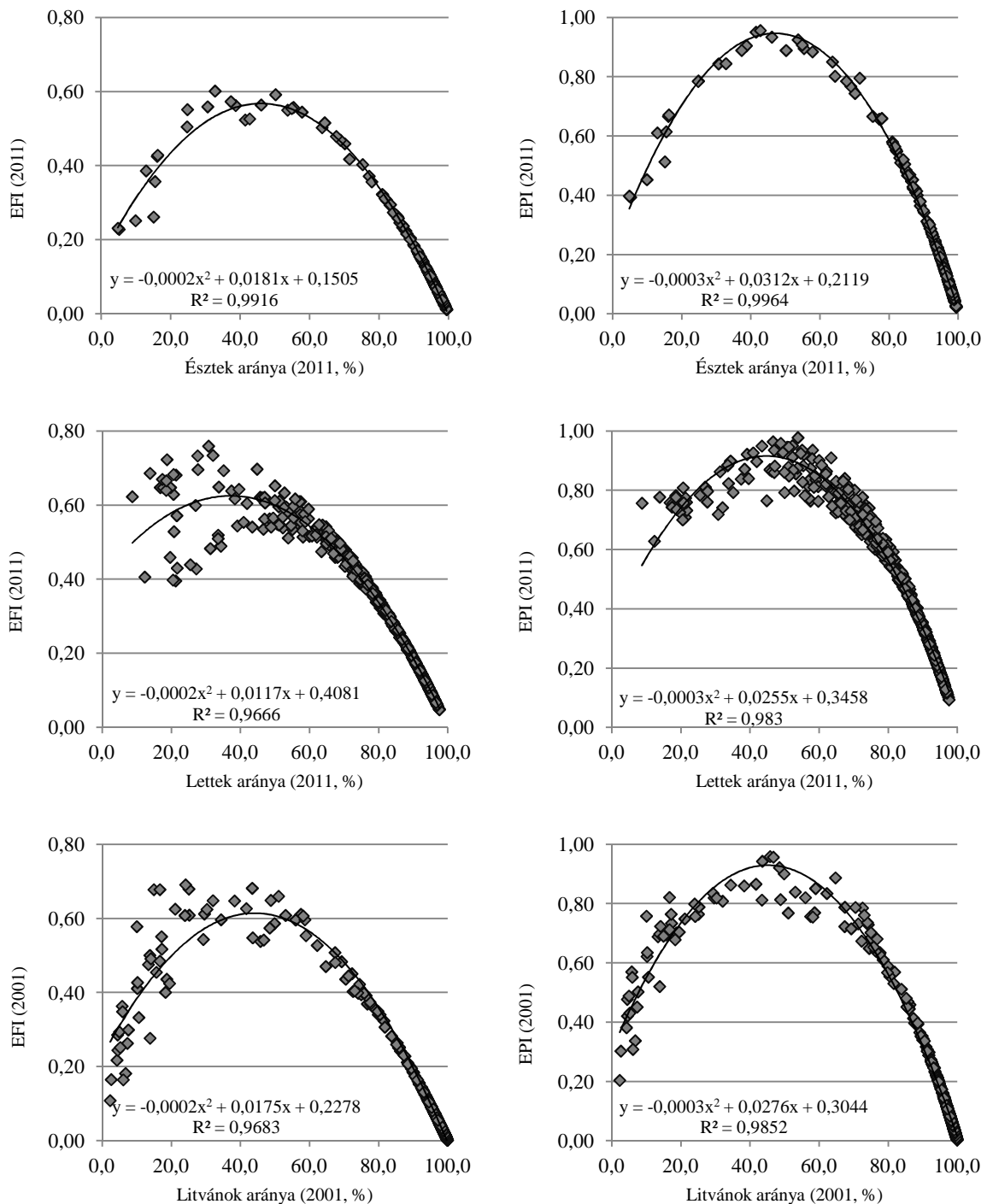
6.6.3. Recens térszerkezet

E fejezetben a rendelkezésre álló legfinomabb területi bontásban vizsgálom a balti államok etnikai összetételét, ill. a fragmentációs és polarizációs indexek térbeli struktúráját. Észt- és Lettország esetében ez a 2011-es, Litvánia esetében viszont részben a 2001. (ebből az évből a legkisebb közigazgatási egységek szintjén is ismertek az etnikai adatok – 49. ábra), részben a 2011. évi népszámlálást jelenti.

49. ábra. Litvánia etnikai térszerkezete a legkisebb közigazgatási egységek szintjén (2001) (saját szerkesztés)

Ha grafikonon ábrázoljuk a baltikumi járások / városok EFI- és EPI-értékeit az államalkotó többség százalékos arányának függvényében, a hasonlóságok és az eltérések egyaránt szépen kirajzolódnak (50. ábra).

50. ábra. A baltikumi járások és városok diverzitási indexei a többségi etnikum százalékos arányának függvényében (saját szerkesztés)

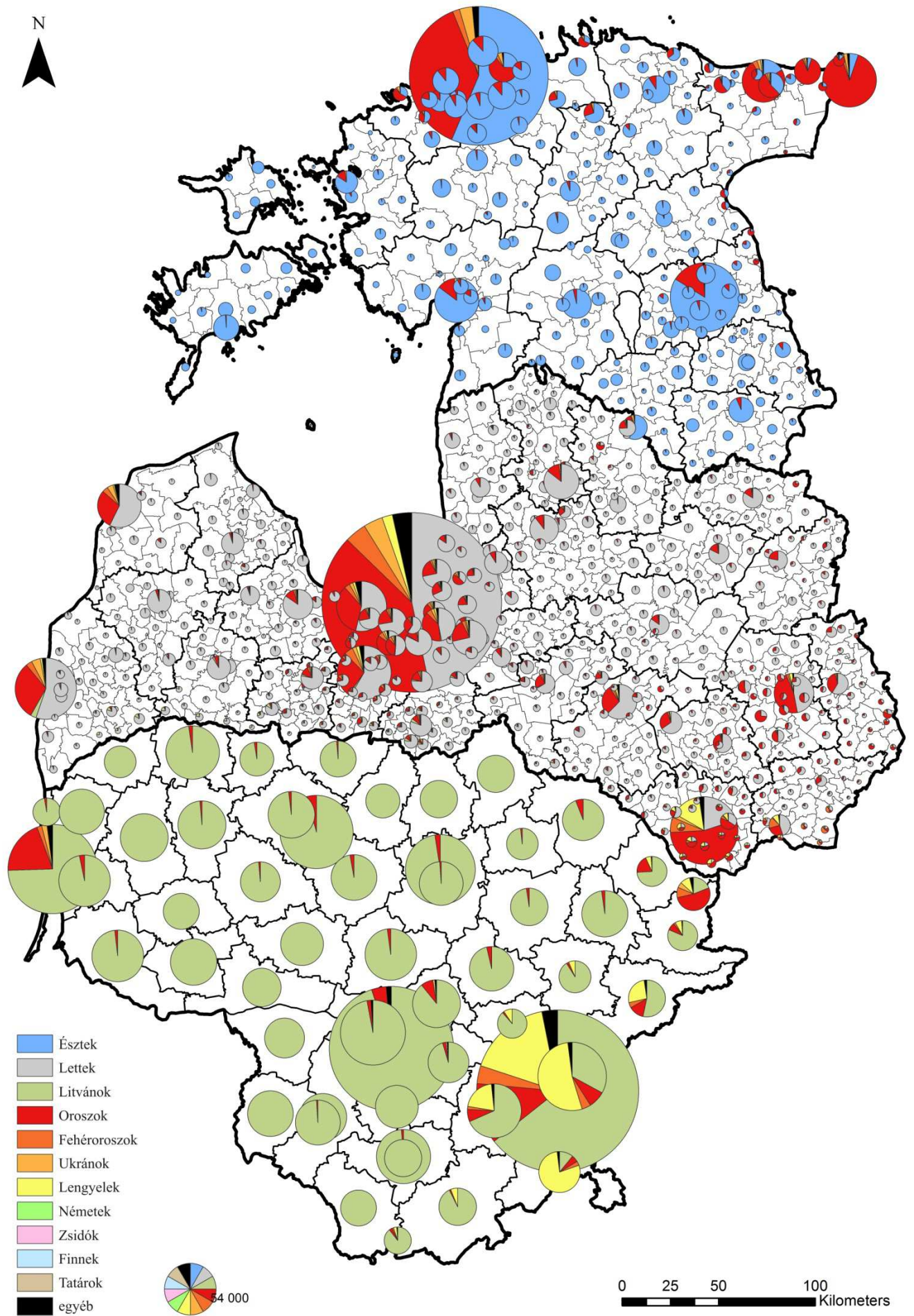
A ponthalmazok és az arra illesztett másodfokú polinomiális trendvonalak alapvetően mindhárom esetben hasonló mintázatot mutatnak: a görbék 40-45%-nál érik el maximumukat, majd az észtek, lettek vagy litvánok dominanciájának fokozódásával a fragmentációs és polarizációs indexek is – egyenes arányosságot mutatva – csökkennek. Jelentősek viszont az eltérések azon közigazgatási egységek esetében, melyekben a baltiak relatív vagy abszolút kisebbségben élnek. Észtországban nagyon kevés ilyen példát találunk. Többségük közepesen diverz összetételűnek mondható, ahol az orosz többség mellett az észtek, ukránok, beloruszok és egyéb nemzetiségűek összesített aránya általában 10% alatt marad. Litvániában viszont jelentős számú, összesen 45 nem litván többségű járás vagy város található, melyek zöme etnikailag vagy homogén lengyel többségűnek, vagy közepesen diverznek tekinthető; utóbbi esetben rendszerint a lengyel többség mellett litvánok, oroszok és fehéroroszok élnek kis arányban. Lettorszában a nem lett többségű járások között homogén összetételű egyáltalán nem, és közepes (0,50 alatti) EFI-értékkel rendelkezőből is mindössze tízet találunk. Ez azt jelenti, hogy néhány kivételtől eltekintve itt nem beszélhetünk homogén orosz, homogén fehérorosz, homogén lengyel stb. járásról vagy településről; ezek az etnikai csoportok mindentűnt intenzív napi kapcsolatban állnak más népcsoportokkal. A lettországi kisebbségek tehát sehol sem alkotnak olyan kompakt tömböt, mint például a magyarok Székelyföldön, az albánok Koszovóban vagy a lengyelek Litvániában; ők nem élhetik meg a „más államban, de saját etnikai területen” érzést. Homogén miliőben szinte kizárólag lett nemzetiségű gyerekek nőnek fel, és bár számuk viszonylag alacsony, ez a helyzet hosszútávon jelentősen befolyásolhatja a többség és kisebbség attitűdjét a multietnicitáshoz, multikulturalizmushoz kapcsolódóan.

Az 51-53. ábrák alapján jól elkülöníthetők a Baltikum homogén és diverz térségei. Napjainkban etnikailag homogénnek ($EFI < 0,10$) a lettországi járások mindössze 12%-a tekinthető, ahol a lakosság alig 4%-a él. A népesség csaknem 60%-a ezzel szemben az államterület azon egyötödén koncentrálódik, ahol nagyobb valószínűséggel találkoznak az utcán különböző etnikumú emberek, mint hasonlóak. Ez vitán felül igen magas arány, tehát kijelenthető, hogy Lettország valóban multietnikus állam a diverzitási struktúra hagyományos és földrajzi értelmében egyaránt. A másik két balti állam esetében ugyanakkor árnyalni kell a képet. Az észti államterület fele, a litvánok pedig kb. 2/3-a etnikailag homogén összetételűnek tekinthető, és a járások/megyék mindössze 7-7%-a tartozik a heterogén ($EFI > 0,50$) kategóriába. Így földrajzi szempontból inkább homogén államterületű országokról van szó, „nagy súlyú” multietnikus „szigetekkel” tarkítva. A lakosság szám eloszlása alapján azonban mégiscsak eltérő típusúak: míg Észtország társadalma 19 – 45 – 36 arányban osztható fel a három (alacsony, közepes, magas EFI) kategória között, addig Litvánia lakosságának „csak” 1/5-e él

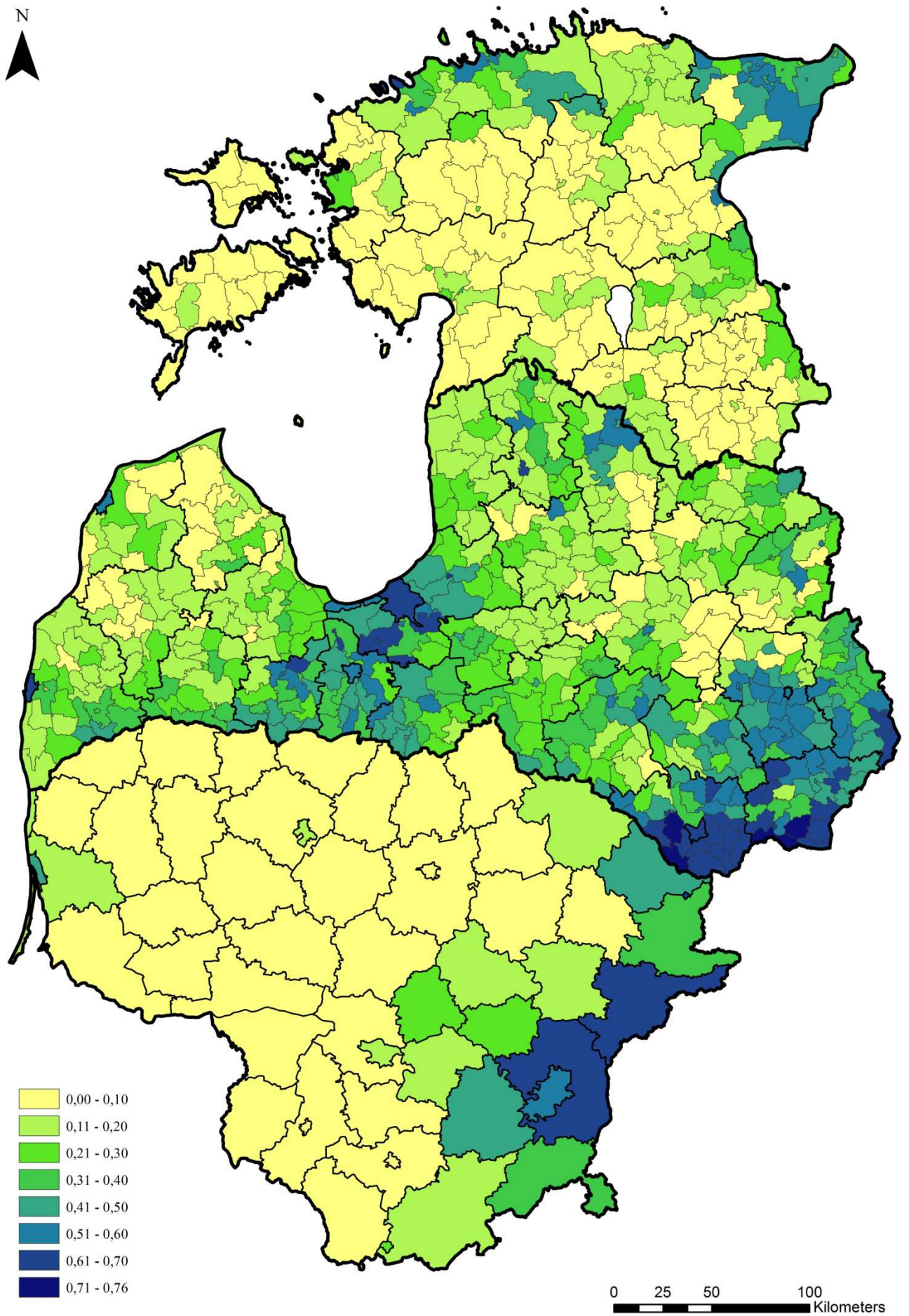
multietnikus településen. Ezeket a kategóriákat a valóságban természetesen nem szabad merev egységekként kezelni. Az EFI és EPI itt is – ahogy eddig – csak a fontosabb tendenciák kirajzolásában, a térbeliséggel összefüggő finom különbségek érzékeltetésében nyújtanak kapaszkodót. Mindazonáltal elképzelhető, hogy ezek az eltérések a gyakorlatban némileg eltérő szemléletmódú kisebbségpolitikák megvalósulásában tükröződhetnek.

Eltérő továbbá a három balti állam EFI- és EPI-értékeinek térbeli mintázata is. Észtországban egy elsődleges észak-dél és egy másodlagos kelet-nyugat dichotómiáról beszélhetünk. Míg a legmagasabb diverzitási indexek a főváros körül, és az északkeleti Ida-Viru megyében koncentrálódnak, addig az állam középső és déli területei – a nagyobb városok, pl. Tartu, Pärnu, Viljandi kivételével – többnyire homogén észt többségűek. A másodlagos kelet-nyugat dichotómia a Peipsi-tó partján sorakozó, erősen polarizált (óhitű oroszok és észtek által vegyesen lakott) településekre, ill. a „túloldalon” az abszolút homogén, észt többségű szigetekre utal. Lettországon etnikailag homogén járásokat csak Kurzeme északi, Vidzeme keleti és Latgale északi részén találunk. Ezek rendszerint széles „átmeneti zónákon” keresztül érintkeznek a multietnikus térségekkel, melyek többnyire Közép- és Kelet-Lettországban koncentrálódnak. Összehasonlítva az 1989-es és 2011-es adatokat jól látható, hogy míg Latgale továbbra is megtartotta soknemzetiségű karakterét, addig az ún. Rīga – Jelgava tengely „összetöredezett”, tehát viszonylag nagyfokú homogenizálódáson esett át. Litvániában sokkal egyszerűbb a kép: az EFI- és EPI-értékek egy markáns kelet-nyugat dichotómiát mutatnak (51-53. ábra).

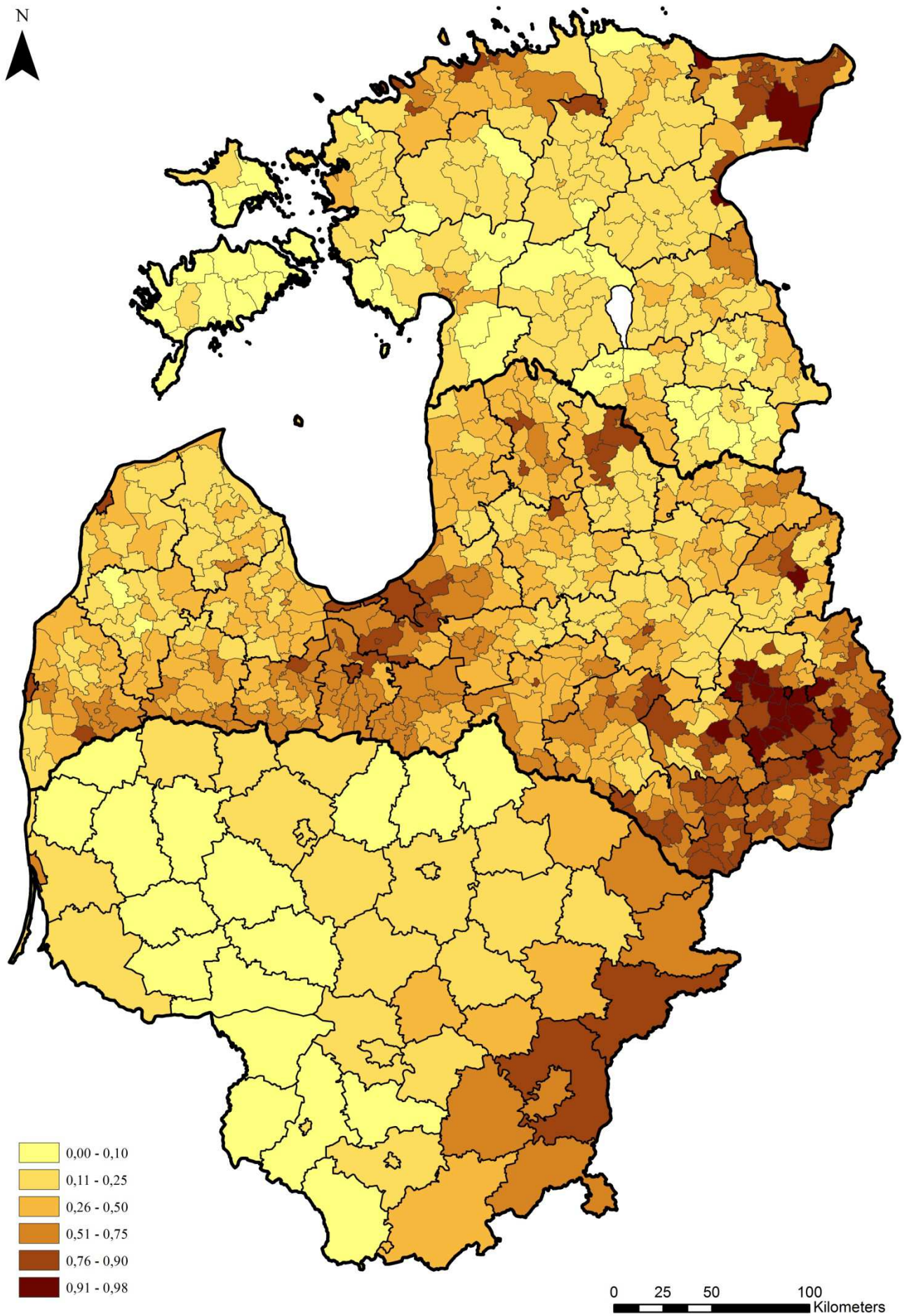
Litvánia és Lettország soknemzetiségű keleti területei napjainkban is egy összefüggő sávot alkotnak, mely valójában nem más, mint az évszázadokkal ezelőtt kialakult balti-szláv etnikai kontaktzóna továbbélése. Csakúgy, mint a XIX-XX. század fordulóján, e délnyugat-északkelet csapásirányú területsáv – melynek legdélibb pontja ma a litvániai Kainavos, legészakibb pedig talán a latgalei Malnavas – továbbra is egy sorra fűzi fel a kontaktzóna legjelentősebb pontjait: Trakait, Vilniust, Švenčionyst, Daugavpilst, Krāslavát és Rēzeknét, sőt egy igen jelentős „új” taggal is bővült: Visaginasszal.

51. ábra. Észtország, Lettország és Litvánia etnikai térszerkezete (2011)
(saját szerkesztés)

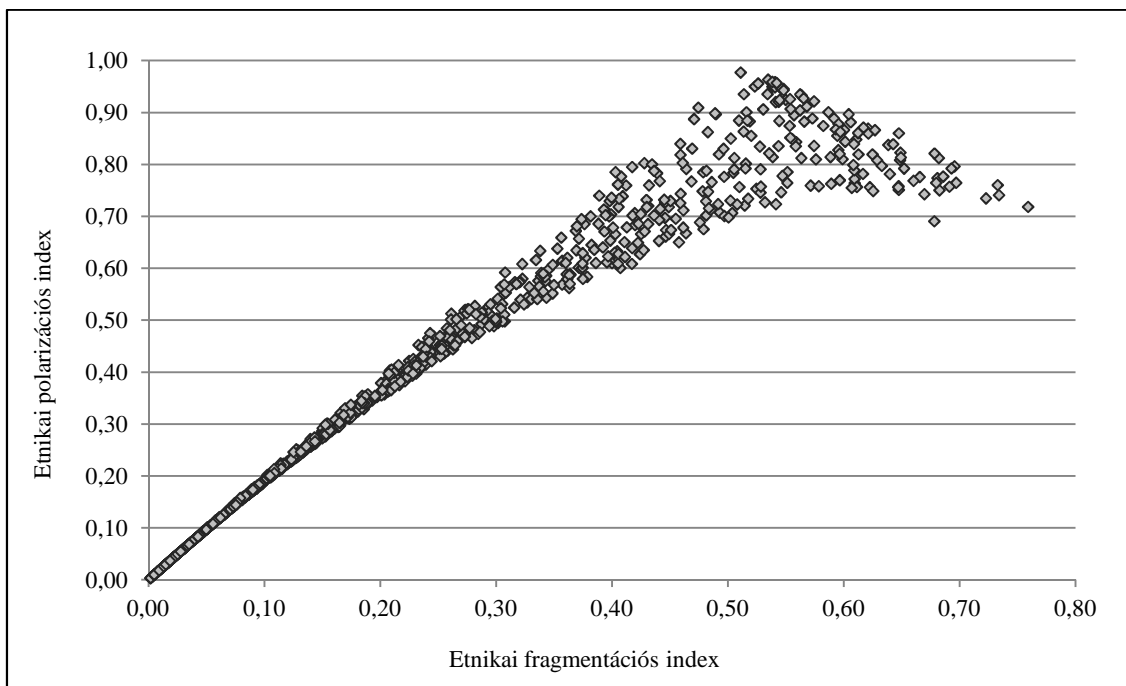

52. ábra. Etnikai fragmentációs indexek Észtország, Lettország és Litvánia járásáiban / megyéiben (2011)
(saját szerkesztés)

53. ábra. Etnikai polarizációs indexek Észtország, Lettország és Litvánia járásaiban / megyéiben (2011)
(saját szerkesztés)

A fragmentációs és polarizációs indexek parallel ábrázolása mellett a két változó együttes elemzése is indokolt, hiszen így válik elkülöníthetővé az etnikai diverzitás két alaptípusa. Az 54. ábra a balti államok járásainak / városainak (összesen 1286 db közigazgatási egység) EPI-értékeit ábrázolja az EFI-értékek függvényében. Világosan látszik, hogy alacsony értékek mellett a korrelációs együttható magas, a pontok lineáris sorba rendeződnek, így nincs is igazán értelme további elemzéseket végezni. A ponthalmaz „szétnyílása” a fragmentációs index 0,40-os értékétől válik jelentőssé, így a további vizsgálatok erre a ponthalmazra fókuszálnak.

54. ábra. Észtország, Lettország (2011) és Litvánia (2001) járásainak/városainak EFI- és EPI-értékei (saját szerkesztés)

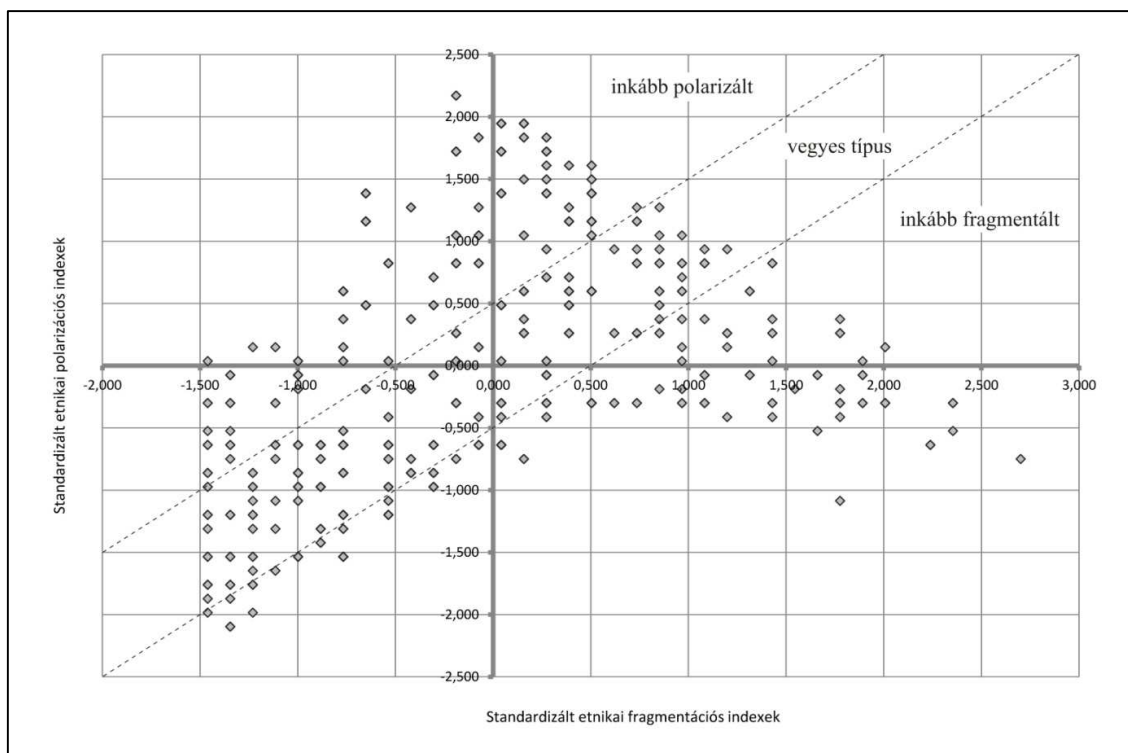
Az EFI- és EPI-értékek közvetlen összehasonlítása azonban matematikailag helytelen eljárás lenne. A 0,40 feletti fragmentációs indexszel rendelkező megfigyelési egységekhez rendelt változókat ezért standardizáltam (az átlagot 0-ban, a szórást 1-ben rögzítettem), melynek következtében az átlagtól való eltérések összehasonlíthatóvá váltak (55. ábra). Az átlagtól mért legnagyobb távolságra elhelyezkedő EPI-érték nevezhető tehát a Baltikum legpolarizáltabb (Viļāni, Lettország, 1664 lakos: 54% lett, 45% orosz, 1% egyéb), míg a ponthalmaz jobb szélső pontja a legfragmentáltabb járásnak (Kaplava, Lettország, 640 lakos: 31% lett, 26% orosz, 21% lengyel, 19% fehérorosz, 2% ukrán, 1% egyéb). A megfigyelési egységeket ezután az egyenes arányosság függvényével párhuzamosan, attól 0,50 egységnyi távolságra meghúzott egyenesek mentén soroltam három csoportba. Azok a járások, melyek fragmentációs indexe – a polarizációs indexhez képest – az átlagtól jelentősen, pozitív irányba tért el, „inkább

fragmentáltak” minősültek. Ugyanezen logika mentén, ám fordított előjellel került lehatárolásra az etnikailag szintén diverz, de azon belül „inkább polarizált” járások köre; míg a két kategória közötti zónába a „vegyes típusúak” kerültek. Utóbbira klasszikus példa Rīga, melynek etnikai összetétele egyszerre viseli magán a polarizáció és a fragmentáció jellegzetességeit. A lett fővárosban a 46%-os lett többség mellett jelen van egy markáns, 40%-os orosz kisebbség, ám rajtuk kívül további 14%-ra tehető az egyéb nemzetiségűek aránya. Ráadásul ezek az „egyebek” önmagukban is nagyon sokszínűek: ukránok, beloruszok, lengyelek, zsidók stb. egyaránt nagy számban élnek a városban. Ugyan a Baltikum multietnikus közigazgatási egységeinek átlagától mért 0,50 egységnyi eltérés – mint csoportképző paraméter – definiálása kétségtelenül szubjektív döntés eredménye volt, a fő cél ezúttal nem elsősorban a konkrét eredmények, inkább a gondolkodás logikájának szemléltetése volt. A térinformatikai szoftver beépített leválogatási algoritmusával (SQL-lekérdezés) az alábbi szűrő paramétereket adtam meg:

"NORMEPI11" < "NORMEPI11" - 0.5: *inkább fragmentált*

"NORMEPI11" > "NORMEPI11" + 0.5: *inkább polarizált*

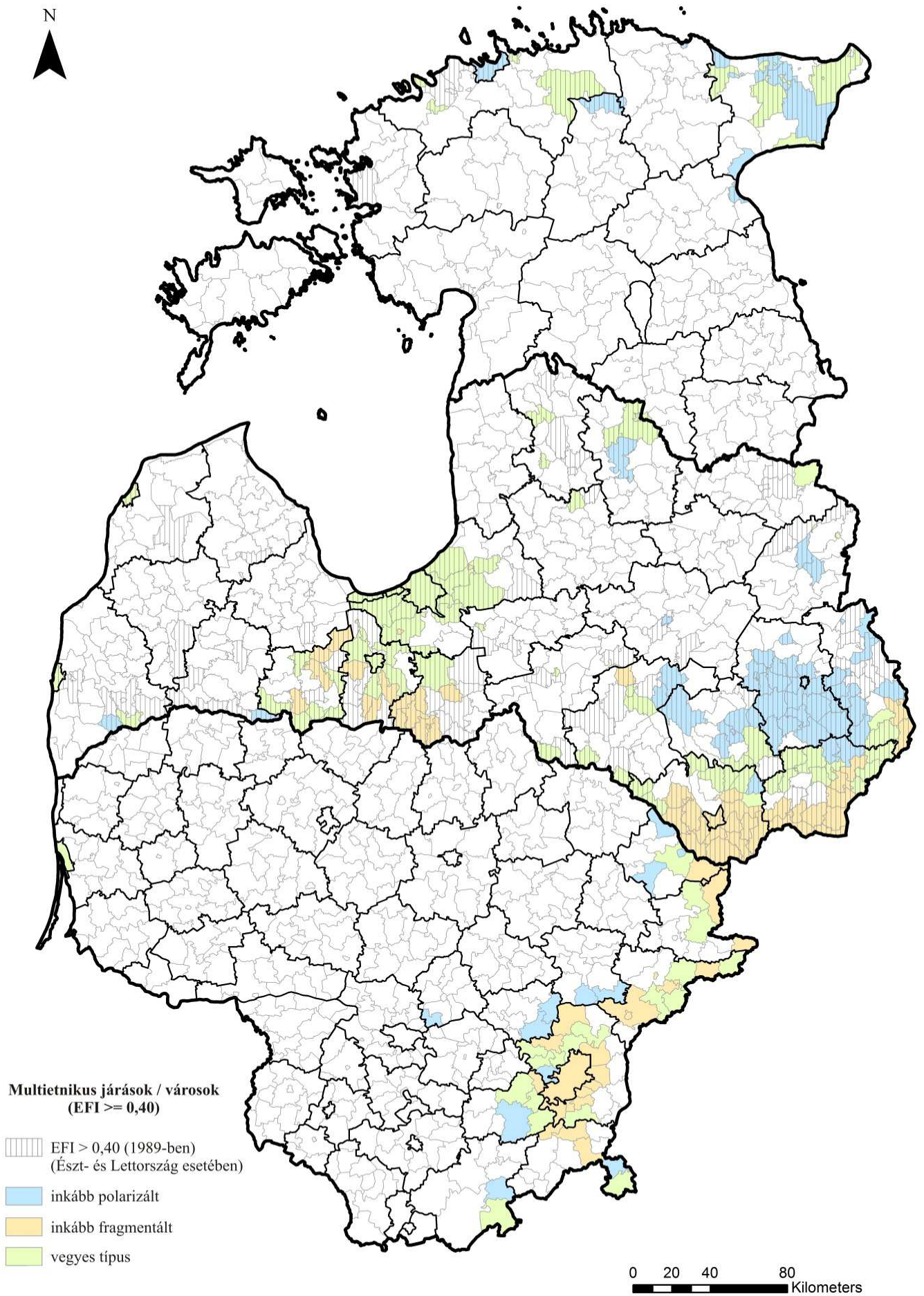
"NORMEPI11" >= "NORMEPI11" - 0.5 AND "NORMEPI11" <= "NORMEPI11" + 0.5: *vegyes.*

55. ábra. Az etnikai diverzitás két alaptípusának elkülönítése a multietnikus baltikumi járások példáján, a 2001-es (Litvánia) és 2011-es (Észt- és Lettország) népszámlálási adatok alapján (saját szerkesztés)

A vizsgálat tehát a Baltikum azon járásait és városait vette górcső alá, ahol 40% vagy annál nagyobb valószínűséggel találkozunk az utcán különböző etnikumú emberek. (A multietnikusnak tekintett települések körét természetesen meg lehetett volna húzni akár $EFI = 0,50$ -nál is, azonban akkor jelentős információvesztéssel kellett volna számolni az „inkább polarizált” kategória esetében.) Az 56. ábra feltűnteti egyrészt a multietnikus járások 1989. évi elterjedését, így lehetőség nyílik a két évtizeddel korábbi állapottal való összehasonlításra. Ennél talán fontosabb azonban az etnikai heterogenitás ideáltípusainak elkülönítése a térben.

Észtország esetében csak polarizált (pl. Tallinn vagy Kunda), ill. legfeljebb vegyes típusú diverzitással találkozhatunk. Utóbbi esetben a „két nagy” etnikai csoporton kívül legalább két másik, jellemzően a fehérorosz és ukrán is markáns kisebbségként van jelen (pl. Maardu és Paldiski). Lettország esetében sokkal bonyolultabb a kép, hiszen a három kategória nagyjából hasonló arányban fordul elő. Kifejezetten izgalmas ilyen szempontból a latgalei helyzet elemzése, hiszen e keleti régióban igen élesen szétválnak a tipikusan polarizált és tipikusan fragmentált téregységek; a kettő közötti „átmeneti zónában” pedig ott találjuk a vegyes típust is. Az ország délkeleti részének etnikai fragmentáltsága évszázados múltra visszatekintő jelenség (lásd a 6.1. fejezetben is kiemelt Ilūkste megyét, amely már az 1897-es népszámláláskor is Baltikum legszínesebb etnikai palettáját mondhatta magáénak). E településeken napjainkban jellemzően négy, néhol öt etnikai csoport él együtt, igen változatos százalékos arányok mellett: lettek, oroszok, fehéroroszok, lengyelek és litvánok. A két legnagyobb város itt Daugavpils és Krāslava. Latgale középső területein – főleg Ludza és Rēzekne vonzáskörzetében – ezzel szemben erősen polarizált etnikai struktúrákat találunk, ahol nagyjából hasonló súlyú csoportként szinte kizárólag lettek és oroszok élnek. Lettország többi nagyvárosa, pl. Ventspils, Liepāja, Jelgava, ill. maga a főváros és annak szuburbiája általában a vegyes típusba tartozik, azaz a lettek és oroszok mellett jelentős, legalább 10-15% az egyéb etnikumúak aránya is. A Zemgale középső részén felbukkanó „inkább fragmentált” járások a hátármenti litvánok viszonylag magas aránya miatt különülnek el környezetüktől. Litvániában, bár szintén előfordul mindhárom típus, az előzőkhöz képest sokkal kevesebb polarizált közigazgatási egységet látunk. Sokkal elterjedtebb az etnikai fragmentáció jelensége, amely elsősorban Vilniusra, Švenčjonisra, Visaginasra és az ezekkel szomszédos rurális területekre jellemző, és többnyire litvánok, lengyelek, oroszok, beloruszok (ritkábban ukránok és lettek) relatíve kiegyenlített arányaira utal. A vegyes típus talán legjellemzőbb példái Trakai és Klaipėda, ahol a domináns litván többség mellett megjelenik egy domináns – lengyel vagy orosz – kisebbség, továbbá több kisebb, ám mégis jelentős etnikai csoport (56. ábra).

56. ábra. Az etnikai diverzitás típusainak elkülönítése a Baltikum multi-etnikus járásainak példáján (saját szerkesztés)

7. Kitekintés: diverzitás, társadalom, politika

Ahogy a bevezető szakaszokban már jeleztem, az értekezésnek nem célja az etnikai diverzitás társadalmi hatásainak vagy a balti államok kisebbségpolitikáinak, multietnicitást érintő stratégiáinak értékelése. Néhány alapvető társadalmi, politikai összefüggésre mindazonáltal érdemes felhívni a figyelmet; keretbe foglalva ezáltal a disszertáció eredményeit.

Habár a modern demokráciákban az állam szükségszerűen neutrális kell, hogy legyen az etnikai, vallási stb. kérdéseket illetően, számos eltérés – sőt olykor paradoxon – tapasztalható a kollektív kisebbségi jogok elismerése és az asszimilációs vagy integrációs elvek érvényre juttatását illetően. Így a különböző demokrácia-típusok közül mind a köztársasági-liberális (pl. Franciaország), mind a multikulturális (pl. Kanada), mind a konzociális (pl. Belgium, Svájc), mind az etnikai demokráciák (pl. Észt- és Lettország) számára, kisebb vagy nagyobb mértékben, továbbra is releváns és fontos információt hordoznak az etnikai adatok, ill. kutatók (SMOCHA, S. 2002, p. 426).

Hogy a mindenkori állam milyen szempontok szerint és hogyan értékeli a homogén vagy heterogén területek szerepét és hogyan viszonyul a multietnicitás jelenségéhez, sok tényezőtől függ. Történelmi tapasztalatok arra utalnak, hogy Kelet- és Közép-Európában az etnikailag heterogén területek általában akadályt jelentettek a nemzetállamok számára az óhajtott egység megteremtésében, így azok többnyire homogenizációra törekedtek. Gondoljunk a cári birodalom XIX. század végi ruszifikációs törekvéseire, vagy két világháború közötti balti államokra, ahol a kisebb-nagyobb statisztikai trükkök éppúgy a többség dominanciájának erősítését szolgálták, mint például a szetu vezetékevek észtesítési programja, vagy Lettország esetében az oktatási rendszer átszervezése. A Szovjetunió számára viszont éppen a balti tagköztársaságok viszonylagos homogenitása jelentette a legfőbb veszélyt a területi integritásra, így Moszkva a keleti szlávok immigrációjának ösztönzésével, az orosz, mint felsőbbrendű nyelv és a vegyes házasságok propagálásával az etnikai diverzifikációt szorgalmazta. Ahogy azt az előző fejezetek is bizonyították, előbbi csekély, utóbbi drasztikus beavatkozásként értékelhető a Baltikum etnikai struktúrájának fejlődésébe.

Habár a szocialista rendszerek bukása óta a Kelet- és Közép-európai államok jellemzően újra a nemzetépítés fázisát élik, a direkt asszimilációs politika ma már kevés helyen érhető tetten. A poszt-szocialista államok kisebbségpolitikái leggyakrabban az integrációt tűzik zászlajukra. Ezek az integrációs programok, különösen Észt- és Lettország esetében, látszólag ellentmondásos célokat fogalmaznak meg. A jogalkotók egyszerre tartanak kívánatosnak egyfajta „szocietális homogenizációt”, ami a társadalom közös alapzatát kívánja biztosítani pél-

dául az államnyelv pozíciójának erősítésével, illetve a kulturális, etnikai sokszínűség megőrzését, elismerve és alkotmányba foglalva az alapvető kisebbségi jogokat (VETIK, R. 2002, pp. 57-62). A balti államokban, a korábbiakban részletesen elemzett demográfiai, migrációs tendenciák következtében, 1991 óta ismét etnikai homogenizáció zajlik. Ez az észti, lett és litván nemzetépítés malmára hajtja a vizet, bár hozzá kell tenni: a „kétpólusú asszimilációs mágnes” (Észt- és Lettországból legalábbis) hosszú távon valószínűleg még jobban polarizálja majd az etnikai erőviszonyokat.

Egyelőre úgy tűnik, hogy a poszt-szocialista államok továbbra is inkább óvatos, távolságtartó attitűddel viszonyulnak a multietnicitás jelenségéhez. Egyrészt azért, mert – ahogy az elmúlt évtizedek kutatásai rámutattak – a társadalmi, gazdasági problémák etnikai törésvonalak mentén történő eszkalálódása elméletileg nagyobb valószínűséggel történhet multietnikus régiókban, mint másutt, ráadásul az etnikai heterogenitás gyakran járulékos költségekkel is jár. (Ha sarkosan akarunk fogalmazni: „a multikulturalizmus drága”.) Másrészt pedig azért, mert Kelet- és Közép-Európában számos egyéb körülmény is nehezíti az állam – kisebbség – anyaállam kapcsolatrendszerét: a nyugati példákhoz képest sokkal szerényebb állami erőforrások, kölcsönös bizalmatlanság, állambiztonsági kockázattá fokozott interetnikus kapcsolatok, történelmi sérelmek „továbbgörgetése” stb. Különösen igaz ez a balti államokra, melyek saját akaratuk ellenére, a szándékos ruszifikáció miatt váltak viszonylag rövid időn belül multietnikussá. Ezen országok helyzete olyannyira speciális, hogy a nyugati demokráciák nem is rendelkeznek adekvát modellekkel a baltikumi orosz kérdés kezelésére (KYMLICKA, W. 2000, pp. 45-48).

A nyugati liberális politikai elemzők toposzai közül sem a föderális államberendezkedés, sem a kisebbségi területi autonómia nem valósítható meg a Baltikumban (éppen a diverzitási struktúra térbeli sajátosságai miatt, hiszen a litvániai lengyelek kivételével a kisebbségek sehol sem alkotnak homogén, kompakt tömböt), de a liberális multikulturalizmus sem tűnik reális forgatókönyvnek. Éppen ezért a balti államoknak saját integrációs programokat kell megfogalmazniuk és saját modelleket, stratégiákat kell kidolgozniuk a multietnicitás, multikulturalizmus menedzselésére (PETTAI, V. – KALLAS, K. 2009; GALBREATH, D. J. – MUIŽNIEKS, N. 2009 stb.). Eredményeim ehhez a munkához nyújthatnak segítséget.

További kutatásokra van szükség azonban az etnikai heterogenitás és a politikai, gazdasági szférák kölcsönhatásának vizsgálatához. A kapcsolatok eddig csak részleteiben feltártak. KRONENFELD, D. (2005, p. 271) például a nemzeti identitások és az interetnikus kapcsolatok intenzitása közötti erősséget vizsgálva kimutatta, hogy azok a lettországi oroszok, akik a többségi etnikummal keverten, azaz magas fragmentációs indexszel rendelkező településeken

élnek, többnyire jobban azonosulnak a lett államisággal, nagyobb valószínűséggel használják a lett nyelvet és választanak maguknak lett házastársat. SIKK, A. és BOCHSLER, D. (2008, p. 26) a parlamenti választások során leadott voksok, ill. az etnikai sokszínűség területi különbségeinek összevetése során pedig arra a következtetésre jutott, hogy a „radikálisabb nacionalista pártok támogatottsága különösen erős az olyan vegyes településeken, ahol az etnikai erőviszonyok polarizáltak.” E polarizációs hatás következtében a kisebbségek arányának növekedése automatikusan megnöveli a többség nacionalista pártokra leadott szavazatainak arányát, és csak akkor mutatható ki negatív korreláció a két változó között, ha a kisebbségek vannak dominánssá az adott településen. Ha megvizsgáljuk az etnikai diverzitás társadalmi kohézióra gyakorolt potenciális hatásainak szakirodalmát, ebben az esetben a polarizációval összefüggő „versengés-elméletet” fogadhatjuk el magyarázó elvként. QUILLIAN, L. (1995) hipotézise, miszerint a polarizáció növekedése akarva-akaratlanul is vélt vagy valós versenyhelyzetet teremt az etnikai csoportok között és gyengíti a társadalmi kohéziót, tehát jól illeszkedik Sikk, A. – Bochsler, D. eredményeihez.

Tanulmányok tucatjai bizonyítják továbbá, hogy az etnikai diverzitás magas foka közvetett módon hatással lehet a gazdasági teljesítményre is. Vajon a balti államokra és lokális közösségeikre is érvényes-e ez a megállapítás, és ha igen, milyen irányban és mértékben? Az biztosan kijelenthető, hogy a regionális fejlettségbeli különbségek és az etnikai heterogenitás között nincs lineáris korreláció, hiszen sok esetben épp a jobb életkörülményeket biztosító és gyorsabban fejlődő városok a multietnikus gócpontok. Az ok-okozati viszony fennállása a vidéki járásokban sem bizonyítható, bár Latgale esetében kimutatható bizonyos fokú korreláció a fejlettségi szint és az etnikai fragmentációs indexek között. Könnyen lehet azonban, hogy a jövőbeli kutatásoknak nem is az ok-okozati viszonyra kell koncentrálniuk, sokkal inkább a fejlettségi szintet meghatározó mutatók és a diverzitási indexek alapján elvégzett valamiféle tipizálásra; lehatárolva például a gazdasági szempontból „hátrányos helyzetű és multietnikus” települések körét.

Az értekezés térképábrái alapján mindenesetre jól körülhatárolhatók a Baltikum multietnikus térségei. Figyelembe véve az etnikai – és ezzel összefüggésben vallási, nyelvi, kulturális – fragmentáció vagy polarizáció potenciális társadalmi hatásait, talán nem túlzás azt állítani, hogy e településekre a mindenkori kormányzatoknak célszerű kiemelt figyelmet fordítani. Annál is inkább, hiszen – ahogy az a kutatás során bizonyítást nyert – éppen az etnikailag eleve heterogén települések homogenizálódtak a legkevésbé az elmúlt két évtized során.

A kutatók egy része egyetért abban, hogy a diverzitás magas foka bizonyos körülmények között megnövelheti az etnikai konfliktusok kialakulásának kockázatát. (BROWN, M. [1993] definíciója szerint már az is etnikai konfliktusnak nevezhető, ha két vagy több etnikai csoport a legalapvetőbb kérdésekben, például fontos politikai, gazdasági, szociális, kulturális, területi ügyekben, nem ért egyet.) Habár Lettorszáiban és a másik két balti államban „az etnikai konfliktusok eszkalálódásának valószínűsége alacsony” (MUIŽNIEKS, N. 2006, p. 34, 36), egy fontos területi különbségre mindenképp érdemes felhívni a figyelmet. Míg az etnikai sokszínűség bizonyos térségekben történelmi tradíciónak, addig másutt a szovjet megszállás időszakának mementójaként egy viszonylag új jelenségnek tekinthető. Latgale soknemzetiségű karaktere például évszázadok alatt, „szerves fejlődés” révén formálódott ilyenné, úgy, hogy voltaképpen ma minden egyes etnikai csoport egy-egy történelmi korszakot reprezentál (IVANOV, A. 2010, p. 9). Latgale „multietnikus, multikulturális miliője a latgal regionális identitás nélkülözhetetlen eleme”. A más nyelvek és más kultúrák iránti nyitottság és tolerancia sokkal nagyobb fokú, mint Lettország egyéb területein (APINE, I. 1996, p. 19).

Kelet-Litvánia, azaz az egykori Vilnius-vidék kivételével azonban a Baltikum egyéb soknemzetiségű térségei csak a XX. század második felében, alig néhány évtized leforgása alatt váltak homogénből rendkívül heterogénné és polarizálttá. Az előzőkhöz képest ez alapvető különbséget jelenthet az itt élő, főleg idősebb generációk tolerancia-küszöbében, a multikulturalizmusról és a békés együttéléstről alkotott véleményében. Ráadásul a szovjet éra urbanizációja során olyan etnikai csoportok „kényszerültek egymás mellé”, melyek – mind balti, mind orosz oldalról – többnyire a saját, etnikailag egyébként többé-kevésbé homogén területeiről érkeztek, így nem voltak korábbi tapasztalataik a valóban élhető multikulturális környezet kialakításáról. Nem véletlen, hogy azok a nemzetközi szinten is közismert etnikai súrlódások (lásd pl. LIND, M. 2003; ZEP, B. et al. 2005; MUIŽNIEKS, N. 2006) épp a második világháború után multietnikussá váló városokhoz kötődnek.

Ezek a kérdések azonban már messze túlmutatnak e társadalomföldrajzi értekezés célkitűzésein. Az mindenesetre világosan látszik, hogy az ilyen és ehhez hasonló, a balti államok egyik legfontosabb nemzetstratégiai kihívásához kapcsolódó kutatási témák folytatására – akár más jellegű, inkább „puha” módszerekkel dolgozó szociológusok és politológusok által – nagy szüksége lenne a baltikumi tudományos közösségeknek, és talán a politikai döntéshozóknak is.

8. Összegzés

Módszertani szempontból az értekezés az etnikai diverzitás fogalmának kvantitatív definiálásával és a jelenség két ideáltípusának elkülönítésével foglalkozott. A kutatás terepe egy klaszszikusan soknemzetiségű európai nagyrégió, a Baltikum volt, ahol az etnikai feszültségek adekvát kezelése még napjainkban is komoly kihívást jelent. A vizsgálat célkeresztjében tehát a multietnicitás jelensége állt, aminek változását az értekezés a tér (balti államok, makro- és mikro szint) és idő (1897-2011) dimenzióiban értelmezte.

A második fejezet legelején két alaptézist fogalmaztam meg, melyek mindvégig a kutatás alapjául szolgáltak. Kimondtam, hogy a homogenizálódó, fragmentálódó és polarizálódó terek lehatárolásához a „hagyományos”, százalékvértékeken alapuló módszerekkel szemben az etnikai diverzitási indexek használata jelenti az optimális megoldást. A többes szám nem véletlen, hiszen – ahogy elméleti és gyakorlati példákkal is bizonyítottam – az etnikai heterogenitás változása nem egy kétdimenziós mozgásként leírható folyamat. Önmagában a hazai etnikai földrajzi szakirodalomban ismert diverzitási (e munkában „fragmentációs”) index vizsgálata nem elégséges; az etnikai struktúrák átalakulásának modellezése csak a fragmentációs és polarizációs indexek együttes használatával lehetséges. Kutatásom talán elsőként tett kísérletet erre, így disszertációm egyik legfontosabb tudományos eredménye a módszertani fejezetben keresendő.

Mivel e kvantitatív mutatók szélesebb körű használatát a gyakorlati élet szempontjából is fontosnak tartom, részletesen foglalkoztam az etnikai diverzitás és a társadalmi, gazdasági, politikai szférák egymásra gyakorolt potenciális hatásaival. Sokszor, sok helyen hangsúlyoztam továbbá a diverzitási struktúra térbeli vizsgálatának fontosságát, mely aspektust a kutatók többsége korábban erősen elhanyagolt.

A vizsgált régió szempontjából elsősorban arra kerestem választ, hogy a mindenkori demográfiai, gazdasági, politikai folyamatok tükrében mikor, miért és hogyan változott a Baltikumban az etnikai diverzitás két típusának „mértéke”; a változások milyen térbeli mintázatot mutattak; és hogy néz ki napjainkban a térség etnikai térszerkezete a fragmentációs és polarizációs indexek által meghatározott dimenzióban? Munkám során mindvégig a hivatalos népszámlálási eredményekre támaszkodtam. Összesen hat időkeresztmetszetben, három közigazgatási szinten, mintegy 2600 darab polygon georeferált digitalizálását, és kb. 105 000 népszámlálási adat feldolgozását végeztem el. A disszertációban látható ábrák, grafikonok, táblázatok – kevés kivételtől eltekintve – mind ebből az adatbázisból épültek fel, és a térképszerkesztést is minden esetben magam végeztem el. A kutatás konkrét eredményeit a 6. fejezet

ismerteti több, mint száz oldalon keresztül. Az alábbiakban a legfontosabb eredményeket foglalom össze röviden, tételszerűen.

- A balti államok, az etnikai összetételük 1991 utáni homogenizálódása ellenére, továbbra is Európa legszínesebb országai közé tartoznak. Lettország – Montenegró, Bosznia-Hercegovina és Svájc után – a negyedik, Észtország a kilencedik, Litvánia pedig a tizennegyedik helyen áll a fragmentációs indexek európai listáján. A polarizációs indexet tekintve még előkelőbb pozíciót foglalnak el: Lettország – Bosznia-Hercegovina és Belgium után – a kontinens harmadik, Észtország pedig az ötödik legpolarizáltabb társadalmát mondhatja magáénak, míg Litvánia ezen a listán a tizenötödik helyet foglalja el.
- Az etnikai térszerkezet XX-XXI. századi átalakulása kiváló például szolgál arra, hogy a természet- és társadalomföldrajzi viszonyok nagyfokú hasonlósága ellenére, nagy hiba „összemosni” és egy kalap alá venni a balti államokat. A fragmentációs és polarizációs indexek 1897 utáni változásai például mindhárom esetben eltérő ívű görbéket rajzolnak. Észtországban a második világháborúig igen alacsony szinten stagnáltak, Lettországban és Litvániában viszont jelentős mértékben csökkentek e mutatók. 1944 után Észt- és Lettországban előbb ugrásszerűen, majd az 1960-as évektől lassan, fokozatosan emelkedtek a fragmentációs indexek, de ami talán még fontosabb: mindez a társadalmi polarizálódás irányába hatott. Litvániában ezzel szemben a szovjet érában mindkét mutató közepes szinten stagnált. A függetlenség 1991. évi kikiáltása után azonban már mindhárom esetben – országos szinten – hasonló tendencia, homogenizálódás és depolarizálódás zajlik.
- A Baltikum városaira hagyományosan az átlagosnál magasabb fokú etnikai heterogenitás jellemző. Míg Tallinn és Rīga EFI és EPI-értékei a XX. század során nagyjából párhuzamosan mozogtak, Vilnius egészen más fejlődési pályát járt be. Egy etnikailag erősen fragmentált városból az 1930-as évekre előbb tipikusan polarizált, majd a második világháború végére ismét fragmentált település vált; a napjainkban is jellemző homogenizálódás pedig 1959 óta mutatható ki. 1989 után Tallinn és Rīga lakossága ezzel szemben úgy homogenizálódik, hogy közben a polarizációs hatás fokozódik. Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy a fővárosok – és részben maguk az országok is – úgy tartották meg multietnikus karakterüket, hogy közben az etnikai csoportok részben vagy egészében kicserélődtek: a német, zsidó és lengyel kisebbség szinte eltűnt (vagy leg-

alábbis arányuk jelentősen csökkent), míg a keleti szlávok aránya drasztikusan megugrott a XX. század során.

- Az 1897. évi cári népszámlálás jelentette a vizsgálat kiindulópontját. A Baltikum etnikai térszerkezetében kimutattam egy elsődleges dél-észak, ill. Lettország és Litvánia esetében egy másodlagos kelet-nyugat dichotómiát, ami a fragmentációs és kisebb mértékben a polarizációs indexek fokozatos csökkenését jelentette. A legmagasabb diverzítási indexek a Baltikum keleti területeit, az ún. „balti-szláv kontaktzónát” jellemezték. A nagyrégió etnikai struktúrájának harmadik markáns eleme a „város-vidék dichotómia” volt: az urbánus településeken az észtek, lettek és litvánok legtöbbször kisebbségbe szorultak a németek, lengyelek, oroszok, fehéroroszkok, zsidók stb. alkotta mixtúrával szemben, ami a heterogenitás és olykor a polarizációs hatás fokozódását eredményezte.
- A két világháború közötti időszak általában az etnikai homogenizálódás klasszikus időszakaként jelenik meg a szakirodalomban. Kutatásom egyfelől alátámasztotta, másfelől viszont cáfolta (pontosabban árnyalta) ezt általánosan elfogadott tézist. Az országos szinten intenzívnek mondható homogenizálódás ugyanis távolról sem volt univerzálisnak nevezhető, hiszen az csak a járások kevesebb, mint felét érintette. A nagyvárosok dinamikus homogenizálódása azonban túlkompensálta a rurális települések enyhe diverzifikálódását vagy stagnálását. A Baltikum etnikai térszerkezete időközben jelentős mértékben átalakult, ami elsősorban a dél-észak dichotómia eltűnését eredményezte. Ész- és Lettország esetében helyette három dichotómia vált markánssá: a kelet-nyugat, a város-vidék és a főváros-ország kettősség (29, 31-32. ábra).
- Litvániában a két világháború között csak egyszer tartottak népszámlálást, így az etnikai térszerkezet változását itt nem lehetett vizsgálni. Külön fejezetet szenteltem ugyanakkor a Vilnius-vidéken zajló etnikai folyamatoknak, ahol homogenizálódó, fragmentálódó és polarizálódó téregységekre egyaránt találunk példát. Ezek az eredmények azonban a bizonytalan adatforrások és térség lakosságára jellemző kettős vagy többes identitások miatt fokozott óvatossággal kezelendők.
- A szovjet megszállás évtizedeiben sokkal egyértelműbb tendenciák rajzolódtak ki: szinte mindenütt intenzív diverzifikálódás zajlott, ami többnyire a polarizáció irányába mozdította az etnikai struktúrákat. Az értekezésben rámutattam: elsősorban az immigráció (és a háttérben álló politikai, gazdasági faktorok: ruszifikáció, iparosítás), másodsorban a természetes szaporulat etnikum-specifikus különbségei (közvetve: a

demográfiai átmenet eltérő fázisai) tehetők felelőssé e folyamatokért. Kiemeltem a nagyon kevés kivételt is. Homogenizálódtak például a korábban részben svédek által lakott nyugat-észtszági járások, ill. változatlanok maradtak az EFI és EPI értékei a Peipsi-tó partján sorakozó és Latgalében található települések esetében. Ennek háttérében ellenkező irányú folyamatokat sejtethünk. A zsidóság eltűnése és a nem orosz kisebbségek lassú asszimilálódása a lokális orosz többségbe alighanem kiegyenlítette a lettek arányának csökkenéséből származó általános diverzifikálódást. A Baltikum etnikai térszerkezete ugyanakkor ismét átformálódott: a centrumtérsegek (Tallinn és Viru megye Észtszágban, a Rīga-Jelgava tengely Lettországban), ill. a nagyobb iparvárosok és katonai bázisok (pl. Haapsalu, Pärnu, Ventspils, Liepāja, Klaipēda, Šiauliai) gyors heterogenizálódása és polarizálódása miatt „halványodott”, bár nem tűnt el a kelet-nyugat dichotómia, ugyanakkor erősödött a város-vidék kettősség (29. ábra).

- A Szovjetuniótól való elszakadás és függetlenedés után újabb periódus vette kezdetét: 1991 óta a balti államokra ismét homogenizálódás jellemző. Munkámban feltártam az ennek háttérében álló demográfiai, politikai, gazdasági okokat és összefüggéseket, rámutattam a folyamat regionális különbségeire, továbbá kiemeltem az ellenpéldákat is. A vizsgálat során egyrészt arra a következtetésre jutottam, hogy a fragmentációs és polarizációs indexek által meghatározott dimenzióban a legnagyobb mértékű változás Észtszágban, a legkisebb mértékű átrendeződés pedig Litvániában zajlott. Másrészt a Baltikum 1991 óta tartó etnikai homogenizálódása valójában a nagyszámú, ám rendszerint viszonylag alacsony lakosságszámmal bíró, közepesen diverz közigazgatási egységek homogenizálódásaként fogható fel. Az eleve multietnikus városok EFI-értékei leggyakrabban csak kismértékű csökkenést szenvedtek el, míg a polarizációs indexek rendszerint stagnáltak, sőt bizonyos esetekben még növekedtek is.
- Habár az 1989-2011 közötti időszakban a fragmentációs és polarizációs indexek jellemzően párhuzamosan mozogtak, kimutathatók igen jelentős anomáliák is. Napjainkban Észtszág és Lettország teljes lakosságának több, mint egyharmada (összesen csaknem 1,2 millió ember) ugyanis olyan településen él, amely homogenizálódik ugyan, de az etnikai összetétel mégis inkább a polarizáció irányába mutat. Ez volt az a pont, ahol az értekezés alaptéziseinek relevanciája igazolást nyert: önmagában a hazai etnikai földrajzi szakirodalomban eddig alkalmazott „diverzitási index” vizsgálata helytelen következtetéseket eredményezne. Az etnikai struktúra változásakor tehát mindig figyelembe kell venni a polarizáció jelenségét is.

- A legjelentősebb eltérések azon közigazgatási egységek esetében mutathatók ki, melyekben a baltiak relatív vagy abszolút kisebbségben élnek. Míg Észtországban nagyon kevés, addig Litvániában összesen 45 ilyen járást / várost találunk. Utóbbiak zöme ráadásul etnikailag homogén lengyel többségűnek, vagy legfeljebb közepesen diverznek tekinthető. Lettorszában a nem lett többségű járások között homogén összetételűt egyáltalán nem, és közepes EFI-értékkel rendelkezőből is mindössze tízet találunk. A vizsgálat alapján tehát arra a következtésre juthatunk, hogy a baltikumi kisebbségek közül csupán a litvániai lengyelek alkotnak többé-kevésbé homogén, kompakt tömböt. Ez egy olyan geográfiai jelenség, amit nem lehet figyelmen kívül hagyni a baltikumi kisebbségpolitikák értékelésekor, hiszen éppen a diverzitási struktúra térbeli sajátosságai miatt nincs létjogosultsága például a területi autonómiáknak.
- Szükségesnek tartottam továbbá a multietnicitás tipizálását is, ezért az EFI és EPI aktuális értékei alapján lehatároltam az „inkább polarizált”, „inkább fragmentált” és a „vegyes típusú” multietnikus települések körét. Figyelembe véve az etnikai – és ezzel összefüggésben vallási, nyelvi, kulturális – fragmentáció vagy polarizáció potenciális társadalmi hatásainak széles spektrumát, hangsúlyoztam, hogy e településekre a mindenkori kormányzatoknak célszerű kiemelt figyelmet fordítaniuk. Annál is inkább, mert az értekezés bebizonyította: éppen az etnikailag eleve heterogén települések homogenizálódtak a legkevésbé (ha egyáltalán) az elmúlt két évtized során.
- Lettország valóban multietnikus állam, mind az országos adatok, mind a diverzitási struktúra térbeli jellemzői alapján. Napjainkban homogénnek a lettországi járások mindössze 12%-a tekinthető, ahol a lakosság alig 4%-a él. A népesség csaknem 60%-a ezzel szemben az államterület azon egyötödén koncentrálódik, ahol nagyobb valószínűséggel találkoznak az utcán különböző etnikumú emberek, mint hasonlóak. Ezzel szemben az észt államterület fele, a litvánnak pedig kb. 2/3-a abszolút homogén összetételű, míg a járások és városok mindössze 7-7%-a tartozik a multietnikus kategóriába. Földrajzi szempontból tehát inkább etnikailag homogén országokról van szó, „nagy súlyú” multietnikus „szigetekkel” tarkítva. A lakosság szám eloszlása alapján azonban mégiscsak eltérő típusúak: míg Észtország társadalma 19 – 45 – 36 arányban osztható fel a három (alacsony, közepes, magas EFI) kategória között, addig Litvánia lakosságának „csak” 1/5-e él multietnikus településen.
- Habár a Baltikum etnikai összetétele jelentősen átformálódott 1897 óta, néhány makroszintű térszerkezeti elem továbbra is fennmaradt. Ezek közül a legjellegzetesebb talán a

Kelet-Litvániát és Kelet-Lettországot összefűző balti-szláv etnikai kontaktzóna, amely extrém magas EFI és EPI értékeivel még napjainkban is markánsan elkülönül környezetétől. A másik két ilyen elem a város-vidék és a főváros-vidék dichotómia, amely mindhárom balti állam esetében megfigyelhető.

A Baltikum több szempontból is speciális kutatási területnek számított. Amellett, hogy kontinensünk egyik legklasszikusabb geopolitikai pufferzónájáról van szó, a régióban egyszerre lehetett vizsgálni a multietnicitás különböző ideáltípusait: a „hagyományos” soknemzetiségű tereket éppúgy, mint a modern értelemben vett multikulturalizmus megnyilvánulási formáit; a tipikusan fragmentált téregységeket éppúgy, mint az erősen polarizáltakat. Litvánia, de főleg Észtország és Lettország, ma egyikei Európa leg sokszínűbb, egyszersmind lepolarizáltabb államainak, ahol az etnikai törésvonalak áthidalása és a kisebbségi csoportok sikeres integrálása elsőszámú nemzetstratégiai feladatnak számít. A multietnicitás, multikulturalizmus menedzseléséhez kapcsolódó „nyugati” modellek azonban – a történelmi, geopolitikai háttér és az etnikai diverzitás térbeli sajátosságainak ismeretében – a balti országok esetében nem, vagy legfeljebb nagyon korlátozott mértékben megvalósíthatók, így azoknak saját modelleket, stratégiákat kell kidolgozniuk a problematika megoldására. Mivel az etnikai diverzitás menedzselésének hosszú távú stratégiája nehezen képzelhető el a fogalom definiálása, mérése és a jelenség térbeli elemzése nélkül, kutatási eredményeim talán nemcsak a szűk tudományos szakma, hanem a szélesebb baltikumi közvélemény számára is tanulságos, hasznos információkkal szolgálhatnak.

9. Felhasznált szakirodalom

1. AASLAND, A. 2000: Ethnicity and Poverty. Social Policy Research Series. Fafo Institute for Applied Social Science. Ministry of Welfare of the Republic of Latvia. UN Development Programme. Rīga, 52 p.
2. AASLAND, A. – TYLDUM, G. 2000: Better or Worse? Living Conditions Developments in Estonia, Latvia and Lithuania 1994–1999. Fafo Institute for Applied Social Science, Fafo-report 334, 32 p.
3. ALENIUS, K. 2007: The Birth of Cultural Autonomy in Estonia: how, why and for whom? – Journal of Baltic Studies, 38. évf. 4. sz., pp. 445-462.
4. ALESINA, A. – BAQIR, R. – EASTERLY, W. 1997: Public Goods and Ethnic Divisions. – Quarterly Journal of Economics, 114. évf. 4. sz., pp. 1243-1284.
5. ALESINA, A. – DEVLEESCHAUWER, A. – EASTERLY, W. – KURLAT, S. – WACZIARG, R. 2003: Fractionalization. – Journal of Economic Growth, 8. évf. 2. sz., pp. 155–194.
6. ALESINA, A. – LA FERRARA, E. 2004: Ethnic Diversity and Economic Performance. National Bureau of Economic Research, Working Paper, 46 p.
http://www.nber.org/papers/w10313.pdf?new_window=1
7. ALTSHULER, M. 1973: Russia and her Jews: the Impact of the 1914 War. – The Wiener Library Bulletin. 27. évf. 30-31. sz., p. 14.
8. ANNUS, E. 2012: The Problem of Soviet Colonialism in the Baltics. – Journal of Baltic Studies, 43. évf. 1. sz., pp. 21-45.
9. APINE, I. 1995: Baltkrievi Latvijā. Latvijas Zinātņu akadēmijas Filozofijas un socioloģijas institūta, Etnisko pētījumu centrs, 90 p.
10. APINE, I. 1996: Multikulturālisma tradīcija Latgalē. – Latgale un Daugavpils: Vēsture un kultūra, pp. 7-21
11. APINE, I. – VOLKOV, V. 1998: Slāvi Latvijā. (Etniskās vēstures apcerējums). Latvijas Universitātes, Etnisko Pētījumu Centrs, IU 'Mācību apgāds'. Rīga, 251 p.
12. APSĪTE, E. 2010: Latvian Emigration Patterns – Regional Perspective. – Economic Science for Rural Development Conference Proceedings, 27. sz., pp. 19-24.
13. APSĪTE, E. – KRIŠJĀNE, Z. – BĒRZIŅŠ, M. 2012: Emigration from Latvia under Economic Crisis Conditions. – 2nd International Conference on Social Science and Humanity, IPEDR, 31. sz., pp. 134-138.
14. АРУТЮНЯН, Ю. В. – БРОМЛЕЙ, Ю. В. [ARUTYUNYAN, Y. V. – BROMLEY, Y. V.] (szerk.) 1986: Социально-культурный облик советских наций: по результатам этносоциологического исследования. Наука, Москва, 453 p.
15. ARAPOGLOU, V. P. 2012: Diversity, Inequality and Urban Change. – European Urban and Regional Studies. 19. évf. 3. sz., pp. 223-237.

16. BAJMÓCY P. 2009: Általános etnikai és vallásföldrajz. JATE Press, Szeged. 117 p.
17. BALODIS, A. 1991: Latvijas un latviešu tautas vēsture. Kabata, Rīga, p. 364.
18. BANTON, M. 1983: Racial and Ethnic Competition. Cambridge University Press, Cambridge, 434 p.
19. BARTH, F. 1969: Ethnic Groups and Boundaries: the Social Organization of Culture Difference. Oslo, Universitetsforlaget.
20. BATES, R. 1999: Ethnicity, Capital Formation and Conflict. Social Capital Initiative Working Paper 12. Washington DC, World Bank, 51 p.
21. BERECZKI A. 1998: Mítoszok és sztereotípiák: észrevételek az észtországi kisebbségi politika magyarországi sajtójáról. – Regio: kisebbség, politika, társadalom. 9. évf. 2. sz., pp. 192-199.
22. BERG, E. 2007: Cultural Perspectives on the Lake Peipsi Region. – Journal of Baltic Studies, 28. évf. 4. sz., pp. 369-381.
23. BĒRZIŅŠ, A. 2006: Iedzīvotāju etniskā sastāva izmaiņu raksturojums. In: ZVIDRIŅŠ, P. (szerk.) 2006: Demogrāfiskā attīstība Latvijā 21. gadsimta sākumā. 9. évf. 3. sz., Zinātne, Rīga, 136 p.
24. BĒRZIŅŠ, A. – ZVIDRIŅŠ, P. 2011: Depopulation in the Baltic States. – Lietuvos Statistikos Darbai, 50. évf. 1. sz., pp. 39-48.
25. BIBÓ I. 1946: A kelet-európai kis államok nyomorúsága. In: Bibó István válogatott művei, Magvető Kiadó, Budapest, 1994. pp. 144-214.
26. BOJTÁR E. 1990: Litván kalauz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 132 p.
27. BOJTÁR E. 1997: Bevezetés a baltisztikába. – Osiris Kiadó, Budapest, 316 p.
28. BROWN, M. (1993) Causes and Implications of Ethnic Conflict. In BROWN, M. (szerk.) 1993: Ethnic Conflict and International Security. Princeton University Press, Princeton, pp. 3-27.
29. BRUBAKER, R. 1996: Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe. Cambridge, Cambridge University Press, 202 p.
30. BRUBAKER, R. 2001: Csoportok nélküli etnicitás. – Beszélő, 6. évf. 7. sz. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/csoportok-nelkuli-etnicitas>
31. BRUBAKER, R. 2002: Ethnicity without Groups. – Archives Européennes de Sociologie, 63. évf. 2. sz., pp. 163-189.
32. BUDRYTĖ, D. – PILINKAITĖ-SOTIROVIČ, V. 2009: Lithuania. Progressive Legislation without Popular Support. In: RECHEL, B. (szerk.) 2009: Minority Rights in Central and Eastern Europe. Routledge, pp. 151-165.
33. CASEY, P. – WIERMAN, M. – GIBILISCO, M. – MORDESON, J. – CLARK, T. 2012: Assessing policy stability in Iraq: a fuzzy approach to modeling preferences. – Public Choice, 151. évf. 3. sz., pp. 409-423
34. CIGLIS, J. – ZIRNE, S. – ŽEIRE, I. 2001: Lībieši senatnē. Latvijas Vēstures muzejs, Rīga, 53 p.
35. COHEN, R. 1978: 'Ethnicity': Problem and Focus in Anthropology. – Annual Review in Anthropology, 7. sz., pp. 379-403.

36. COSTA, D. L. – KAHN, M. E. 2003: Civic Engagement and Community Heterogeneity. An Economist's Perspective. – *Perspectives on Politics*. 1. sz., pp. 103-111.
37. COSTALLI, S. 2012: Ethnicity, Strategy, and the Bosnian Civil War: the Severity of Violence in Bosnian Municipalities. – *Journal of Peace Research*, 49. évf. 6. sz., pp. 801-815.
38. COLLIER, P. 2001: Implications of ethnic diversity. – *Economic Policy*, 16. évf. 32. sz., pp. 127–166.
39. COSTALLI, S. 2012: Ethnicity and Strategy in the Bosnian Civil War. Explanations for the Severity of Violence in Bosnian Municipalities. – *Journal of Peace Research*, November 2012, 49. évf. 6. sz., pp. 801-815.
40. CSÁNYI V. 2012: *Ironikus etológia*. Sanoma Media, Budapest, 264 p.
41. DAUGIRDAS, V. – PALTANAVIČIUTĖ, G. 2005: Ignalinos AE regiono gyventojų tautinės sudėties kaita. In: BAUBINAS, R. *et al.* (szerk.) 2005: Ignalinos AE regionas: permainingų erdvė. Teminis regioninės geografijos mokslo darbų rinkinys, Geologijos or geografijos institutas, Vilnius, pp. 85-98.
42. DAUTE, S. – FIEDLER, A. (szerk.) 2008: *Slavische nationale Minderheiten im Ostseeraum*. Universitätsverlag Potsdam, 102 p.
43. DESMET, K. – ORUÑO-ORTÍN, I. – WEBER, S. 2005. Peripheral Diversity and Redistribution. – CEPR Discussion Paper, 5112. sz.
44. DESMET, K. – ORUÑO-ORTÍN, I. – WEBER, S. 2009. Linguistic Diversity and Redistribution. – *Journal of European Economic Association*, 7. évf. 6. sz. pp. 1291-1318.
45. DINGSDALE, A. 1999: Redefining 'Eastern Europe': a New Regional Geography of Post-Socialist Europe? – *Geography*, 83. évf. 3. sz., pp. 204-221.
46. DREIFELDS, J. 1990: Immigration and Ethnicity in Latvia. – *Journal of Soviet Nationalities*, 1. évf. 4. sz., pp. 43-81.
47. DRIBINS, L. 2002: *Ebreji Latvijā. Otrais, papildindtais izdevums*. Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts, Latvijas Universitātes Jūrdaikas studiju centrs, 275 p.
48. DRIBINS, L. – SPĀRĪTIS, O. 2000: *Vācieši Latvijā*. Latvijas Universitātes filozofijas un socioloģijas institūts, Etnisko pētījumu centrs, 271 p.
49. DUNSDORFS, E. 1950: *Der große schwedische Kataster in Livland 1681 – 1710*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 196 p.
50. DURA, L. 1916: *Mapa rozsielzenia ludności polskiej z uwzględnieniem spisów władz okupacyjnych w 1916 r.* – *Biuro Pracy Społecznej*, Varsó.
http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Mapa_rozsielzenia_ludno%C5%9Bci_polskiej_z_uwzgl%C4%99dnieniem_spis%C3%B3w_z_1916_roku.jpg
51. DYEN, I. – KRUSKAL, J. B. – BLACK, P. 1992. An Indo-European Classification: A Lexicostatistical Experiment. – *Transactions of the American Philosophical Society*, 82. évf. 5. sz., pp. 1-132.

52. EASTERLY, W. – LEVINE, R. 1997. Africa's Growth Tragedy: Policies and Ethnic Divisions. – *Quarterly Journal of Economics*, 112. évf. 4. sz., pp. 1203–1250.
53. EBERHARDT, P. 2003: Ethnic Groups and Population Changes in twentieth-century Central-Eastern Europe: History, Aata, and Analysis. M.E. Sharpe, 559 p.
54. ECKERT, M. – JÖRG, W. 1908: On Nature of Maps and Map Logic. – *Bulletin of the American Geographic Society*, 40. évf. 6. sz., pp. 344-3510
55. ESTEBAN, J. N. – RAY, D. 1994. On the Measurement of Polarization. – *Econometrica*, 62. évf. 4. sz. pp. 819-851.
56. FEARON, J. D. 2003. Ethnic and Cultural Diversity by Country. – *Journal of Economic Growth*, 8. évf. 2. sz., pp. 195–222.
57. FEARON, J. D. – LAITIN, D. 2000: Violence and the Social Construction of Ethnic Identity. *International Organization*, 54. évf. 4. sz., pp. 845–877.
58. FLORIDA, R. 2002: *The Rise of the Creative Class: and How its Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life*. Basic Books, New York, 404 p.
59. FLORIDA, R. & TINAGLI, I. 2004: *Europe in the Creative Age*
http://www.creativeclass.com/rfcgdb/articles/Europe_in_the_Creative_Age_2004.pdf
60. GALBREATH, D. J. – MUIŽNIEKS, N. 2009: Latvia – Managing post-imperial minorities'. In: RECHEL, B. (szerk.) 2009: *Minority Rights in Central and Eastern Europe*. Routledge, pp. 135-150.
61. ГАНЦКАЯ О. А. – ТЕРЕНТЬЕВА Л. Н. [GANTSKAYA, O. A. – TEREŃT'YEVA, L. N.] 1977: Межнациональные браки и их роль в этнических процессах [Mezhnatsional'nyye braki i ikh rol' v etnicheskikh protsessakh]. In: БРОМЛЕЙ, Ю. В. (szerk.) 1977: *Совр. этнические процессы в СССР*. Наука, Москва. pp. 460-483.
62. GAUČAS, P. 1989: Lietuvių kalba Vilniaus krašte. *Pergalė*, 1989/6, pp. 148-167.
63. GAUČAS, P. (szerk.) 2001: *Lietuvos istorijos atlasas*.
64. GAUČAS, P. 2003: Etnolingvistinė rytų lietuvių gyventojų raida. XVII a. antrojoje pusėje - 1939 m. Istorinė-geografinė analizė. Vilnius. 123 p.
65. GEDIMINAS, A. 1997: The Karaim of Lithuania: A case of ethnic survival. – *Journal of Baltic Studies*, 28. évf. 3. sz., pp. 235-246
66. GESTHUISEN, M. – VAN DER MEER, T. – SCHEEPERS, P. 2008: Ethnic Diversity and Social Capital in Europe: Tests on Putnam's Thesis in European Countries. – *Scandinavian Political Studies*. 32. évf. 2. sz., pp. 121-142.
67. GIJSBERTS, M. – VAN DER MEER, T. – DAGEVOS, J. 2012: 'Hunkering Down' in Multi-ethnic Neighbourhoods? The Effects of Ethnic Diversity on Social Cohesion. – *European Sociological Review*, 28. évf. 4. sz., pp. 527-537.
68. GINTAUTAS, J. 1910: Vilniaus gubernijos lietuviai. *Švityrųs, Metraščių-almanachas 1912 m.* - Vilnius, pp. 197-206.

69. GORENBURG, D. 2006: Rethinking Interethnic Marriage in the Soviet Union. – *Post-Soviet Affairs*, 22. évf. 2. sz., pp. 145-165.
70. GREENBERG, J. H. 1956. The Measurement of Linguistic Diversity. – *Language*, 32, pp. 109-115.
71. GYAPAY B. 2012: A városi szegregáció vizsgálatának elméleti kérdései. In: NEMES NAGY J. (szerk.) 2012: *Térfolyamatok, térkategóriák, térelemzés. Regionális Tudományi Tanulmányok*. 16. pp. 175-186.
72. GYŐRI SZABÓ R. 2006: Autonómia a posztszovjet, európai utódállamokban. – *Kisebbségkutatás*, 15. évf. 2. sz. pp. 197-218.
73. HABYARIMANA, J. – HUMPHREYS, M. – POSNER, D. N. – WEINSTEIN, J. M. 2007. Why Does Ethnic Diversity Undermine Public Goods Provision? – *American Political Science Review*, 101. évf. 4. sz., pp. 709–725.
74. HACKMANN, J. 2000: North-Eastern Europe – a Useful Concept? – Presentation: „Thining North” Symposium, Eckerö, Øland, 2000. jún. 5.
75. HAJNAL, J. 1965: European Marriage Patterns in Perspective. In: GLASS, D. – EVERSLEY, D. (szerk.) 1965: *Population in History*. Chicago, Alding Publishing Company, pp. 101-143.
76. HALTENBERGER M. 1925: Gehört das Baltikum zu Ost-, Nord-, oder Mitteleuropa? – *Publicationes Instituti Universitatis Dorpatensis Geographici*, 1. sz., pp. 1-22.
77. HALTENBERGER M. 1926: Landeskunde von Eesti. I. Die Physische Struktur des Landes. – *Publicationes Instituti Universitatis Dorpatensis Geographici*, 6. sz., Tartu (Dorpat), 77 p.
78. HARTSHORNE, R. 1950. The functional approach in political geography. *Annals of the Association of American Geographers*, 40. évf. 2. sz., pp. 95–130.
79. HAWKSWORTH, D. L. (szerk.) 1995: *Biodiversity: Measurement and Estimation*. Chapman & Hall and The Royal Society, Springer, 140 p.
80. HEHN, J. 1982: Die Umsiedlung der baltischen Deutschen – das letzte Kapitel baltisch-deutscher Geschichte. J.G. Herder-Institut, Marburg, 258 p.
81. HELLER, C. S. 1994: *On the Edge of Destruction: Jews of Poland between the two World Wars*. Wayne State University Press, Detroit, 385 p.
82. HIDDEN, J. – HOUSDEN, M. 2008: *Neighbours of Enemies? Germans, the Baltic and Beyond*. Rodopi, 154 p.
83. HOBBSAWM, E. J. 1992: Etnikai identitás és nacionalizmus. Megjelent az *Anthropology Today* 1992. februári számában egy 1991. nov. 21-én Chicagóban tartott előadás alapján. Magyarra fordította: Koltai Júlia.
http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf719.pdf
84. HOOGHE, M. – REESKENS, T. – STOLLE, D. – TRAPPERS, A. 2009: Ethnic Diversity and Generalised Trust in Europe: a Cross-national Multilevel Study. – *Comparative Political Studies*. 42. évf. 2. sz., pp. 198-223.

85. HOROWITZ, D. 1985: *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley, University of California Press, 697 p.
86. HROCH, M. 1993: *From National Movement to the Fully-formed Nation: the nation-building process in Europe*. – *New Left Review*, No. 198 (March-April), pp. 3-20. Magyarul: HROCH, M. 1993: *A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzetépítés folyamata Európában*. – Minerva.
87. HERNES, G. – MARTIN, M. – ZADRA, E. (szerk.) 2004: *Planning for diversity: education in multi-ethnic and multicultural societies*. IIEP, Paris, 19-20 June 2003. International Institute for Educational Planning, UNESCO, 360 p.
88. HUGHES, E. 1994: *On Work, Race, and the Sociological Imagination*. University of Chicago Press, 212 p. (Eredeti mű: 1948)
89. HUGHES, J. 2005: 'Exit' in Deeply Divided Societies: Regimes of Discrimination in Estonia and Latvia and the Potential for Russophone Migration. – *Journal of Common Market Studies*, 43. évf. 4. sz., pp. 739-762.
90. HUNTINGTON, S. P. 2006: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Európa Könyvkiadó, Budapest, pp. 13-116.
91. ILVES, T. H. 1999: *Estonia as a Nordic Country*. (Toomas Hendrik Ilves észt külügyminiszter, majd államfő beszéde a „Swedish Institute for International Affairs” rendezvényén, 1999. december 14-én) – <http://www.vm.ee/?q=en/node/3489>
92. INDĀNS, I. – ROZE, M. 2006: *Migration Policy in Latvia after the EU Enlargement*. In: ZVIDRIŅŠ, P. (szerk.) 2006: *Demographic Situation: Present and Future*. – *Research Papers*, 2. évf. 8. sz., Zinātne, Rīga, pp. 120-133.
93. *Instytut Badań Spraw Narodowościowych (szerk.) 1929: Mapa rozszedlenia ludności polskiej na terenie Republiki Litewskiej i na obszarach północnych Rzeczypospolitej Polskiej*. Instytut Kartograficzny, Warszawa.
94. IVANOV, A. 2010: *Historiography as Framing and Support Factor of Ethnic Identity: the Case of Historiography of Latgale*. In: VOLKOV, V. (szerk.) 2010: *Ethnicity. Politics of Recognition*. Daugavpils, 2. évf. 1. sz., pp. 8-9
95. JACSEV, N. 2002: *Európa felelőssége kisebbségei identitásának megőrzésében. A szetuk múltja, jelene és jövője*. – *Kisebbségkutatás*, 2. sz. pp. 570-584.
96. JACSEV, N. 2004: *Peko népe*. In: A. GERGELY A. – PAPP R. (szerk.) 2004: *Kisebbség és kultúra. Antropológiai tanulmányok 1. Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, MTA Politikai Tudományok Intézete, ELTE Kulturális Antropológiai Szakcsoport, Budapest, pp. 299–335*.
97. JÄÄTS, I. 2000: *Ethnic Identity of the Setus and the Estonian-Russian Border Dispute*. – *Nationalities Papers*, 28. évf. 4. sz., pp. 651-670.
98. JANUŠAUSKAS, R. 2008: *The Origins of the Power Elite in Lithuania with Regional Comparisons*. In: BLASKO, A. – JANUŠAUSKIENE, D. (szerk.) 2008: *Political Transformation and*

- Changing Identities in Central and Eastern Europe. *Lithuanian Philosophical Studies*, VI, CRVP, 420 p.
99. JÄRVE, P. 2000: Ethnic Democracy and Estonia. ECMI Working Paper 7, Flensburg, European Centre for Minority Issues, 41 p.
 100. JASILIONIS, D. – JASILIONIENĒ, A. – STANKŪNIENĒ, V. 2009: Demographic Changes of the Baltic Countries: an Overview in the Context of the EU Countries. In: STANKŪNIENĒ, V. – JASILIONIS, D. (szerk.) 2009: *The Baltic Countries: Population, Family and Family Policy*. Institute for Social Research, Vilnius, pp. 11-22.
 101. JĒKABSONS, Ē. 1996: Poļi Latvijā. Latvijas Zinātņu akadēmijas Filozofijas un socioloģijas institūta, Etnisko pētījumu centrs. Rīga. 167 p.
 102. JĒKABSONS, Ē. 2003: Lietuvieši Latvijā. Latvijas Zinātņu akadēmijas Filozofijas un socioloģijas institūta. Rīga. 124 p.
 103. JĒKABSONS, Ē. 2004: Ukraiņi Latvijā.
http://www.arhivi.lv/sitedata/ZURNALS/zurnalu_raksti/110-128-VESTURE-Jekabsons.pdf
 104. JENKINS, R. 1997: *Rethinking Ethnicity. Arguments and Explorations*. SAGE Publications, London – Thousand Oaks – New Delhi, 194 p.
 105. JUHNYOVA, N. V. 1988: Az askenáz zsidók etnikai területre és letelepedésük néhány sajátossága a 19. sz. végi Oroszországban. – *Világtörténet*, 10. évf. tavasz, pp. 77-86.
 106. KAĦK, J. – TARVEL, E. 1997: *An Economic History of the Baltic Countries*. Acta Universitatis Stockholmiensis, *Studia Baltica Stockholmiensisa* 20, Stockholm, 141 p.
 107. KAI, J. – SPENCER, J. – WILKES, M. – GILL, P. 1999: Learning to value Ethnic Diversity – What, Why and How? – *Medical Education*. 33. évf. 8. sz., pp. 616-623.
 108. KÁLLAI G. 1937: Az észtországi égőpala (kukersit) bányászata és hasznosítása. – *Bányászati és Kohászati Lapok*, 70. évf., 3. sz, pp. 33-43.
 109. KALNIUS, P. 1998: Etninai procesai Pietryčių Lietuvoje XX a. antrojoje pusėje. Vilnius, Leidykla Žara, 224 p.
 110. KALNIUS, P. 1999: Statistikos taikymas etnologijoje. *Metodinė priemonė*, Kaunas, 70 p.
 111. KAPRONCZAY K. 1991: Szüntelen harc. A Baltikum rövid története. Budapesti Ismeretterjesztő Társulat, 79 p.
 112. KASATKINA, N. – BERESNEVIČIŪTĒ, V. 2006: Ethnic Structure, Inequality and Governance of the Public Sector in Lithuania. UNRISD Report, 79 p.
 113. KASATKINA, N. – MARCINKEVIČIUS, A. 2008: Russians in Lithuania according to the 1897 and 1923 Censuses: Comparative Analysis. – *Etniškumo Studijos*, 1-2. sz. pp. 20-63.
 114. KASEKAMP, A. 2010: *A History of the Baltic States*. Palgrave Macmillan, 264 p.
 115. KATUS, K. 1990: Demographic trends in Estonia throughout the centuries. – *Yearbook of Population Research in Finland*, Helsinki, pp. 50-66.

116. KATUS, K. 1994: Fertility Transition in Estonia, Latvia and Lithuania. In: LUTZ, W. – SCHERBOV, S. – VOLKOV, A. (szerk.) 1994: Demographic Trends and Patterns in the Soviet Union before 1991. London – New York, pp. 89-111.
117. KATUS, K. – PUUR, A. 1989: Statistical Data on Estonian Migration. In: KATUS, K. (szerk.) 1989: Migration Development: Towards the Regulation. Tallinn, pp. 164-187.
118. KATUS, K. – PUUR, A. 1992: Eesti rahvastiku suremustrend elutabelite analüüsi põhjal. Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus, Rahvastiku-Uuringud, Series B. 14. sz. Tallinn.
119. KATUS, K. – PUUR, A. – PÖLDMA, A. 2005: Challenges of International Migration to Receiving Countries: Estonia in the European Perspective. 29 p.
<http://iussp2005.princeton.edu/papers/51458>
120. KATUS, K. – PUUR, A. – SAKKEUS, L. 1997: Development of National Minorities. Republic of Estonia up to 1944. In: EHALA, M. (szerk.) 1997: Trames. Journal of the Humanities and Social Sciences. Special issue on Estonian population. 1. évf. 3. sz., pp. 221-246.
121. KATUS, K. – PUUR, A. – SAKKEUS, L. 2000: The Demographic Characteristics of the National Minorities in Estonia. In: HAUG, W. – COMPTON, P. – COURBAGE, Y. (szerk.) 2000: The Demographic Characteristics of the National Minorities in certain European States. Volume 2. Council of Europe Publishing, Population Studies, 31. sz., pp. 29-92.
122. KAUBRYS, S. 1998: Demographic Data on the Development of the German Community in Lithuania (1918-1939). – Journal of Baltic Studies, 29. évf. 3. sz., pp. 253-260.
123. KENDE T. 2002: Társadalomtörténeti és „népismereti” adatok az oroszországi zsidóságról a 19-20. században. – Világtörténet, 24. évf. ősz/tél, pp. 66-87.
124. KĒNIŅŠ, I. 2009: Latvijas vēsture pamatskolai. Viduslaiki 13-15. gadsimts. Zvaigzne ABC, Rīga, 190 p.
125. KIAUPA, Z. – KIAUPINĖ, J. – KUNCEVIČIUS, A. 2000: The History of Lithuania before 1795. Lithuanian Institute of History, Vilnius, 402 p.
126. KIAUPA, Z. 2002: The History of Lithuania. Baltų Lankų Leidyba, 450 p.
127. KIAUPA, Z. – MÄESALU, A. – PAJUR, A. – STRAUBE, G. 2008: The History of the Baltic Countries. Avita, 222 p.
128. KIRBY, D. 1995: The Baltic World 1772-1993. Europe's Northern Periphery in an Age of Change. Longman, London, 472 p.
129. KOCSIS K. 2002: Etnikai földrajz. In: TÓTH J. (szerk.) 2002: Általános társadalomföldrajz I. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, pp. 313-335.
130. KŐSZEGI M. – BOTTLIK ZS. 2012: Gondolatok a hazai etnikai földrajzi kutatások lehetséges nemzetközi kapcsolódásairól. In: NEMES NAGY J. (szerk.) 2012: Térfolyamatok, térkategóriák, térelemzés. Regionális Tudományi Tanulmányok, ELTE, pp. 215-229.
131. KOTENKO, A. 2006: Baltic Sea Region – Myth or Reality? – BalticStudyNet Working Papers, 5/2006

<http://www2.hu-berlin.de/balticstudynet/pdf/KotenkoPaper.pdf>

132. KOWALSKI, M. – SOLON, J. 2008: Ethnical Diversity and Regional Development of Eastern Borderland Regions in Poland, Lithuania and Latvia. In: KOMORNICKI, T. et al. (szerk.) 2008: Territorial Dilemmas of Socio-Economic Development in Europe. Europa XXI. Vol. 18. Stanisław Leszczycki Institute of Geography, Varsó, pp. 79-98.
133. КОЗЛОВ В. И. [Kozlov, V. I.] 1974: Проблема этнического самосознания и ее место в теории этноса [Problema etnicheskogo samosoznaniya i eye mesto v teorii etnosa]. – Советская этнография, 2. pp. 79–92.
134. KRASZNAI Z. 2012: Földrajztudomány, oktatás és propaganda. A nemzeti terület reprezentációja a két világháború közötti Magyarországon. IDReseach Kft./Publikon Kiadó, Pécs, 262 p.
135. KRIŠJĀNE, Z. 2005: Latvia: A Centre-Oriented Country in Transition. In: MÜLLER, B. – FINKA, M. – LINTZ, G. (szerk.) 2005: Rise and Decline of Industry in Central and Eastern Europe. Springer-Verlag, Berlin – Heidelberg, pp. 131-154.
136. KRIVICKAS, V. 1975: The Polish Minority in Lithuania, 1918-1926. – Slavonic and East European Review, 53. évf. 130. sz., pp. 78-91.
137. KRONENFELD, D. 2005: The Effects of Interethnic Contact on Ethnic Identity: Evidence from Latvia. – Post-Soviet Affairs, 21. évf. 3. sz., pp. 247-277.
138. KRUPICKAITĒ, D. 2007: Demographic Crisis in Lithuania: Regional Aspects. In: KRIŠJĀNE, Z. (szerk.) 2007: Comparing Regional Development in the Baltic States. Ģeogrāfiski Raksti, XIII. Latvijas Ģeogrāfijas biedrība, Rīga, pp. 158-168.
139. KULU, H. 2001: Socialization and Residence: Ethnic Return Migrants in Estonia. – Environment and Planning A, 34. sz., pp. 289-316.
140. KULU, H. 2004: Determinants of Residence and Migration in the Soviet Union after World War 2: the Immigrant Population in Estonia. Environment and Planning A, 36. sz., pp. 305-325.
141. КУПОВЕЦКИЙ, М. С. 1989: Lett- és Észtország zsidó lakossága a XVI-tól a XX. század első feléig terjedő időszakban. – Világtörténet, 11. évf. tél, pp. 104-112.
142. KURS, O. 1994: Ingeria: the Broken Landbridge between Estonia and Finland. – GeoJournal, 33. évf. 1. sz. pp. 107-113.
143. KYMLICKA, W. 1998: Ethnic Relations and Western Political Theory. In OPALSKI, M. (szerk.) 1998: Managing Diversity in Plural Societies: Minorities, Migration and Nation-Building in Post-Communist Europe. Forum Eastern Europe, Ottawa, pp. 275-322.
144. KYMLICKA, W. 2000: Estonia's Integration Policies in a Comparative Perspective. In: LAIUS, A. – PROOS, I. – PETTAI, I. (szerk.) 2000: Estonia's Integration Landscape: From Apathy to harmony. Interviews with Estonian Leaders of Public Opinion. Tallinn, Avatud Eesti Fond – Jaan Tõnissoni Instituut, pp. 29-57.
145. KYMLICKA, W. 2007: Multicultural Odysseys. Navigating the New International Politics of Diversity. Oxford University Press, 384 p.

146. LA PORTA, R. – LOPEZ DE SILANES, F. – SHLEIFER, A. – VISHNI, R. 1999: Quality of Government. – *Journal of Law, Economics & Organization*, 15. évf. 1. sz., pp. 222-279.
147. LACOMBE, G. 1997: Nationalism and education in Latvia, 1918–1940. – *Journal of Baltic Studies*, 28. évf. 4. sz., pp. 309-338
148. LAGZI G. 2008: Kisebbségi kérdés, nemzeti kisebbségek Észtországban, Lettországban és Litvániaiban a rendszerváltást követő időszakban. *Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, Műhelytanulmány 33*, Budapest, 65 p.
149. LAGZI G. 2010: Többség és kisebbség a Baltikumban (1989-1991). In: KRAUSZ T. – MITROVITS M. – ZAHORÁN CS. (szerk.) 2010: Rendszerváltás és történelem. L'Harmattan Kiadó – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest, pp. 174-192.
150. LAGZI G. 2011: A lengyel keleti politika. Lengyelország keleti szomszédság- és nemzetpolitikája, 1989-2009. *Terra Recognita Alapítvány*, Budapest, 231 p.
151. LAGZI G. 2013: Keresztény egyházak a Baltikumban a 20. században – katolikusok, evangélikusok, orthodoxok. *METEM*, Budapest, 228 p.
152. LAKATOS J. 2002: A Baltikum politikai földrajza. In: PAP N. – TÓTH J. (szerk.) 2002: Európa politikai földrajza. *Alexandra*, Pécs. pp. 163-184.
153. LAPĖNIENĖ, V. 2009: New Approach to International Migration Statistics in Lithuania. Combination of Data from Labour Force Survey and Population Registers. *DGINS Conference “Migration – Statistical Mainstreaming”*, 11 p.
http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/conferences/documents/95th_dgins_conference/LT_migration_95th_DGINS_Malta_09.pdf
154. LAURISTIN, M. – HEIDMETS, M. 2002: The Challenge of the Russian Minority. *Emerging Multicultural Democracy in Estonia*. Tartu University Press, Tartu.
155. LEHTI, M. 1998: Non-Reciprocal Region-Building. Baltoscandia as a National Coordinate for the Estonians, Latvians and Lithuanians. *NORDEUROPAforum*. 2. sz., pp. 19-47.
156. LEHTI, M. 2007: Mapping the Study of the Baltic Sea Area: from Nation-Centric to Multinational History. – *Journal of Baltic Studies*, 33. évf. 4. sz. pp. 431-446.
157. LEIGH, A. 2006: Trust, Inequality and Ethnic Heterogeneity. – *The Economic Record*. 82. évf. 258. sz., pp. 268-280.
158. LENDVAI N. 2011: EU Integration and Post-communist Welfare: Catch-up Convergence before and after the Economic Crisis. In: VURAL, I. E. (szerk.) 2011: *Converging Europe. Transformation of Social Policy in the Enlarged European Union and in Turkey*. Ashgate, Farnham, pp. 181-206.
159. LERHIS, A. – KUDORS, A. – INDĀNS, I. 2008: Outside Influence on the Ethnic Integration Process in Latvia. *Centre for East European Policy Studies*, Rīga, 90 p.
160. LETKI, N. 2008: Does Diversity Erode Social Cohesion? Social Capital and Race in British Neighbourhoods. – *Political Studies*, 56. évf. 1. sz., pp. 99-126.

161. LEVIN, D. 2000: *The Litvaks. A Short History of the Jews in Lithuania*. Yad Vashem, Jeruzsálem, 265 p.
162. LIND, M. (szerk.) 2003: *Estonia: One or Two Societies?* Baltic Defense College, Institute for Defence Studies, Tartu, 91 p.
163. LOHR, E. 2001: *The Russian Army and the Jews: Mass Deportation, Hostages, and Violence during World War I. – The Russian Review*. 60. évf. július. pp. 404-419.
164. ŁOSSOWSKI P. 1996: *Konflikt polsko-litewski 1918-1920. – Wydawnictwo Książka i Wiedza*, Varsó. pp. 10-16, 155, 220.
165. LŐRINCZ L. 2007: *A járadékszerzés elmélete. – Kormányzás, Közpénzügyek, Szabályozás*. 2. évf. 1. sz. pp. 105-125.
166. LUKINICH F. 1935: *A lív föld és népe*. Budapest, 96 p.
167. MAGURRAN, A. E. 2004. *Measuring Biological Diversity*. Blackwell Publishing, London, 215 p.
168. MAJER, J. 1993. *Az ökológia alapjai*. Pécs, Szaktudás Kiadó.
169. MAKAUSKAS, B. 1991: *Vilnijos lietuviai 1920-1939 metais*. Vilnius, 269 p.
170. MARCUS, J. 1983: *Social and Political History of the Jews in Poland 1919-1939*. Walter de Gruyter & Co., Berlin, 573 p.
171. MARPLES, D. R. 1999: *National Awakening and National Consciousness in Belarus. – Nationalities Papers*, 27. évf. 4. sz., 15 p.
172. MASSEY, D. S. – DENTON, N. A. 1988: *The Dimensions of Residential Segregation. – Social Forces*, 67. évf. 1. sz., pp. 281-315.
173. MATULEVIČIUS, A. 1989: *Mažoji Lietuva XVIII amžiuje. Lietuvių tautinė padėtis*. 195 p.
174. MÄNNIKKÖ, M. 1979: *Itämeren piiri historiallisena käsittenä. Ongelmia ja näkökulmia*. Faravid, Oulu, Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys, pp. 5-29.
175. MERKYS, V. 2006: *Tautiniai santykiai Vilniaus vyskupijoje 1798-1918 m*. Vilnius, Versus aureus, 479 p.
176. MÉRŐ L. 2013: *A válság mint esély*. In: HAJDUSKA M. – LUKÁCS B. – MÉRŐ L. – POPPER P. 2013: *Krízishelyzetben. A válság mint esély*. Jaffa Kiadó, Budapest, 169 p.
177. MEYER, P. – OVERBERG, P. 2001: *Updating the USA TODAY Diversity Index*. <http://www.unc.edu/~pmeyer/carstat/tools.html> (2011. 07. 28.)
178. MEŽS, I. 1994a: *Latvieši Latvijā. Etnodemogrāfisks apskats. Latvijas vēstures institūta, etnogrāfiskas nodaļa, Rīga – Zinātne*.
179. MEŽS, I. 1994b: *The Ethnic Aspect of Population Change in Latvia after Independence*. Diplomamunka, Western Michigan University, Kalamazoo, 101 p.
180. MEŽS, I. 2005: *The Latvian Language in the Mirror of Statistics*. Jāņa sēta Map Publishers, Rīga, 37 p.
181. MEŽS, I. – BUNKŠE, E. – RASA, K. 1994: *The Ethno-Demographic Status of the Baltic States. – GeoJournal*, 33. évf. 1. sz., pp. 9-25.

182. MINIOTAITE, G. 2003: Convergent Geography and Divergent Identities. – A Decade of Transformation in the Baltic States. – Cambridge Review of International Affairs, 16. évf. 2. sz., pp. 212-213.
183. MONTALVO, J. G. – REYNAL-QUEROL, M. 2005: Ethnic Diversity and Economic Development. – Journal of Development Economics, 76. évf. 2. sz., pp. 293–323.
184. MORKUS, J. 2002: The Jerusalem of Lithuania. The History and Culture of the Litvaks. Vilnius, Organisation Committee Frankfurt, 31 p.
185. MUIŽNIEKS, N. (szerk.) 2006: Latvian-Russian Relations: Domestic and International Dimensions. LU Akadēmiskais apgāds, Rīga, 160 p.
186. NÉMETH Á. 2011: „Ország az államban”. Latgale történeti földrajza és nemzetiségi összetételének átalakulása a XX. században. – Közép-Európai Közlemények,
187. NÉMETH Á. 2013a: Egy magyar geográfus professzor Észtországban: Haltenberger Mihály élete és tartui munkássága. – Kapu, 25. évf. 2. sz., pp. 96-99.
188. NÉMETH, Á. 2013b. Ethnic Diversity and its Spatial Change in Latvia, 1897-2011. – Post-Soviet Affairs, 29. évf. 5. sz., pp. 404–438.
189. NÉMETH, Á. – ŠOLKS, G. 2012: Alteration of the Ethnic Diversity and Ethnic Segregation Index in Latvia during the First and Second Independence Periods. – The Romanian Journal for Baltic and Nordic Studies, 4. évf. 1. sz., pp. 9-33.
190. NIEDERHAUSER E. 1988: A kelet-európai fejlődés egysége és különbözősége. – Magyar Tudomány, 9, pp. 668-681.
191. PALLI, H. 1997: Eesti rahvastiku ajalugu 1712-1799. Teaduste Akadeemia Kirjastus, Tallinn, 150 p.
192. PALTANAVIČIŪTĖ, G. 2006: Etninių ir religinių įtampų teritorinė struktūra Lietuvoje. Daktaro disertacijos santrauka. [The Territorial Structure of Ethnic and Religious Tensions in Lithuania. Summary of doctoral dissertation]. Vilniaus Universitetas, 33 p.
193. PÁNDI L. (szerk.) 1997: Köztes-Európa 1763-1993 térképgyűjtemény. Osiris Kiadó, Budapest, 803 p.
194. PAP N. 2001: Törésvonalak Dél-Európában. Pécs, PTK TTK FI.
195. PAP N. – TÓTH J. (szerk.) 2002: Európa politikai földrajza. Alexandra, Pécs. 271 p.
196. PARK, R. E. – BURGESS, E. W. 1921: Introduction to the Science of Sociology. University of Chicago Press, Chicago, 1040 p.
197. PARMING, T. 1977: Roots of Nationality Differences. In: ALLWORTH, E. (szerk.) 1977: Nationality Group Survival in Multi-Ethnic States. Shifting Support Patterns in the Soviet Baltic Region. Praeger Publishers, New York, 199 p.
198. PARMING, T. 1979: The Jewish Community and Inter-Ethnic Relations in Estonia, 1918-1940. – Journal of Baltic Studies, 10. évf. 3. sz., pp. 241-261
199. PATAKI F. 2004: Érzelem és identitás. Új Mandátum Könyvkiadó, 224 p.

200. PELNĒNS, G. (szerk.) 2010: The Humanitarian Dimension of Russian Foreign Policy toward Georgia, Moldova, Ukraine and the Baltic States. Centre for East European Policy Studies, Rīga, 352 p.
201. PEREGI D. 2000: Az inkeri finnek története. In: NANOVSZKY GY. (szerk.) 2000: Nyelvrokona-ink. Teleki László Alapítvány, Budapest, pp. 59-61.
202. PETTAI, V. – KALLAS K. 2009: Estonia – Conditionality amidst a legal straightjacket. In: RECHEL, B. (szerk.) 2009: Minority Rights in Central and Eastern Europe. Routledge, pp. 104-118.
203. PETRONIS, V. 2007: Constructing Lithuania. Ethnic Mapping in Tsarist Russia, ca. 1800-1914. Stockholm University, Intellecta, Stockholm, 301 p.
204. PETTAI, V. 2006: Explaining Ethnic Politics in the Baltic States: Reviewing the Triadic Nexus Model. – Journal of Baltic Studies, 37. évf. 1. sz., pp. 124-136
205. PISTOHLKORS, G. (szerk.) 1994: Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder. Siedler, Berlin, 607 p.
206. PLAKANS, A. 1995: The Latvians. A Short History. Hoover Institution Press, Stanford University, California, 257 p.
207. POLANSKA, I. 2002: Zum Einfluss des Lettischen auf das Deutsche im Baltikum. PhD-értekezés, Bamberg, 354 p.
208. POLGÁR T. 2010: Vilnius/Wilno. Lengyel-litván konfliktus 1918-1920. – A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei. 2. évf. 1. sz. pp. 7-15.
209. POTAŠENKO, G. 2008: Multinational Lithuania. History of Ethnic Minorities. Šviesa, Kaunas, 160 p.
210. PULLAT, R. 1972: Eesti linnad ja linlased 18. sajandi lõpust 1917. aastani. Eesti Raamat, Tallinn. 120 p.
211. PURRE, A. 1964: Teine punane okupatsioon Eestis: 1944-1950. In: MAASING, R. *et al.* (szerk.) 1964: Eesti saatusaastad, 1945-1960. Stockholm, pp. 7-65.
212. PURS, A. 2002: The Price of Free Lunches: Making the Frontier Latvian in the Interwar Years. – The Global Review of Ethnopolitics, 1. évf. 4. sz., pp. 60-73.
213. PURS, A. 2004: Unsatisfactory national identity: School inspectors, education and national identity in interwar Latvia. – Journal of Baltic Studies, 35. évf. 2. sz., pp. 97-125.
214. PUTNAM, R. D. 2007: E pluribus unum. Diversity and Community in the twenty-first Century. The 2007 Johan Skytte Prize Lecture. – Scandinavian Political Studies. 30. évf. 2. sz., pp. 137-174.
215. QUILLIAN, L. 1995: Prejudice as a Response to Perceived Group Threat. Population Composition and anti-Immigrant and Racial Prejudice in Europe. – American Sociological Review, 60. évf. 4. sz., pp. 816–860.

216. RANNUT, M. – RANNUT. Ü. 2010: Russification of non-Estonian Pupils in Tallinn. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu Aastaraamat, 2010, 6. sz., pp. 243–259.
217. RAUCH, G. – MISIUNAS, R. J. – TAAGEPERA, R. 1994: A balti államok története. Osiris-Századvég – 2000, Budapest, 467 p.
218. RAUN, T. U. 2001: Észtország története. Csokonai Kiadó, 340 p.
219. RAY, B. 2008: A Description of the Ethnic Segregation/Mixing within Major Canadian Metropolitan Areas Project. University of Ottawa, 23 p.
<http://www.cic.gc.ca/english/pdf/research-stats/ethnic-segregation.pdf>
220. RECHEL, B. (szerk.) 2009: Minority Rights in Central and Eastern Europe. Routledge, 242 p.
221. REILLY, B. 2000/01. Democracy, Ethnic Fragmentation, and Internal Conflict: Confused Theories, Faulty Data, and the “Crucial Case” of Papua New Guinea. – International Security, 25. évf. 3. sz., pp. 162–185.
222. REMÉNYI, P. 2009. Etnikai homogenizáció a volt Jugoszláviában. – Balkán füzetek, 1. különszám, pp. 122–129.
223. ROMER, E. – SZYMAŃSKIEGO, T. 1919: Mapa etnograficzna Ziem Wschodnich (Polska, Litwa i Białoruś) podług spisu oficjalnego z grudnia 1919.
<http://pbc.biaman.pl/dlibra/doccontent?id=11520&from=PIONIER%20DLF>
224. ROMER, E. 1930: Ludność Polski. Etnografja. – Powszechny Atlas Geograficzny. Książnica Atlas, Lwów-Warszawa.
<http://mykrak.com/wordpress/wp-content/uploads/2011/03/E.-Romer-ludno%C5%9B%C4%87-Polska-1930.jpg>
225. ROMSICS I. 1998: Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép és Délkelet-Európában a 19. és 20. században. Napvilág Kiadó, Budapest, pp. 7-32.
226. SAKKEUS, L. 1993: Post-War Migration Trends in the Baltic States. Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus, Rahvastiku-Uuringud, Series B. 20. sz. Tallinn, 37 p.
227. SAKKEUS, L. 2000: Postwar Data Sources and Definitions on National Minorities. Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus, Rahvastiku-Uuringud, Series B. 45. sz., Tallinn, 17 p.
228. SAKKEUS, L. – PUUR, A. – PÖLDMA, A. 2009: Estonia. In: STANKŪNIENĒ, V. – JASILIONIS, D. (szerk.) 2009: The Baltic Countries: Population, Family and Family Policy. Institute for Social Research, Vilnius, pp. 64-90.
229. SALT, J. (szerk.) 2001: Current Trends in International Migration in Europe.
[http://www.refugeelawreader.org/28/Current Trends in International Migration in Europe.pdf](http://www.refugeelawreader.org/28/Current_Trends_in_International_Migration_in_Europe.pdf)
230. SARV, V. 1998: Etnonüümid ja setu identiteet. Keel ja Kirjandus 1998/5. pp. 302-314.
231. SIKK, A. – BOCHSLER, D. 2008: Impact of Ethnic Heterogeneity on Party Nationalization in the Baltic States. Paper proposal for workshop “The Nationalisation of Party Systems in Central

- and Eastern Europe” at the 2008 ECPR Joint Sessions of Workshops. University of Rennes, France.
- http://www.bochsler.eu/publi/sikk_bochsler_baltics-ecpr08.pdf
232. SIMPSON, E. H. 1949: Measurement of Diversity. – *Nature*, 163. évf., 688 p.
 233. SKUJENIEKS, M. (szerk.) 1938: *Latvijas Statistikas Atlāss, XX. Valsts Statistikā Pārvalde*, Rīga.
 234. SMETONA, A. 1914: *Lietuvos etnografijos ribos*. – *Vairas*, 16. sz.
 235. SMITH, D. J. 1999: Retracing Estonia’s Russians: Mikhail Kurchinskii and interwar Cultural Autonomy. – *Nationalities Papers*, 27. évf. 3. sz., pp. 455-474.
 236. SMITH, D. J. 2002: Framing the National Question in Central and Eastern Europe. A Quadratic Nexus? – *The Global Review of Ethnopolitics*, 2. évf. 1. sz., pp. 3-16.
 237. SMITH, D. J. 2005a: Managing Multiculturalism: The Regulation of Ethnopolitical Disputes in Post-Soviet Estonia and Latvia. In: LEHTI, M. (szerk.) 2005: *The Baltic as a Multicultural World: Sea, Region and People*. Berliner Wissenschafts Verlag, Berlin, pp. 183-214.
 238. SMITH, D. J. 2005b: Non-territorial Cultural Autonomy as a Baltic Contribution to Europe between the Wars. In: SMITH, D. J. (szerk.) 2005: *The Baltic States and their Region. New Europe or Old?* Rodopi B. V. Amsterdam - New York, 322 p.
 239. SMITH, G. 1991: *The Nationalities Question in the Soviet Union*. Longman, London and New York, 389 p.
 240. SMOOHA, S. 2002: Types of Democracy and Modes of Conflict Management in Ethnically Divided Societies. – *Nations and Nationalism*, 8. évf. 4. sz., pp. 423-431.
 241. SPEKKE, A. 2006: *History of Latvia: an outline*. Jumava, 416 p. (eredeti mű: SPEKKE, A. 1948: *Latvijas vēsture*. M. Goppers, Stockholm)
 242. STANAITYS, S. – ČESNAVIČIUS, D. 2010: Dynamics of National Composition of Vilnius Population in the 2nd half of the 20th Century. – *Bulletin of Geography, Socio-Economic Series*, 13. sz., pp. 33-44
 243. STODDARD, J. J. – BACK, M. R. – BROTHERTON, S. E. 2000: The Respective Racial and Ethnic Diversity of US Pediatricians and American Children. – *Pediatrics*. 105. évf. 1. sz. pp. 27-32.
 244. STRANGA, A. 2008: *Ebreji Baltijā: no ienākšanas pirmsākumiem līdz holokaustam, 14. gadsimts - 1945.gads*. Latvijas Vēsture Fonds, 592 p.
 245. STRAVINSKIENĒ, V. 2006: *Lenkų demografiniai pokyčiai lietuvoje 1947–1959 metais*. – *Lituanistica*, 66. évf. 2. sz., pp. 20-33.
 246. STRAVINSKIENĒ, V. 2007a: *NKVD-NKGB vaidmuo vykdant Lietuvos lenkų repatriaciją (1944–1947 m.)*. – *Lietuvos istorijos metraštis, 2006–1*, Vilnius, pp. 45–62.
 247. STRAVINSKIENĒ, V. 2007b: *Lenkų išvykimas iš Vilniaus 1944–1947 m.: kultūrinių vertybių klausimas*. – *Lietuvos istorijos metraštis, 2006–2*, Vilnius, pp. 137–154
 248. STRODS, H. 1989: *Latgales iedzīvotāju etniskais sastāvs 1772-1959*. P. Stučkas Valsts Universitāte, Vēstures un Filozofijas Fakultāte, Rīga, pp. 14-15, 40.

249. STRODS, H. 1992: Genocīda galvenās formas un mērķi Latvijā, 1940–1985. In: ŠNEIDERE, I. (szerk.) 1992: Komunistiskā totalitārisma un genocīda prakse Latvijā. Zinātne, Rīga, 177 p.
250. ŠVĀBE, A. (szerk.) 1951: Latvju enciklopēdija. Stockholm, Trīs Zvaignes, Vol. 1.
251. ŚWIECHOWSKI, M. 1921: Mapa narodowościowa i polityczna obszarów b. W. Ks. Litweskiego, Wydawnictwo Tymczasowego Komitetu Politycznego Ziemi Kowieńskiej. http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c5/Narodowo%C5%9Bci_b_WKL_1921.jpg
252. SVOBODOVÁ, Z. 1999: A lívek. – Prágai Tükör, 7. évf. 3. sz. pp. 63-68. Ford.: Cholnoky O. 2000: Fennmaradnak-e a lívek? – Kisebbségkutatás, 9. évf. 1. sz. http://www.hhrf.org/kisebbssegkutas/kk_2000_01/cikk.php?id=209
253. SZAYNA, T. S. 1993: Ethnic Poles in Lithuania and Belarus: Current Situation and Migration Potential. Rand, Prepared for the Ford Foundation, 61 p.
254. SZENTPÁLI Á. 2013: Az etnikai földrajz egy narratívája és jövőbeli lehetőségei. In: BOTTLIK ZS. (szerk.) 2013: Önálló lépések a tudomány területén. ELTE TTK Földtudományok Doktori Iskola, Budapest, pp. 101-114.
255. SZŰCS J. 1981: Vázlat Európa három történeti régiójáról. – Történeti Szemle, 3. sz., pp. 313-359.
256. TAAGEPERA, R. 1980: Soviet collectivization of Estonian agriculture: The deportation phase. – Soviet Studies, 32. évf. 3. sz., pp. 379-397.
257. TAAGEPERA, R. 2000: A finnugor népek az orosz államban. Osiris Kiadó, Budapest, 393 p.
258. TAJFEL, H. – TURNER, J. C. 1986: The Social Identity Theory of Intergroup Behaviour. In: WORCHEL, S. – AUSTIN, W. F. (szerk.) 1986: Psychology of Intergroup Relations. Chicago, IL: Nelson-Hall, pp. 7–24.
259. TAMMARU, T. – HAM, M. – LEETMAA, K. – KÄHRIK, A. 2011: Ethnic Dimensions of Suburbanisation in Estonia. – Discussion Paper Series, IZA DP, 5617. sz., 2011 April.
260. TAMMUR, A. – RAHNO, J. 2010: Fertility and Mortality of the Estonian Population in the years 2001-2010. – Eesti Statistika Kvartalikir, 4. évf. 11. sz., pp. 22-27.
261. TAYLOR, C. – HUDSON, M. C. 1972. The World Handbook of Political and Social Indicators. 2nd ed. New Haven, CT, Yale University Press.
262. TOLSMA, J. – VAN DER MEER, T. – GESTHUISEN, M. 2009: The Impact of Neighbourhood and Municipality Characteristics on Social Cohesion in the Netherlands. – Acta Politica. 44. évf. 3. sz., pp. 286-313.
263. TUCHTENHAGEN, R. 1999: Nordosteuropa. In: ROTH, H. (szerk.) 1999: Studienhandbuch östliches Europa. Bd. 1: Geschichte Ostmittel- Südosteuropas. Köln-Weimar-Wien, Böhlau, pp. 73-80.
264. TUCHTENHAGEN, R. 2005: Geschichte der baltischen Länder. C. H. Beck, 127 p.
265. TUHAN-BARANOWSKI, M. 1896: O Muślimach Litewskich. Z notat i przekładów Macieja Tuhana-Barnowskiego. Gebethner & Wolff, Varsó, 72 p.

266. UNESCO 1995: Multiculturalism: a Policy Response to Diversity
<http://www.unesco.org/most/sydpaper.htm#Ethnic>
267. UNESCO 2002: Universal Declaration on Cultural Diversity. Cultural Diversity Series. 1. sz.
<http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001271/127162e.pdf>
268. VARDYS, V. S. 1962: The Partisan Movement in Postwar Lithuania. – Slavic Review, 22. évf. 3. sz., pp. 499-522.
269. VAREIKIS, V. 2000: Migrationsprozesse und der Wandel der sozialen Struktur Kleinlitauens. In: TRABA, R. (szerk.) 2000: Selbstbewusstsein und Modernisierung. Soziokultureller Wandel in Preußisch-Litauen vor und nach dem Ersten Weltkrieg. Osnabrück, Fibre Verlag, pp. 55-68.
270. VAREIKIS, V. 2001: Memellander/Klapėdiskiai and German – Lithuanian Relations in Lithuania Minor in the Nineteenth and Twentieth centuries. – Sociologija, Mintis ir veiksmai, 1–2, pp. 54–65.
271. VARGA G. 2007: A térinformatika alapjai. In: NAGYVÁRADI L. – VARGA G. (szerk.) 2007: Térinformatika és alkalmazása. PTE TTK Földrajzi Intézet, Térképészeti és Geoinformatikai Tanszék, pp. 7-13.
272. VENCLOVA, T. 2009: Vilnius, egy város Európában. Európa Könyvkiadó, Budapest, 278 p.
273. VETIK, R. 2002: Multicultural Democracy as a New Model of National Integration in Estonia. In: LAURITSIN, M. – HEIDMETS, M. (szerk.) 2002: The Challenge of the Russian Minority. Emerging Multicultural Democracy in Estonia. Tartu University Press, Tartu, 379 p.
274. VIDAL, R. V. 2005: Soft OR Approaches. – Engevista, 7. évf. 1. sz., pp. 4-20.
http://www.uff.br/engevista/1_7Engevista1.pdf
275. VILEIŠIS, V. 1935: Tautiniai santykiai Mažojoje Lietuvoje ligi Didžiojo karo istorijos ir statistikos šviesoje. Kaunas, Politinių ir socialinių mokslų instituto leidinys, pp. 169-170.
276. ВИШНЕВСКИЙ, А. Г. – ВОЛКОВ, А. Г. 1983: Воспроизводство населения СССР. Москва, Финансы и Статистика, 302 p. [VISHNEVSKI, A. – VOLKOV, V. (szerk.) 1983: Vosproizvodstvo naselenya v. SSSR. Moszkva, Finansi i statistika, 302 p.]
277. VĪTOLIŅŠ, E. – ZVIDRIŅŠ, P. 2002: The Demographic Situation in Latvia at the Beginning of the 21st Century. In: IVBULIS, V. (szerk.) 2002: Demographic Development in Latvia. Humanities and Social Sciences, 2. évf. 35. sz., pp. 5-32.
278. ВОЛКОВ, А. Г. [Volkov, A. G.] 1989: Этнически смешанные семьи в СССР: динамика и состав [Etnicheski smeshannyye semi v SSSR: dinamika i sostav]. – Вестн. статистики, 8. sz., pp. 8–24.
279. VÄLI, E. – VALGMA, I. – REINSALU, E. 2008: Usage of Estonian Oil Shale. – Oil Shale, 25. évf. 2. sz., Special, pp. 101–114.
280. VĪTOLIŅŠ, E. et al. 2006: Iedzīvotāju novecošanās dinamika un diferenciācija Latvijā. Latvijas Universitātes Demogrāfijas centrs, LU Akadēmiskais apgāds, Rīga, 30 p.

281. VOLKOV, V. 1996: Krievi Latvijā. Latvijas Zinātņu akadēmijas Filozofijas un socioloģijas institūta, Etnisko pētījumu centrs. Rīga. 142 p.
282. WALLERSTEIN, I. 1979: The Capitalist World-Economy. Essays. Cambridge-Paris. 184 p.
283. WEBER, M. 1978: Economy and Society: an Outline of Interpretive Sociology. University of California Press, 1470 p. (Eredeti mű: 1922)
284. WEEKS, T. R. 1999: 'Our Muslims' – the Lithuanian Tatars and the Russian Imperial Government. – Journal of Baltic Studies, 30. évf. 1. sz., pp. 5-17
285. WEISS-WENDT, A. 2008: Thanks to the Germans! Jewish Cultural Autonomy in Interwar Estonia. – East European Jewish Affairs. 38. évf. 1. sz., pp. 89-104
286. ZEIDS, T. 1978: Feodālā Rīga. Latvijas PSR Zinātņu akadēmija, Vēstures institūts, Rīga, Zinātne, 534 p.
287. ZELINSKY, W. 1971: The Hypothesis of the Mobility Transition. – Geographical Review, 61. évf. 2. sz., pp. 219-249.
288. ZĒPA, B. – SŪPULE, I. – KĻAVE, E. – KRĪŠĀNE, J. – TOMSONE, I. 2005: Ethnopolitical Tension in Latvia: Looking for the Conflict Solution. Baltic Institute of Social Sciences, Rīga, 81 p.
289. ZĒPA, B. – KĻAVE, E. (szerk.) 2011: Latvija. Pārskats par tautas attīstību, 2010/2011. Nacionāla identitāte, mobilitāte un rīcībspēja. Latvijas Universitāte, Sociālo un politisko pētījumu institūts, Rīga, 154 p.
290. ZERNACK, K. 2002: Im Zentrum Nordosteuropas. – Journal of Baltic Studies, 33. évf. 4. sz., pp. 369-383
291. ZĪLE, L. 1991: Latvijas Rusifikācija (1949-1990). Latvijas Vēsture I. pp. 31-36.
292. ZINKEVIČIUS, Z. – LUCHTANAS, A. – ČESNYS, G. 2005: Where we Come from: the Origin of the Lithuanian People. Science & Encyclopedia Publishing Institute, 143 p.
293. ZVIDRIŅŠ, P. 1983: Demographic Transition in Latvia. In: KHALATBARI, P. (szerk.) 1983: Demographic Transition, Berlin, Akademie-Verlag, 352 p.
294. ZVIDRIŅŠ, P. 1993: Changes of Ethnic Structure in Latvia, Lithuania and Estonia. – Humanities and Social Sciences, 11. évf. 1. sz.
295. ZVIDRIŅŠ, P. 1994: Change of Ethnic Composition of the Baltic States. – Nationalities Papers, 22. évf. 2. sz. pp. 365-377.
296. ZVIDRIŅŠ, P. (szerk.) 2009: Demogrāfiskā attīstība Latvijas reģionos. LU Akadēmiskais apgāds, Latvijas Universitātes Demogrāfijas centrs, 43 p.
297. ZVIDRIŅŠ, P. 2010: Depopulācija Latvijā. LU Akadēmiskais apgāds, Rīga, 60 p.
298. ZVIDRIŅŠ, P. – VANOVSKA, I. 1992: Latvieši. Statistiski demogrāfisks portretējums. Zinātne, Rīga, 165 p.

Statistisches Jahrbuch für das Gouvernement Kurland für 1860. Auf Anordnung des Herrn Ministers der innern Angelegenheiten herausgegeben vom Statistischen Comité des Gouvernements Kurland. Mitau, 1860.

Statistisches Jahrbuch für das Gouvernement Kurland für 1863. Auf höhere Anordnung herausgegeben vom Secretair des Statistischen Comité's des Gouvernements Kurland. Mitau, 1863.

Kurländisches Statistisches Jahrbuch 1869. Redigirt von dem Secretair des Statistischen Comité's. Mitau, 1869.

Resultate der am 3. März 1867 in den Städten Livlands ausgeführten Volkszählung. Livländischen Statistischen Comité, Secretair: R. Eckhardt. Riga, 1871.

Die Gemeinden und Gutsbezirke des Preussischen Staates und ihre Bevölkerung. Nach den Urmaterialen der allgemeinen Volkszählung vom 1. December 1871. I. Die Provinz Preussen. Königlichen Statistischen Bureau, Berlin, 1874.

Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Издание Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дѣлъ. Подъ Редакциею Н. А. Тройницкаго.

IV. Виленская Губерния. 1904. pp. 56-59. V. Витебская Губерния. 1903. pp. 76-79. XIX. Курляндская Губерния. 1905. pp. 78-81. XXI. Лифляндская Губерния. 1905. pp. 78-81. XLII. Ковенская Губерния. 1904. pp. 80-83. XLIX. Эстляндская Губерния. 1905. pp. 42-43. LIX. Сувалкская Губерния. 1904. pp. 64-65.

Eesti Rahvaloendus I., 1922 a. Üldrahvalugemise Andmed. Riigi Statistika Keskbüroo, Tallinn, 1923-1924.

VIHK IV. Viru maakond, pp. 12-13. VIHK V. Järva maakond, p. 29. VIHK VI. Harju maakond ja Tallinna linn, pp. 16-17. VIHK VII. Lääne ja Saare maakonnad, pp. 14-15. VIHK VIII. Pärnu maakond, pp. 24-25. VIHK IX. Viljandi maakond, p. 41. VIHK X. Tartu ja Valga maakonnad, pp. 20-23. VIHK XI. Võru ja Petseri maakonnad, pp. 12-13.

Eesti Rahvaloendus II., 1934. Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisuse trükikoda, Tallinn, 1934.

VIHK I. Valdade rahvastik, pp. 36-46. VIHK II. Rahvastiku koostis ja korteriolud, pp. 47-53. VIHK. IV. Rahvastikuprobleeme Eestis, pp. 1-28.

Otrā tautas skaitīšana Latvijā, 1925. gada. Valsts Statistikā Pārvalde, Skujenieks, M. (ed.), Rīga, 1925. gadā.

Ceturtā tautas skaitīšana Latvijā, 1935. gada. Iedzīvotāju skaits, dzimums un pavadniecība. Valsts Statistikā Pārvalde, Salnītis, V. – Skujenieks, M. (ed.), Rīga, 1936. gadā.

Lietuvos Gyventojai. 1923 m. rugsėjo 17 d. surašymo duomenys. Finansų Ministerija, Lietuvos Respublika, Kaunas, 311 p.

Lietuvos Statistikos Metraštis. 1935 m. Aštunas tomas. Finansų Ministerija, Lietuvos Respublika, Kaunas. 302 p.

Государственный комитет СССР по статистике: Итоги всесоюзной переписи населения 1970 года, Госкомстат СССР (1973). Moskva, p. 273, 280, 317.

Государственный комитет СССР по статистике: Итоги всесоюзной переписи населения 1989 года, Госкомстат СССР (1991-1993). Moskva.

Rahvastiku Ühtlusarvutatud Sündmus- ja Loendusstatistika 1965-1990. Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus. Szerk.: Katus, K. – Puur, A. – Põldma, A. – Sakkeus, L. 1996, Tallinn.

Harjumaa, pp. 138-147; Hiiumaa ja Läänemaa, pp. 138-147; Ida-Virumaa, pp. 138-147; Järvemaa, pp. 120-125; Jõgevamaa, pp. 120-125; Lääne-Virumaa, pp. 138-147; Pärnumaa, pp. 138-147; Põlvamaa, pp. 120-125; Raplamaa, pp. 120-125; Saaremaa, pp. 120-125; Tartumaa, pp. 138-147; Valgamaa, pp. 120-125; Viljandimaa, 138-147; Võrumaa, pp. 120-125.

1989. gada vissavienības tautas skaitīšanas rezultāti. Latvijas PSR (demogrāfiskie rādītāji), Latvijas PSR Valsts Statistikas Komiteja, Rīga, 1990. pp. 127-132.

1989. gada tautas skaitīšanas rezultāti Latvijā. Latvijas Republikas Valsts Statistikas Komiteja, Statistiku datu krājums, Rīga, 1992. pp. 279-305.

1989. Metų Visuotinio Gyventojų Surašymo Duomenys. I-III. tomas. Vilnius, 1991.

Lietuvos Respublikos Gyventojų Demografinė Statistika (tautiniu aspektu). Valstybinis nacionalinių tyrimų centras. Vilnius, 1992, 61 p.

Latvijas 2000. gada tautas skaitīšanas rezultāti (CD-ROM). Latvijas Statistika, 2002.

<http://www.csb.gov.lv/dati/statistikas-datubazes-28270.html-0>

Lietuvos Respublikos gyventojų ir būstų 2001 m. visuotinio surašymo rezultatai (CD-ROM). Lietuvos Statistikos Departamentas, 2002.

2011. aasta rahva ja eluruumide loenduse.

<http://www.stat.ee/phc2011>

2011. gada tautas skaitīšana Latvijā

http://data.csb.gov.lv/Menu.aspx?px_language=lv&px_db=tautassk_11&rxid=992a0682-2c7d-4148-b242-7b48ff9fe0c2

2011 m. gyventojų surašymo rezultatai. Lietuvos gyventojai 2011 metais. Lietuvos Statistikos Departamentas

http://osp.stat.gov.lt/documents/10180/217110/Lietuvos_gyventojai_2011.pdf/8321a3c1-c8b9-4468-825c-52a7b753f281

Gyventojai pagal tautybę, gimtąją kalbą ir tikybę. Lietuvos Respublikos 2011 metų visuotinio gyventojų ir būstų surašymo rezultatai. Lietuvos Statistikos Departamentas, 15 p.

http://web.stat.gov.lt/uploads/docs/gyv_kalba_tikyba.pdf?PHPSESSID=0018c76801d4cb651699284aae1ca139

Lietuvos Statistikos Departamentas (2011): Population censuses in Lithuania

<http://web.stat.gov.lt/en/pages/view/?id=3433&PHPSESSID=0018c76801d4cb651699284aae1ca13>

Latvijas Statistika (2012): Iepriekšējās tautas skaitīšanas

<http://www.csb.gov.lv/en/statistikas-temas/previous-census-information-33603.html>

Eesti Statistika (2013): Varasemad loendused

<http://www.stat.ee/62931>

Alaptérképek:

Eesti Atlas 2011. 4. täiendatud ja parandatud trükk (szerk.: AUNAP, R. et al.) AS BIT, Tartu Ülikooli geograafia osakond (TÜGI), p. 28.

Latvijas Ģeogrāfijas Atlants 2009. piektais izdevums. (szerk.: TURLAJS, J. et al.) Jāņa sēta, pp. 20-21.

Latvijas Vēstures Atlants 2005. No senajiem laikiem līdz mūsdienam (szerk.: TURLAJS, J. et al.) Jāņa sēta, pp. 46-47, 74-75.

Jaunais Pasaules Ģeogrāfijas Atlants 2009. Jāņa sēta, 168 p.

Egyéb hivatkozott honlapok:

<http://www.estlandssvenskarna.org/Estlandssvenskarna.php>

http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?order=wbapi_data_value_2009+wbapi_data_value+wbapi_data_value-first&sort=asc

<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tec00115&plugin=1>

<http://unstats.un.org/unsd/methods/m49/m49regin.htm>

<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tps00007&plugin=1/>

http://www.liveleak.com/view?i=f54_1337075813

http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/altalanos/a_kisebbségi_ter_valtozatai/pages/002_talalkozas_a_terben.htm

<http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/77/Etnoregionai.png>

http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c6/Lithuania_Minor.png

<http://okupacijasmuzejs.lv/sites/default/files/Okupācijas%20muzeja%20kartes.pdf>